

Нікітін Юрій Олександрович

**ПОРЕФОРМЕНІ МІСТА
ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:**

**ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ
САМОВРЯДУВАННЯ**

Монографія

«Білий птах»

Суми

2016

УДК 94(477)»18»:352
ББК 63.3(4УКР)6
Н 62

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 15 від 23.06.2016 р.)*

Відповідальний редактор І.І. Дробот, доктор історичних наук, професор, директор Інституту філософської освіти і науки, завідувач кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Рецензенти:

Г.Д. Казьмирчук – доктор історичних наук, професор
О.П. Моця – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
О.Є. Пилипенко – доктор історичних наук, професор

Н-62 **Нікітін Ю. О.**

Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія / Ю.О. Нікітін. – Суми: ВД «Білий птах», 2016. – с. 324

Видання друге, перероблене і доповнене

ISBN 978-617-7212-41-5

У монографії висвітлюються історія формування та особливості практичної діяльності органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. по розбудові комунального господарства, у медичній та освітній сферах, а також культурно-просвітницька робота.

Для науковців, аспірантів, студентів історичних та соціально-гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

**УДК 94(477)»18»:352
ББК 63.3(4УКР)6**

ISBN 978-617-7212-41-5

© Нікітін Ю. О.
©ВД «Білий птах»
(СВС Панасенко І.М.), 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ 1. МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	7
1.1. Зміни чисельності населення міст.....	7
1.2. Соціальна, національна та конфесійна характеристика міського населення.....	14
1.3. Професійна діяльність населення міст.....	34
РОЗДІЛ 2. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ.....	53
2.1. Правовий статус міст наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст.....	53
2.2. Суспільно-політична думка та юридична наука другої половини ХІХ ст. про місце і роль міського самоврядування в суспільстві	
Проекти міського положення.....	62
2.3. Міське положення 1870 р.....	72
2.4. Зміни міського законодавства за Положенням 1892 р.....	80
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	91
3.1. Реалізація Положення 1870 р. Міські виборці.....	91
3.2. Введення Міського положення 1892 р.....	105
3.3. Взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами.....	111
РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКО-ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНИХ СТРУКТУР.....	123
4.1. Формування міських бюджетів.....	123
4.2. Обов'язкові видатки міст державним інституціям та на розвиток протипожежної охорони.....	138
4.3. Благоустрій міст.....	151
РОЗДІЛ 5. МЕДИЧНА, ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	179
5.1. Зусилля муніципальних структур щодо розвитку системи лікувальних закладів.....	179
6.2. Участь самоврядних інституцій у розбудові системи народної освіти.....	193
6.3. Культурно-просвітницька діяльність органів міського самоврядування.....	212
ПІСЛЯМОВА.....	239
ДОДАТКИ	248

ПЕРЕДМОВА

Пропонована читачеві книга представляє собою друге, доопрацьоване видання 2014 р. У монографії на основі значного масиву фактичного матеріалу представлені сформульовані пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

На початку XXI ст. Українська держава переживає важливі зміни, пов'язані з національно-державним відродженням, підготовкою та реалізацією реформ у політичній, соціально-економічній, регіональній сферах. Сучасний період розбудови незалежної держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. При розв'язанні даного питання одним із основних залишається визначення ролі і місця місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Дана проблема належить до розряду таких, інтерес до яких з плином часу не зменшується, а навпаки має тенденцію до зростання.

Проекти реформ місцевого самоврядування, що обговорюються в наш час фахівцями і громадськістю, передбачають децентралізацію влади. У такій ситуації зростає роль і повноваження органів місцевого самоврядування, які, отримавши розширені права і можливості, повинні будуть більш ефективно вирішувати господарські та соціально-гуманітарні проблеми населення.

Саме тому, на нашу думку, доцільно вивчити історичний досвід українського народу у сфері місцевого самоврядування. Принципи формування міських самоврядних інституцій, методи та напрями їхньої роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному значеннях у процесі моделювання сучасного муніципального управління. Врахування досвіду минулого дозволить уникнути повторення помилок, обрати найбільш оптимальні шляхи розв'язання проблеми на сучасному етапі розбудови Української держави.

Історія міського самоврядування на українських землях характеризується строкатістю форм реалізації та різним ступенем компетенції самоврядних інституцій. Найбільш масштабні зміни у принципах формування, компетенції та завданнях громадських управлінь відбулися у другій половині XIX ст. Тому логічним виглядає сталий інтерес науковців-практиків до системних причин та наслідків міських реформ другої половини XIX ст.

Причини міських реформ другої половини ХІХ ст., проекти Положень, юридично-правовий статус міських дум та управ стали об'єктом наукового дослідження сучасників зазначених подій.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. інтерес до даної проблеми лише зростає. У залежності від політичних уподобань науковці з різних методологічних позицій оцінювали зміст і значення міських реформ 1870, 1892 рр., аналізуючи різні аспекти зазначеної проблеми. Відсутність політично незаангажованого ґрунтовного й об'єктивного аналізу даної проблеми й обумовило тему монографії. Глибоке дослідження змін компетенції та принципів формування і діяльності органів міського самоврядування, динаміки чисельності населення та еволюції його структури, етно-соціального «обличчя» новостворених муніципальних структур, причин недоліків у роботі міських громадських управлінь та досягнення у розбудові комунального господарства, задоволення соціально-гуманітарних потреб населення міст сприятиме вирішенню нагальних проблем сучасної незалежної української держави.

Чернігів. Олександрівська вулиця

Полтава. Петровська вулиця

Харків. Театральний сквер, 80-ті роки 19 століття

РОЗДІЛ 1

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

1.1. Зміни чисельності населення міст

Реформи другої половини ХІХ ст. вплинули на життя всього тогочасного суспільства. Зміни, що почали відбуватися на селі після реформи 1861 р., значно посилили міграційні процеси в імперії. На переселенський рух вплинув ряд факторів: бідність і малоземельність селян, безробіття, аграрне перенаселення окремих регіонів, існування малозаселених окраїнних територій у Російській імперії, релігійний чинник тощо.

Простежуються два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст.: 1861 – 1881 та 1882 – 1900 років. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на викуп, а другий – з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах.

У перші два десятиліття прагнення селян до переселення в міста та інші регіони почали непокоїти поміщиків, які боялися втрати значної кількості робочих рук на селі та інших негативних для себе економічних наслідків цього процесу¹. Певні юридичні та інші перешкоди відносно переселень селян існували в Російській імперії до кінця правління Олександра ІІ. За часів Олександра ІІІ ставлення до даного питання змінилось. Влада починає прихильно ставитися до міграції населення (особливо на окраїни імперії). У цей час було підписано ряд указів про дозвіл на переселення та пільги для переселенців². Ці кроки влади сприяли новому підйому переселенського руху (у тому числі в Полтавській та Чернігівській губерніях)³.

Б. М. Миронов вказує на той факт, що в перші роки після селянської реформи чисельність селян і дворян серед міського населення зменшилася (у масштабах Російської імперії). За його підрахунками у 1861 р. загальне число міського населення скоротилося на 23 тис. чол., у 1863 р. – на 63 тис. чол. Тенденція зростання спостерігається лише у 1864 р. За період 1860 – 1865 рр. чисельність міського населення скоротилася з 7,1% до 6,8%⁴. Дослідник пов'язав дане явище з тим, що селяни були зобов'язані повернутися до рідних сіл для розподілу земель, складання уставних грамот та перереєстрації. Подібні тенденції спостерігалися і в окремих містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній⁵.

За даними 1858 р. найбільш заселеною була Полтавська губернія (1 819 110 душ), а далі йшли Харківська (1 582 571) та Чернігівська (1 471 866)⁶. Однак із середини ХІХ ст. місцеві адміністрації фіксують

швидкі темпи зростання чисельності населення у Харківській губернії (у тому числі і в містах). Переселялися в міста не лише мешканці Харківщини. Мігрують також вихідці з інших українських та російських губерній, нечисельні іноземці. Найбільший відсоток переселенців до Харківської губернії припадав на вихідців із Полтавщини та Курщини⁷. Ця тенденція має своє пояснення. Саме Харківська губернія була лідером за темпами розвитку ринкових відносин на Лівобережжі та Слобожанщині. У Харкові та повітових центрах відкрилися середні і великі підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходили 4 ярмарки зі значним обсягом товарів і коштів (у 1880 р. було продано товарів на 44 899 000 руб.). Економічному розвитку регіону сприяли побудовані залізниці. З 1861 р. по 1880 р. промислове виробництво у губернському центрі збільшилося на 283% (зі 1 620 000 руб. до 6 201 150 руб.)⁸. По території Харківщини проходило декілька залізниць (Московсько-Кієво-Воронезька, Харково-Миколаївська, Курсько-Харково-Севастопольська, Південно-Східна)⁹. Харків поступово перетворюється з регіонального центру торгівлі та промисловості на всеросійський. Він мав транспортний зв'язок із Москвою, Ростовом, Севастополем, Миколаєвом та Одесою. Тому не дивно, що губернське місто стало привабливим місцем для переселенців, які шукали заробітку.

Досить стабільні темпи зростання міського населення в Харківській губернії простежуються із середини XIX ст. Лише за 1851 – 1858 рр. населення міст регіону збільшилося на 5%¹⁰. У наступному десятиріччі частка міського населення Харківської губернії зростала і вже становила 13,3% від загального числа мешканців регіону¹¹. У 90-і роки XIX ст. відсоток міського населення Харківщині зріс до 14,9%¹². Узагалі ж у другій половині XIX ст. чисельність міського населення Харківської губернії зросла в 1,82 рази. У порівнянні з Полтавською і особливо Чернігівською губерніями Харківщина була беззаперечним лідером за динамікою зростання мешканців міст.

Серед усіх міст Харківської губернії губернське місто мало найбільш сталі темпи зростання чисельності населення. У 1825 р. населення Харкова становило 17 424 чол.¹³, у 1873 р. – уже 82 133 чол.¹⁴, а в 1897 р. досягло 173 989 чол.¹⁵ За період 1853 – 1897 рр. чисельність населення Харкова зросла на 143 389 чол.¹⁶. Чоловіки становили більшість серед населення губернського міста (приблизно 55%, жінки – майже 45%). Переважання чоловіків серед населення Харкова та інших міст губернії пояснюється тим, що чоловіки переїжджали до міст у пошуках тимчасової або постійної роботи, а їхні родини залишалися в селах чи малих містах.

Із 60-х років XIX ст. починає активно розвиватися промисловість і торгівля Харкова, які потребували нових робочих рук. У 1861 р., коли через губернське місто ще не проходили залізниці, у ньому працювало 127 фабрик та заводів, що випускали продукції на 1 620 000 руб. У 1880р.

кількість підприємств скоротилася до 95, але вони випускали продукції вже на суму 6 201 150 руб. (зростання на 283%)¹⁷. Торгівлю Харкова за характером можна поділити на внутрішню та зовнішню. Саме внутрішня торгівля сприяла посиленню міграції до губернського центру.

Статистичні дані фіксують у пореформений період процес зростання числа мешканців повітових та заштатних міст Харківської губернії. На Харківщині цей процес випередив не лише динаміку росту населення в повітах, але й загальну динаміку збільшення населення губернії¹⁸. На початку 60-х років XIX ст. у Харківській губернії було зафіксовано 197030 чол. міського населення (у 10 повітових містах та 6 заштатних). Найбільше число мешканців у даний період місцеві чиновники фіксували у таких повітових центрах: Охтирка – 14 987 чол., Лебедин – 14 236 чол., Суми – 12 925 чол. У той же час окремі повітові міста за кількістю населення, а іноді й зовнішнім виглядом нагадували великі села (Старобільськ – 3 385 чол.)¹⁹.

У 1876 р. простежується різниця в темпах зростання населення в містах Харківської губернії. До найбільш заселених міст відносилися Лебедин – 25 138 чол., Охтирка – 18 303 чол., Білопілля – 13 408 чол., Суми – 13 730 чол., Ізюм – 12 827 чол. Разом з тим були й міста з незначною кількістю мешканців: Зміїв – 4 050 чол., Куп'янськ – 4 515 чол., Краснокутськ – 5 201 чол., Недригайлів – 5 595 чол., Золочів – 5 995 чол.²⁰.

У 1883 р. міське населення Харківщини зросло у 1,7 рази. Серед міст-лідерів у звітах місцевих чиновників згадувалися Ізюм, Охтирка, Суми, Лебедин, де чисельність населення зросла в 1,57–1,03 рази²¹.

Перепис 1897 р. зафіксував посилення розриву в динаміці зростання чисельності населення окремих міст Харківської губернії. На фоні Змієва, Недригайлова, Куп'янська та Краснокутська, число мешканців яких коливалося від 46 73 чол. до 6 893 чол., темпи росту чисельності населення Сум та Охтирки здаються величезними (відповідно 27 564 чол. та 23 390 чол.)²². Крім повільних темпів зростання числа мешканців в окремих містах, у губернії спостерігається й інше явище. У результаті внутрішніх міграційних процесів у самій губернії такі міста, як Ізюм та Старобільськ втратили статус багатонаселених міст. У Старобільську за період з 1876 р. по 1897 р. населення скоротилося з 16 219 чол. до 9 801 чол. У той же час лідерами за темпами росту числа мешканців стали Суми, Охтирка, Слоб'янськ, Білопілля, Лебедин (Додаток А 1.1).

Дана тенденція мала своє пояснення. Міста Харківської губернії, які не стали осередками промислового виробництва, важливими залізничними вузлами або центрами торгівлі, починали відставати в усіх сферах життя, у тому числі і за числом населення. Відсутність перспектив на покращення свого життя спонукало не лише селян, але й мешканців повітових центрів і заштатних міст переїжджати до великих міст. На коливання чисельності міського населення також вплинули кризові явища в економіці. Наприкінці 70-х – у 80-х років XIX ст. відбувається падіння цін на зерно та інші продовольчі товари. Тому мешканці міст, в яких переважала промисловість,

пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції, здебільшого їхали на заробіток до інших міст або шукали роботу на селі.

Децю іншою була ситуація в містах Полтавської губернії. На території краю було розташовано 15 повітових центрів, 2 заштатних міста, 94 містечка, 1 посад і 23 слободи. Історично Полтавщина мала сільськогосподарську спеціалізацію. У містах губернії відкривалися невеличкі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Торгівля носила більше місцевий характер і не мала великих оборотів. Подальшому, хоча і не швидкому, економічному розвитку Полтавщини сприяло проходження по її території залізниць (Лібаво-Роменської та Харково-Миколаївської)²³. Усе це впливало на зростання чисельності міського населення.

На території Полтавської губернії у другій половині XIX ст. відбувалися досить складні міграційні процеси. Частина сільського населення після селянської реформи 1861 р. масово переселяється на територію Криму і Бесарабії²⁴. Окремі вихідці з Полтавщини виїхали на Кавказ. Досить значний відсоток населення губернії переїздив до сусідніх регіонів. Лише за період 1877 – 1893 рр. з Полтавської губернії переїхало 10,2% селян до Київської та Чернігівської губерній, 2,2% – до Харківської²⁵. Також існує багато звернень селян до місцевої влади з проханням дозволити переселитися до нових міст Полтавської губернії²⁶. За темпами переселення у другій половині XIX ст. Полтавщина та Чернігівщина були серед лідерів²⁷.

За темпами росту числа мешканців міст Полтавська губернія відставала від Харківщини, але випереджала Чернігівську. У перше пореформенне десятиріччя міське населення Полтавщини складало 9,7% усіх мешканців краю (158 740 чол.)²⁸. У звітах місцевих чиновників відзначається той факт, що представництво чоловіків і жінок серед населення було рівним (50% на 50%).

Лідерами за числом мешканців серед населених пунктів були Полтава (29 500 чол.), Кременчук (27 478 чол.), Прилуки (10 658 чол.), Переяслав (10 431 чол.) та Миргород (10 196 чол.). Згадані міста були основними осередками торгівлі та дрібної промисловості краю. Статус губернського центру та вигідне розташування в плані торгівлі сприяли більш швидким темпам зростання населення Полтави²⁹. У той же час на Полтавщині, як і в сусідніх губерніях, були малонаселені міста (Глинськ, Костянтиноград, Пирятин та інші).

Статистичні звіти за 1876 р. дозволяють простежити динаміку зміни чисельності міського населення краю за перші п'ятнадцять років після реформи 1861 р. Як і раніше, найбільше число мешканців припадало на Полтаву (33 979 чол.). Серед інших міст губернії виділялися Кременчук (12 878 чол.), Зіньків (10 589 чол.). Найменша ж кількість мешканців була зафіксована в Глинську (2 857 чол.), Костянтинограді (4 679 чол.), Пирятині (4 887 чол.). У всіх інших містах губернії чисельність населення коливалася від 5 до 9 тисяч чоловік³⁰.

До кінця 80-х років XIX ст. на Полтавщині зберігається тенденція зростання чисельності міського населення. За даними звітів вона зростає

на 83 787 чол. і становила 242 527 чол. Найбільш заселеними містами в цей час були Полтава (42 210 чол.), Кременчук (41 625 чол.), Прилуки (15 231 чол.) та Переяслав (12 794 чол.)³¹. Населення Ромен, Лубен, Кобеляк і Зіньків перевищувало 10 тис. чол. Звертає на себе увагу різке зростання населення Лубен (майже в 2 рази у порівнянні з 1876 р.). У містах-лідерах чисельність міського населення зростає в 1,5 – 0,9 разів. У той же час Глинськ був найменш заселеним містом краю.

Дані перепису 1897 р. підтвердили зв'язок економічного розвитку Полтавської губернії зі зростанням чисельності міського населення. У зазначений період у містах уже мешкало 274 294 чол. Лише у 8 містах регіону населення було менше 10 тис. чол. (Гадяч, Глинськ, Градизьк, Золотоноша, Костянтиноград, Лохвиця, Пирятин, Хорол). Число мешканців у згаданих населених пунктах коливалося від 6 455 чол. (Костянтиноград) до 9 486 чол. (Градизьк). Негативним лідером залишався Глинськ, населення якого досягло цифри 3 533 чол.³². Дані перепису підтверджують думку про те, що найбільші темпи зростання чисельності міського населення зберігалися у промислових та торговельних центрах, де воно збільшилося в 1,5 – 1,1 рази. У Полтаві число мешканців досягло 53 703 чол., Кременчуці – 63 007 чол., Ромнах – 22 510 чол., Прилуках – 18 532 чол., Переяславі – 14 617 чол.³³. Звертає на себе увагу той факт, що число мешканців Кременчука перевищило показники губернського центру (Додаток А 1.2). Це додатково підкреслює взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку конкретного міста або регіону та кількістю мешканців. Населення найбільших міст Полтавської губернії за 80-ті – 90-ті роки зросло в 1,1–1,5 рази. Спільним явищем для Полтавської та Харківської губерній була більша динаміка зростання населення в промислово-торговельних центрах, ніж темпи збільшення числа мешканців у кожному зі згаданих регіонів. При цьому частина міст Полтавської губернії в цей час за способом життя, рівнем економіки та виглядом мало нагадувала повітові міста. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами були лише на папері. У цьому відношенні окремі заштатні і повітові міста Полтавщини (фактично села) мали свої аналоги на Чернігівщині.

Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста та 15 посадів. За даними 1861 р. міське населення губернії становило 199 157 чол. У Чернігові в 1860 р. мешкало 14 008 чол.³⁴, а у 1861 р. – 14 612 чол.³⁵. Найбільш заселеними повітовими центрами губернії на початку 60-х років XIX ст. були Ніжин – 17 853 чол., Стародуб – 12 474 чол., Глухів – 10 162 чол. і Конотоп – 9 939 чол.³⁶. Зазначені міста традиційно виконували не лише адміністративні функції, але й роль важливих осередків місцевої та регіональної торгівлі. У всіх інших містах число мешканців коливалося від 2 200 чол. (Нове Місто) до 9 348 (Новозибків)³⁷.

Певні зрушення в динаміці міського населення відбулися під впливом реформ другої половини XIX ст. На територію Чернігівщини головним чином їдуть переселенці з Могильовської та Полтавської губерній³⁸.

Харківська та Чернігівська губернії у пореформений період були регіонами, що приваблювали переселенців.

Подальшому, хоча й нешвидкому, економічному розвитку міст та всієї губернії сприяло проходження по даній території деяких залізничних ліній: Літаво-Роменської, Курсько-Київської, а також місцевого значення: Чернігів-Крути, Конотоп-Пирогівка, Ворожба-Середина-Буда³⁹. У губернії головним чином розвивалася дрібна та середня промисловість, яка була пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції (виробництво борошна, цукру тощо). Чернігів у другій половині XIX ст. більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного, що знайшло своє відображення в незначних темпах зростання населення. У порівнянні з 1860 р. число мешканців губернського центру в 1876 р. зросло лише на 2 166 чол. і дорівнювало 16 174 чол.⁴⁰. У цей час Чернігів поступався за кількістю мешканців Харкову майже в 9 разів, Полтаві – майже в 5⁴¹.

Таблиця 1.

Динаміка зміни чисельності населення Полтави, Харкова, Чернігова (1825–1897 рр.)⁴²

Міста	1825 р.	1861 р.	1863 р.	1876 р.	1897 р.
Полтава	10557	28501	31300	33979	53700
Харків	17424	50301	52016	86454	173989
Чернігів	6976	14612	10600	16174	27700

Повільні темпи розвитку промисловості та незначні обсяги місцевої торгівлі вплинули і на темпи зростання чисельності населення Чернігівської губернії. У 1876 р. число мешканців лише трьох міст (крім Чернігова) перевищувало 10 тисяч чоловік (Ніжин – 21 590, Глухів – 13 398, Стародуб – 12 333)⁴³. Зазначені міста були відомими місцевими торговельними центрами (а Ніжин навіть регіональним). Разом з тим, як і в сусідніх губерніях, на Чернігівщині існували повітові і заштатні міста, які за способом життя, виглядом та числом мешканців були містами лише номінально (Городня – 2 473 чол., Остер – 2 831 чол., Сураж – 3770 чол., Погар – 4 487 чол.). Населення інших міст губернії коливалося від 5 до 9 тис. чол.⁴⁴.

За період з 1860 р. по 1876 р. населення окремих міст Чернігівської губернії навіть скоротилося (Борзна – на 118 чол., Городня – на 886 чол., Мглин – на 1 819 чол., Новозибків – на 1 736 чол., Остер – на 1 823 чол., Сураж – на 243 чол.). Даний факт може бути пояснений сезонним виїздом частини населення на заробітки до інших міст або сіл, епідеміями та переїздами на інше місце постійного проживання.

Нерівномірність розвитку міст губернії в економічному та інших сферах життя посилилася наприкінці 70-х років XIX ст. У губернії зростають обсяги торгівлі, з'являються нові підприємства (у першу чергу, з переробки сільськогосподарської продукції). У цьому контексті

закономірним виглядає зростання числа мешканців Ніжина у 1879 р. на 10 197 чол., Глухова – на 6 775 чол. У цей час населення дев'яти міст губернії коливалося від 9 до 31 тис. чоловік (Ніжин, Чернігів, Борзна, Глухів, Конотоп, Кролевець, Новгород-Сіверський, Новозибків, Стародуб). Ця ситуація вплинула і на кількість населення таких повітових і заштатних міст, як Городня – 2 391 чол., Остер – 2 935 чол., Сосниця – 4 343 чол. Мешканці зазначених населених пунктів, займаючись у переважній більшості сільським господарством, були потенційними «донорами» для промислово-торговельних центрів Чернігівщини та сусідніх регіонів⁴⁵. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію наприкінці 70-х – у 80-х роках XIX ст. можливо дещо уповільнило зростання чисельності міського населення Чернігівської губернії, але не зупинило міграційні процеси. Наприкінці 80-х років у містах регіону мешкало 229 034 чол. Населення міст-лідерів зросло: Ніжина – у 2,5 рази, Стародуба – у 1,9 рази, Конотопа – у 1,8 рази, Глухова – у 1,6 рази⁴⁶.

За даними перепису 1897 р. у Чернігівській губернії чисельність міського населення у порівнянні з попередніми роками зросла в 1,4 рази і становила 209 453 чол. Але у порівнянні з Харківською губернією Чернігівщина поступалася за темпами урбанізації. На Харківщині міське населення становило 14,9% усього населення губернії, а на Чернігівщині відсоток городян серед населення становив лише 9%⁴⁷. Жінки склали більшість серед мешканців міст (51,5%), що було пов'язано, на думку місцевих чиновників, із виїздом чоловіків на сезонні заробітки. Досить значна частина міського населення не мешкала в містах, шукаючи заробітків в інших містах або навіть у селах (Додаток А 1.3).

Наприкінці XIX ст. найбільш заселеним містом губернії був Ніжин – 32 113 чол., що пояснюється його роллю в місцевій та регіональній торгівлі. Другим за чисельністю населення був Чернігів – 27 716 чол. У губерньському центрі в цей час активізується торгівля, що вплинуло і на динаміку зміни чисельності населення. Крім згаданих населених пунктів, до міст-лідерів регіону також належали Конотоп – 18 770 чол., Новозибків – 15 362 чол., Глухів – 14 828 чол., Борзна – 12 526 чол., Стародуб – 12 381 чол., Кролевець – 10 384 чол. До найменш заселених повітових і заштатних міст відносилися Нове Місто – 1 488 чол., Сураж – 4 006 чол., Городня – 4 310 чол., Погар – 4965 чол., Козелець – 5 141 чол., Остер – 5 370 чол.⁴⁸

Особливістю Чернігівської губернії можна вважати не лише стабільне зростання чисельності населення в містах-лідерах (Новозибків – у 1,2 рази, Конотоп і Борзна – у 1,1 рази), але й зменшення числа мешканців в окремих населених пунктах (Глухів, Кролевець, Стародуб)⁴⁹. Це пов'язано з економічними причинами (пошук сезонної роботи або переїзд в інші місця на постійне проживання).

Отже, різниця в темпах економічного розвитку регіонів вплинула і на темпи міграції населення до міст зазначених губерній. Як правило,

стабільна динаміка зростання чисельності населення спостерігалася в населених пунктах, які відігравали роль торговельних центрів або мали на своїй території промислові об'єкти.

1.2. Соціальна, національна та конфесійна характеристика міського населення

Розвиток товарно-грошових відносин не міг не вплинути на соціальну структуру міста. Реформи 60 – 70 років XIX ст. сприяли змінам у соціальній і національній структурі міського населення, а також формуванню нових соціальних груп⁵¹.

Законодавство Російської імперії першої половини XIX ст. поділяло мешканців міст на «обивателів узагалі» та «обивателів особливо». До «обивателів узагалі» закон відносив мешканців, які майже постійно мешкали у місті: ті, що мали осілість від народження, власники нерухомого майна, власники торговельних і промислових свідоцтв та ті, хто сплачував податки. До «обивателів особливо» відносили осіб, які належали до міських станів (почесні громадяни, гільдійське купецтво, міщани або посадські, ремісники або цехові, робочі люди). Такий розподіл міського населення зберігався в окремих містах до 1879 р. Лише під час підготовки реформи 1870 р. Міністерство внутрішніх справ при трактуванні відповідних статей законодавства до повноправних мешканців міст починає відносити «обивателів особливо»⁵².

У першій половині XIX ст. процес зростання чисельності міського населення йшов паралельно з формуванням буржуазії. Це змусило владу піти на зміну правового становища міського населення. У 1832 р. для найбільш заможних представників буржуазії, що формувалася, та для інших заможних і впливових категорій було встановлено особисте і спадкове почесне громадянство⁵³. До розряду спадкових почесних громадян були включені значні підприємці, вчені, художники, діти особистих дворян, до складу особистих дворян – чиновники нижчих рангів та випускники вищих навчальних закладів.

Купецтво ще до реформи 1870 р. почали поділяти не на три, а на дві гільдії. До першої відносили купців, які займалися оптовою торгівлею, а до другої – роздрібною.

До так званих «цехових» офіційна влада відносила ремісників, які були приписані до міських цехів. Більшість міського населення склали міщани, які займалися сільським господарством, працювали за наймом на фабриках тощо. Їхній правовий статус не змінювався з кінця XVIII ст.⁵⁴.

Найнижчу групу населення міст склали особи, які вже не вважалися представниками вищезгаданих соціальних груп. Влада сприймала їх як порочний і підозрілий елемент, а тому намагалася контролювати за допомогою поліції. В офіційних звітах дана категорія міського населення відомиться або до так званих «інших станів», або до робочих людей. Необхідно визнати, що так звані «інші стани» в містах об'єднували не лише найманих робітників, але й люмпенізовану частину міського населення.

Особи, які потрапляли до даної групи, з часом могли перейти до інших категорій міського населення (купців, міщан). Пожвавлення товарно-грошових відносин та активна міграція населення в бік міст призвели до того, що в окремих містах зазначених губерній відсоток представників «інших станів» сягав значних величин.

У ході аналізу соціального складу міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній слід використовувати матеріали ІХ (1850 р.) та Х (1857 р.) ревізій, дані ревізії Чернігівської губернії сенатора О.О. Половцова (1880–1881 рр.), губернських статистичних комітетів та результати Першого загальноросійського перепису 1897 р.

Статистичні матеріали середини та кінця ХІХ ст. засвідчують суттєве переважання представників непривілейованих станів серед міського населення зазначених губерній. Лідерами за чисельністю були міщани, яких під час підрахунків об'єднували із цеховими, та селяни.

У середині 60-х років ХІХ ст. 89% від загального числа міщан і цеховиків мешкало в містах Харківської губернії⁵⁵. Найбільше представництво дана категорія населення мала в Старобільську (44,1%) та Сумах (43,6%)⁵⁶. Наприкінці 60-х років ХІХ ст. міщани із цеховиками становили від 40 до 30 відсотків загального числа мешканців у Старобільську, Слов'янську, Харкові, Сумах, Ізюмі⁵⁷ (Додаток А 2.1). Матеріали перепису 1897 р. засвідчили, що в переважній більшості міст Харківської губернії частка міщан серед населення складала від 40 до 20 відсотків (Старобільськ – 47,66%). У той же час в окремих містах губернії дана категорія населення була представлена мінімально. Так, у 1868 р. у Чугуєві міщани становили лише 1,8% від загального числа мешканців, а в Золочеві – 2,8 %⁵⁸. У 1897 р. найменша кількість міщан була зафіксована у Золочеві – 3,8% та Недригайлові – 4,3%⁵⁹ (Додаток А 2.2).

Дещо іншою була ситуація на Полтавщині. На початку 60-х років ХІХ ст. у містах регіону мешкало 94,8% міщан та цеховиків від їхнього загального числа в губернії⁶⁰. На відміну від Харківської губернії на Полтавщині у 13 із 18 міст до даної категорії відносилось від 70 до 40 відсотків загального числа мешканців: Пирятин – 59%, Гадяч – 58,7%, Полтава – 52,6%, Кременчук – 55,8%, Лубни – 57,1%, Ромни – 49%, Лохвиця – 49,37%, Золотоноша – 48,2%, Хорол – 47,2%, Градизьк – 42,6%. Лідерами ж за числом міщан серед мешканців в губернії були Переяслав – 70,7%, Костянтиноград – 67,8% та Прилуки – 67,1%. У той же час серед населення Миргорода міщани становили лише 5,1% населення⁶¹.

У 1890 р. у містах Полтавської губернії одночасно спостерігається процес зростання чисельності міщан в одних містах та зменшення в інших: Гадяч – 73,4%, Кременчук – 66,3%, Хорол – 56,2%, Полтава – 36,6%, Лубни – 40,7%,

Переяслав – 57,7%, Пирятин – 52,6%, Прилуки – 63,5%. Як і у попередні роки, мінімальна чисельність міщан була зафіксована у Миргороді – 9,5%⁶².

Наприкінці ХІХ ст. у переважній більшості міст Полтавської губернії частка міщан серед загального числа мешканців міст коливалася від 70

відсотків (Золотоноша – 72,7%, Лохвиця – 72,5%) до 40 (Ромни – 40,1%, Полтава – 40%). Спостерігається швидке зростання даної групи населення в Миргороді – 64,6%⁶³ (Додаток А 2.3).

На початку 60-х років XIX ст. у Чернігівській губернії 60% міщан та цеховиків мешкало в містах⁶⁴. У 15 містах Чернігівщини зазначена категорія становила від 90 відсотків (Сураж – 99,1%) до 40 відсотків мешканців міст (Остер – 44,4%). Мінімальне ж представництво міщани та цеховики мали в Новому Місті – 10,3%, Березні – 22% та Сосниці – 26,4%⁶⁵.

Статистичні дані кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. засвідчують переважання міщан та цеховиків серед населення більшості міст регіону. Крім Сосниці (20,2%), в усіх інших населених пунктах дана категорія складала від 80 відсотків (Новозибків – 88,9%, Сураж – 83,6%, Городня – 81,7%) до 40 (Чернігів – 46,9%, Стародуб – 49,8%)⁶⁶ (Додаток А 2.4, А 2.5).

У звітних матеріалах чиновників Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній часто згадується той факт, що частина міщан не мешкала в містах, де вони були записані, а в інших населених пунктах. Так, у Чернігові у 1879 р. 67,5% міщан від загальної їх кількості жили не в губернському місті⁶⁷.

Відсоток міщан серед населення міст Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. зазнав певних змін. Спостерігається зростання чисельності міщан у Новому Місті – 93,2%, Березні – 31,9%, Сосниці – 34,8%, Коропі та Конотопі – 62,9%. У всіх інших містах регіону відсоток даної категорії міського населення знизився на 4 – 20 відсотків. Процес зменшення частки міщан у структурі міського населення в трьох губерніях можна пояснити як частковим переходом останніх до інших соціальних груп, так і переселенням до міст селян. Однак слід відзначити, що, незважаючи на певні коливання в чисельності міщан у структурі міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст., спостерігаються тенденції до постійного збільшення їхньої чисельності.

Наступну за чисельністю групу міського населення становили селяни. За статистичними даними 1863 р. саме вони домінували у порівнянні з іншими групами мешканців у багатьох містах Харківської губернії. Лише у 3 містах губернії селяни складали від 20 до 30 відсотків загального числа населення (Харків – 28,4%, Слов'янськ – 37,7% та Старобільськ – 39,1%). У всіх інших населених пунктах регіону половина або більша частина мешканців належала до селян (Золочів – 92%, Валки – 76,2%, Вовчанськ – 71,8%, Білопілля – 68,8% тощо)⁶⁸.

За даними перепису 1897 р. відсоток селян серед міського населення практично в усіх містах регіону залишався стабільно великим або збільшувався. Найменше число селян серед мешканців було відмічене у Харкові (48,9%) та у Слов'янську (45,8%). В інших містах Харківщини дана категорія складала від 90 до 50 відсотків (Золотоноша – 94,5%, Недригайлів – 93,8%, Ізюм – 56%, Куп'янськ – 50,8%)⁶⁹. Незначне ж зменшення частки селян у структурі міського населення спостерігалось в Куп'янську і Вовчанську. Можна допустити, що у переважній більшості вони поповнювали лави міщан і робітників.

Відсоткове представництво селян у соціальній структурі міського населення Полтавської губернії мало свої особливості. За даними 1890 р. лише у 8 містах (із 17) число селян серед мешканців сягало 70 – 30 відсотків (Кобеляки – 72,6%, Миргород – 79,7%, Глинськ – 50,4%, Зіньків – 48,3%, Лохвиця – 42,7% тощо). У Костянтинограді, Полтаві, Кременчуці та Гадячі дана група населення мала мінімальне представництво (відповідно 2,4%, 7%, 11,2% та 13%)⁷⁰. Під час аналізу соціальної структури міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній простежується певна закономірність. У містах, де більшість населення становили міщани, другу за чисельністю категорію складали селяни і навпаки. Виключенням із цього правила була Полтава, де найбільші за чисельністю групи розподілялися наступним чином: міщани, дворяни та селяни.

Дані перепису 1897 р. засвідчили тенденцію до зростання частки селян серед міського населення та співвідношення даної категорії мешканців до міщан. У переважній більшості повітових і заштатних міст Полтавщини частка селян від загальної чисельності мешканців коливалася від 18,4% (Золотоноша) до 32,3% (Костянтиноград). Лише у Глинську, Кобеляках, Ромнах, Хоролі та Полтаві дана група складала від 40,7% (Полтава) до 73,5 (Глинськ) усього населення міст⁷¹.

У Чернігівській губернії спостерігаються більш різкі коливання в представництві селян у структурі міського населення.

Таблиця 2.

Відсоток міщан та селян у соціальній структурі міського населення Чернігівської губернії (1879 р.)⁷²

Міста	Міщани та цехові	Селяни, козаки
Чернігів	55,7	15,3
Борзна	46,9	47,4
Глухів	76,7	12,1
Городня	81,7	2,5
Козелець	79,5	6,2
Кролевець	63,9	20,6
Конотоп	57,7	31,1
Мглин	54,8	34,5
Н.-Сіверський	77,6	6,2
Новозибків	88,9	0,1
Ніжин	56,8	27,8
Остер	78,5	-
Сосниця	20,4	54,4
Стародуб	49,8	45,7
Сураж	83,6	7,2

Наведені в таблиці дані підтверджують переважання саме міщан із цеховиками та селян серед міського населення Чернігівщини. Крім того,

видно, що на відміну від Полтавської та Харківської губерній, у більшості міст Чернігівської губернії селяни не домінували. Певним виключенням були Борзна та Сосниця. У Стародубі міщани та селяни практично були представлені однаково. Заслугує на увагу мінімальна присутність селян серед мешканців Новозибкова і повна відсутність даної категорії в Острі. Дану ситуацію може пояснити той факт, що зазначені міста не були великими центрами ані промисловості, ані торгівлі (відповідна кількість населення 9 531 чол. та 2 935 чол.)⁷³, а тому дані населені пункти не були привабливими для мігрантів у плані заробітків.

Наприкінці XIX ст. відсоток селян серед мешканців міст Чернігівської губернії зріс, але представники даної категорії, попри своє чисельне зростання, поступалися міщанам у загальній структурі міського населення. На відміну від 70-х років XIX ст. у більшості міст регіону селяни становили від 20 до 30 відсотків мешканців (Сураж, Погар, Стародуб, Чернігів, Остер, Ніжин, Новозибків, Новгород-Сіверський, Мглин та ін.). Більші показники мали лише Сосниця (57,7%) та Берзна (64,4%). Мінімальне представництво селян у структурі міського населення було зафіксовано у Новому Місті (4,7%)⁷⁴.

Отже, наведені дані засвідчують вплив економічних процесів, що відбувалися в результаті реформ 60 – 70-х років XIX ст., на міграційні процеси (у тому числі і в бік міст) і на поступові зміни в соціальній структурі міського населення. Значна кількість селян переїздила до міст у пошуках заробітків.

Наступну за чисельністю групу міського населення в кожній із губерній складали дворяни. У 1868 р. їхній відсоток серед мешканців міст Харківщини був достатньо невеликий. Лише у губернському місті дана категорія становила 12,6% від загального числа мешканців. Значне представництво дворян серед населення Харкова пов'язане з тим, що місто відіграло роль адміністративного центру Слобідської України. У Змієві та Куп'янську відсоток дворян складав відповідно 8,3% та 6%. В офіційній структурі населення інших міст регіону представництво даної соціальної групи коливалося від 0,1% (Золочів, Недригайлів) до 3,1% (Ізюм)⁷⁵. До кінця XIX ст. відмічається процес незначного зростання частки дворянства серед загального числа мешканців міст Харківської губернії. Пояснення даного процесу необхідно шукати в площині тих змін, що відбувалися в тогочасному суспільстві під впливом реформ другої половини XIX ст. Частина дворян з різних причин залишає свої маєтки (розорення або пошук кар'єрного росту), переїздить до міст. У 1897 р. лише у Харкові та Змієві відсоток дворян серед мешканців зменшується (відповідно до 9,5% та 5,3%). В інших же містах він зростає або залишається стабільним. Інколи різниця в представництві даної групи населення в містах регіону була значною (Недригайлів – 0,2%, Куп'янськ – 6%)⁷⁶.

Аналогічна ситуація з представництвом дворян у структурі міського населення спостерігалася і в Чернігівській губернії. Як і в Харківській

губернії, Чернігів був лідером у порівнянні з іншими містами в питанні кількості дворян серед мешканців (1879 р. – 10,3%). У Сосниці, Острі, Новгород-Сіверському та Мглині дана група становила від майже 9% до 4,5% усього населення. У соціальній структурі інших повітових і заштатних міст регіону дворяни складали від 1 до 3,4 відсотка загального числа мешканців⁷⁷.

Наприкінці XIX ст., на відміну від Харкова, представництво дворян серед населення Чернігова зросло до 14,3%. У той же час спостерігається їх зменшення в Сосниці (4,57%) та Острі (5%), які раніше мали більше представництво даної групи населення. У цілому ж відсоток дворян у структурі міського населення за даними 1897 р. мав тенденцію до зростання. Наприклад, у Глухові та Козельці представництво дворян серед мешканців за 18 років зросло на 5,2%, у Новозибкові – на 4,5%, а у Суражі, Стародубі та Городні більше ніж на 3%⁷⁸. Наведені дані засвідчують головну регіональну особливість Чернігівської губернії в процесі еволюції структури міського населення.

Статистичні звіти 1890 р. дозволяють умовно поділити повітові та заштатні міста Полтавської губернії за кількістю дворян серед мешканців міст на дві групи. До першої групи (Глинськ, Переяслав, Гадяч, Зіньків, Костянтиноград, Лохвиця) відносилися населені пункти, в яких представники дворянства мали мінімальне представництво (від 1,3 до 2%). До другої групи належали міста, де дворяни становили від 3,5 до 7,6% від загального числа мешканців (Кобеляки, Лубни)⁷⁹. Полтава серед усіх міст губернії мала у своєму складі найбільше представництво дворян (16,4%). Полтава, як і Чернігів, відігравала не лише роль адміністративного центру Лівобережжя, але й була культурним осередком краю, що впливало на соціальну структуру її населення.

Наприкінці XIX ст., як і в багатьох містах Харківської та Чернігівської губерній, на Полтавщині спостерігається тенденція до зростання відсотку дворян серед міського населення. Серед таких населених пунктів необхідно виділити Лубни, де частка дворян серед мешканців лише за 7 років зросла на 4,6% (із 7,6 до 12,12%). У більшості ж міст губернії представництво даної групи населення коливалося від 3,1% (Переяслав) до 5,9% (Кобеляки, Хорол). Мінімальну групу мешканців представники дворянства складали у Глинську, Градизьку (0,6%) та Прилуках (1,5%). У губернському ж місті кількість дворян серед міського населення зменшилася на 4,5% і сягала 11,9% у 1897 р.⁸⁰ Отже, наведені дані засвідчують стабільне, хоча і нестрімке, зростання частки дворянства у соціальній структурі міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній протягом другої половини XIX ст.⁸¹. Певне зменшення представництва даної соціальної групи в окремих містах можна пов'язати з напливом міщан та селян до міст, які домінували в соціальній структурі міського населення. У Харківській губернії переважна більшість представників дворянства наприкінці XIX ст. мешкала саме в містах (72,8%)⁸². У Чернігівській та Полтавській губерніях більшість дворян були мешканцями повітів (відповідно 54,3 та 53,1%)⁸³.

Наступною за чисельністю групою населення в містах зазначених губерній були купці. Після скасування кріпацтва і під впливом ринкових відносин із середовища багатих міщан, ремісників та селян починає формуватися буржуазія. У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній переважно існувала середня та дрібна торгівля, яка не мала великого товарообігу.

На початку 60-х років XIX ст. у містах Харківської губернії мешкало 5 860 купців, що становило 93% усієї кількості даної групи населення в регіоні⁸⁴ та 0,4% від загального числа міського населення⁸⁵. Наприкінці 60-х років XIX ст. максимальне представництво в соціальній структурі мешканців міст купецтво мало в Стародубі (5,1%) та Слов'янську (6,9%). У всіх інших повітових та заштатних містах Харківської губернії купці були представлені мінімально (від 0,4% до 2,6%)⁸⁶. Дані перепису 1897 р. засвідчили тенденцію до загального зменшення представників купецтва серед мешканців міст регіону. Цей процес спостерігався у всіх містах. Наприклад, у Слов'янську їхня чисельність у загальній структурі населення скоротилася на 5,7%, у Харкові – на 2,8%. Представництво купців серед міських мешканців коливалося від 0,2% (Слов'янськ та Золочів) до 2% (Харків)⁸⁷.

Тенденція до загального зменшення чисельності купців серед населення міст простежувалася і в межах Полтавської губернії. На початку 60-х років XIX ст. у містах регіону було зафіксовано 9 370 купців, що становило 88% від їхньої загальної чисельності⁸⁸. Наприкінці 80-х років XIX ст. у середньому в містах губернії частка представників купецтва становила 2% від загального числа мешканців. Серед «міст-лідерів» були Гадяч, Хорол, Ромни, Лубни, Лохвиця, де дана група складала від 3,2% до 3,8% населення. В інших повітових центрах та заштатних населених пунктах купецтво серед мешканців було представлено мінімально (Глинськ – 0,2%, Зіньків – 1,9%). Показники Полтави співпадали із середніми показниками по губернії⁸⁹. Наприкінці 90-х років XIX ст. у більшості міст Полтавщини кількість представників купецтва серед населення зменшилася (Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Лохвиця, Лубни, Прилуки, Ромни, Хорол). Проте у Полтаві, Пирятині та Глинську відсоток купців серед мешканців зріс. Середні ж дані числа представників купецтва серед міського населення становили 1,9%.

У містах Чернігівської губернії купецтво, у порівнянні з Харківською та Полтавською губерніями, мало ще менше представництво. У 1863 р. у повітових та заштатних містах було зафіксовано 5 012 купців. Особливістю регіону можна вважати той факт, що, на відміну від сусідніх губерній, на Чернігівщині лише 56% від загального числа купців мешкало в містах⁹⁰. Наприкінці XIX ст. в окремих містах Чернігівської губернії купецтво або взагалі не було представлене в соціальній структурі населення (Нове Місто), або складало менше одного відсотка (Березна, Сосниця – 0,6%). У всіх інших містах губернії на долю купецтва припадало від 3,5% (Новгород-Сіверський) до 1,3% (Борзна) усього міського населення.

Середні ж показники представництва купецтва серед мешканців міст Чернігівщини становили 1,7%⁹¹.

Отже, протягом другої половини XIX ст. відбувається процес поступового зменшення чисельності представників купецтва у соціальній структурі міського населення. Це пов'язано з тим, що в зазначених губерніях головним чином розвивається дрібна та середня торгівля, яка здавала свої позиції під тиском конкурентної боротьби з великими торговельними компаніями, та кризовими явищами в економіці наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст.

Наступну, хоча і нечисельну групу мешканців міст складала почесні громадяни. В окремий стан вони були виділені ще у 1832 р. і об'єднували викладачів, науковців, представників вільних професій, а також вихідців із міщан та окремих осіб духовного звання⁹². У середині 60-х років XIX ст. у містах Харківської губернії мешкало 559 почесних громадян (94,2% від загального числа в регіоні)⁹³. За декілька років до реформи 1870 р. на Харківщині серед міського населення дана категорія населення була або відсутня (Золочів, Лебедин, Недригайлів, Білопілля та Куп'янськ), або представлена у мінімальній кількості (Слов'янськ – 0,01%, Ізюм, Вовчанськ, Зміїв по 0,02%, Охтирка, Суми – по 0,03%, Валки – 0,07%, Богодухів – 0,09%). Лише у Харкові та Чугуєві відсоток почесних громадян перевищував відсоток у загальній структурі міського населення (відповідно 1,3% та 1,2%). В інших містах губернії їхнє представництво становило 0,1% – 0,3% від загального числа мешканців⁹⁴. Однак наприкінці 90-х років XIX ст. у містах регіону число міського населення, яке закон відносив до почесних громадян, дещо зросло. У Куп'янську, Ізюмі, Слов'янську, Сумах та Старобільську дана категорія становила від 1% до 1,4% від усього населення міст. Максимальне представництво почесні громадяни мали у губерньському місті (2,1%). У всіх інших містах Харківської губернії дана група мешканців становила від 0,2% (Краснокутськ, Золочів) до 0,9% (Вовчанськ, Валки, Зміїв)⁹⁵.

У 1865 р. у містах Полтавської губернії місцеві чиновники зафіксували 140 почесних громадян (72,8% від загального числа в регіоні)⁹⁶. У 1890 р. статистичні звіти засвідчують певне кількісне зростання даної групи міського населення в регіоні. У середньому почесні громадяни складали 0,1% у загальній структурі населення міст. Але в жодному місті Полтавщини дана категорія не перевищувала 1% від усіх мешканців, а в окремих населених пунктах вони взагалі були відсутні (Пирятин, Глинськ)⁹⁷. Масштабні соціально-економічні зміни, що відбувалися того часу в Російській імперії, вплинули і на зміни у соціальній структурі міського населення. Дані перепису 1897 р. зафіксували зростання частки почесних громадян серед мешканців міст регіону. У середньому вона становила 0,6%. У Лубнах, Зінькові та Полтаві дана категорія населення складала відповідно 1%, 1,1% та 1,7%. В інших повітових та заштатних містах їхнє представництво коливалося від 0,1% (Гадяч) до 0,9% (Ромни, Костянтиноград)⁹⁸.

На території Чернігівської губернії представництво почесних громадян серед мешканців міст було значно більшим у порівнянні з Полтавщиною навіть у середині 60-х років XIX ст. Результати ж перепису 1897 р. підтвердили незначне кількісне переважання почесних громадян у соціальній структурі міського населення у порівнянні з Харківською та Полтавською губерніями. Майже в половині міст Чернігівщини доля зазначеної категорії мешканців коливалася від 2,2% до 1% (Козелець, Чернігів, Городня, Новгород-Сіверський, Конотоп, Сосниця, Стародуб, Ніжин і Мглин). В інших повітових та заштатних містах представництво почесних громадян складало від 0,2% до 0,8% усього населення⁹⁹. У середньому в містах Чернігівщини на їхню долю припадав 1% від загального числа мешканців.

Іншу, нечисельну групу мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній складала представники духовництва. Протягом усієї другої половини XIX ст. відсоток служителів церкви у соціальній структурі міського населення коливався від 0,6% до 1,1%. Губернські міста мали найбільше представництво осіб духовного звання серед своїх мешканців. Наприклад, у 1897 р. у Харкові вони склали 1,1%¹⁰⁰, Полтаві – 2%¹⁰¹, Чернігові – 4,4%¹⁰². Така ситуація пояснюється тим, що губернські міста відігравали не лише роль адміністративних, але й культурних і релігійних центрів своїх регіонів.

У переважній більшості міст зазначених губерній дана категорія населення мала мінімальне представництво від 0,2% (Краснокутськ, Слов'янськ, Березна, Кременчук) до 0,9% (Сураж, Погар, Мглин, Старобільськ). Але були й міста у вищезгаданих губерніях, де відсоток духовництва перевищував середньостатистичні дані: Суми – 1,2%, Глухів – 1,1%, Стародуб – 1,7%, Новгород-Сіверський – 2,3%, Ромни – 1,3%, Переяслав – 1,9%. Більша кількість осіб духовного звання пояснюється наявністю у зазначених містах потужних монастирів, церков, церковних навчальних закладів або установ, якими опікувалася церква.

Остання з основних, хоча і не чисельних, груп міського населення, що викликає інтерес, це так звані «інші стани». У звітних матеріалах місцевих адміністрацій відсутня розшифровка того, кого ж чиновники відносили до даної категорії мешканців міст. Наявність у соціальній структурі даної категорії мешканців засвідчує вплив реформ другої половини XIX ст. на поступову еволюцію старих та появу нових груп міського населення. Наприклад, у 1868 р. у 8 містах Харківської губернії взагалі не були зафіксовані представники «інших станів» серед міського населення (Краснокутськ, Охтирка, Лебедин, Недригайлів, Білопілья, Зміїв, Чугуїв, Старобільськ). В інших містах губернії дана група населення мала мінімальне, а інколи й мізерне представництво (Валки – 0,01%). Виключенням були Харків (1,8%), Куп'янськ (2,3%), Слов'янськ (1,2%)¹⁰³. Середньостатистичні показники представництва даної категорії мешканців у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були майже однаковими наприкінці

XIX ст. (відповідно 1,4%, 1,2% та 1,5%). Усі зазначені регіони мали і свої міста-лідери та аутсайтери в плані чисельності даної категорії населення.

Отже, реформи другої половини XIX ст. вплинули на процес поступової трансформації соціальної структури міського населення в цілому і міст зазначених губерній зокрема.

Більш повну картину складу населення міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. можуть допомогти відтворити дані про конфесійну та етнічну ситуацію у вищезгаданих регіонах. Історично склалося, що на українських землях мешкали представники різних народів. Заселення зазначених територій після татарської навали припадає на польсько-литовську добу. У першу чергу переселенці осідали в південній частині Чернігівщини та на Півдні Полтавщини. З кінця XVI та в XVII ст. заселяються інші куточки Лівобережжя та Слобожанщини¹⁰⁴. Значний вплив на етноконфесійну ситуацію в регіонах мала національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, а також подальше включення даних земель до складу Російської імперії.

При визначенні національної структури населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній необхідно враховувати ряд особливостей. У Російській імперії до кінця XIX ст. не існувало традиції визначати етнічну приналежність за мовною ознакою. У статистичних матеріалах середини XIX ст. існував розподіл населення за конфесійною ознакою. Усе це ускладнює відтворення етноконфесійної ситуації в містах досліджуваних губерній.

Основну масу міського населення Харківської губернії становили українці ще з часів заселення її території. «...теперішня Харківська губернія по своєму історико-етнографічному складу являється українською»¹⁰⁵. На початку 60-х років XIX ст. місцеві чиновники звітували, що українці («малороссы») домінували серед мешканців Лебединського, Валківського, Старобільського та Ізюмського повітів, перевищуючи середньостатистичні показники по губернії (93,5%)¹⁰⁶. Окремих даних про чисельність українців серед міського населення тогочасні звіти не містили. У них фіксується лише загальна їхня чисельність у Харківській губернії – 1 274 711¹⁰⁷.

Росіяни («великороссы») склали другу за чисельністю групу населення регіону. Це мало своє історичне пояснення. Російська колонізація краю у другій половині XVII ст. здійснювалася за рахунок переселення на Слобожанщину «служилих людей»: стрільців, боярських дітей, російських козаків та інших. Ця колонізація значно поступалася українській, тому частка російських служилих людей серед населення Слобідської України була незначною. Значний відсоток росіяни склали лише серед козаків Чугуївського козацького війська, створеного Петром I у 1700 р. До його складу було включено колишніх городових козаків, які мешкали в Курську, Осколі, Обояні, Белгороді, Путивлі, Кромах та інших сусідніх містах, а також вихрещених калмиків, які кочували поблизу Чугуєва¹⁰⁸.

Крім служилих людей, на Слобожанщину переселяються і російські селяни. Цей процес стає особливо інтенсивним після Полтавської битви.

Підозріло ставлячись до українців, імператор намагається «ненадійний» український елемент розбавити росіянами. У цей час Петро I дарує Апраксіну та Шафірову землі біля Вовчанська. Російські землевласники почали завозити на українські землі кріпаків із великоросійських губерній. Наступна хвиля переселенського руху з великоросійських губерній припала на час заснування військових поселень (1817 р., 1824 р.). Переселенці головним чином зупиняються в межах Зміївського, Вовчанського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського та Харківського повітів. Слід враховувати і той факт, що частина етнічних росіян опинилася на території Харківської губернії в результаті змін в адміністративно-територіальному поділі. У результаті на початок 60-х років XIX ст. у межах Харківщини було зафіксовано 115 649 росіян (8,3% від загального числа мешканців). Максимальне ж представництво росіяни мали в Харківському (37,7%), Богодухівському (16,2%) та Куп'янському (13,5%) повітах¹⁰⁹.

Лише одноденний перепис мешканців Харкова у 1879 р. дозволяє говорити про частку українців в етнічній структурі губернського центру. Українську мову як рідну в цей час визнали 29 673 чол., що становило 29,1% усього населення міста¹¹⁰. Більшість же харків'ян визнавали рідною мовою російську – 6 1529 чол. (60,2%). Третю за чисельністю групу населення міста склали білоруси – 971 чол. (майже 1%)¹¹¹. До кінця 80-х років XIX ст. співвідношення чисельності між основними етнічними групами населення Харкова не змінилося: росіяни – 60,3%, українці – 29,2%, білоруси – близько 1%¹¹².

Як і в попередні роки, під час проведення перепису 1897 р. визначення національної належності було пов'язано з питанням рідної мови. Під час проведення перепису воно не завжди було зрозуміле для мешканців міст. Переписувачі часто не мали часу для детального пояснення, і це призводило до ситуації, коли мешканці міст записувалися за критерієм мови у повсякденному житті. Однак цей критерій не завжди співпадав з рідною (національною) мовою. Також варто враховувати той факт, що законодавче обмеження української мови часто ставило перед людиною дилему: чи вважати рідною мовою російську (офіційну мову й мову навчання) чи українську (мову спілкування у родині та з приятелями). Саме тому частина міського населення (особливо молодь після навчання в школах, гімназіях та університетах) указувала російську мову як рідну, боячись показати своє «простонародне» походження. Більше того, підкреслена «українськість» освіченої молоді сприймалася владою як своєрідна фронда. Слід враховувати і той факт, що частина українців, особливо серед місцевого дворянства, духівництва і купецтва, свідомо відносила себе до «великороссов». Унаслідок цього в переписних листах зафіксовані випадки, коли одні члени родини рідною мовою називали українську, а інші – російську.

Така плутанина призводила інколи до абсурдних результатів. Наприклад, під час перепису у Харкові члени родини Баламутенко були розділені за

рідною мовою наступним чином: батько – українець, мати і три сини – росіяни¹¹³. Під час збору інформації про малолітніх дітей зустрічаються й ще більш цікаві записи. У родині Ганни Андріївни Маковозної була дочка віком три місяці, яка природно не могла відповісти на запитання переписувача, а тому у

переписному листі було записано, що рідна мова не визначена¹¹⁴. Аналогічний підхід було застосовано до восьмимісячної дитини в родині Дороненків¹¹⁵. На жаль, подібні випадки мале місце і під час збору інформації в інших містах Харківської губернії¹¹⁶.

Відповідно до зібраних під час перепису 1897 р. матеріалів практично в усіх повітових та заштатних містах Харківщини серед мешканців переважали українці. Їхнє представництво коливалося від 70% (Суми) до 98,6% (Краснокутськ). У Білопільлі, Лебедині, Валках, Краснокутську, Богодухові, Золочеві українці становили більше 9/10 усього населення. Лише у Чугуєві та Харкові вони поступалися чисельністю росіянам (відповідно 8,9% та 25,9%)¹¹⁷ (Додаток А 2.6, А 2.7).

Саме Чугуїв та Харків мали максимальне представництво великоросів у національній структурі населення. Значна присутність росіян серед мешканців Чугуєва зумовлена історично (про це вже йшлося вище), а також пов'язана з розташуванням у самому місті і повіті військових частин, що кардинально вплинуло на національну структуру населення повітового центру. Наприкінці XIX ст. у губерньському центрі було зафіксовано 23 тис. чоловік із Курської губернії, 6 тис. – з Орловської, близько 2 тис. – з Калузької та навіть Московської губернії¹¹⁸. У місті були розташовані губерньські установи, військові, освітні, медичні та інші заклади, які часто мали значний відсоток росіян у своєму складі і де російська мова традиційно використовувалася у спілкуванні.

У всіх інших містах Харківщини наприкінці XIX ст. кількість великоросів серед міського населення коливалася в межах від 28% (Вовчанськ) до майже 10% (Зміїв). Лише у Краснокутську (1,3%), Золочеві (2,4%), Лебедині (2,8%), Богодухові (3,5%), Валках (6,5%) та Білопільлі (7,3%) дана група мала мінімальне представництво¹¹⁹.

До третьої за чисельністю групи населення належать іудеї. Історично склалося так, що представники даного етносу в різних містах європейських губерній Російської імперії становили значний відсоток серед мешканців. Зростання числа іудеїв серед міського населення відбувалося, незважаючи на так звану «смугу осілости». Підвищена увага до іудейського фактору характерна для царського режиму, який намагався усіма засобами зберегти панівне становище в політиці та економіці за великоросами¹²⁰. Офіційна влада часто сприймала представників даного етносу як шкідливий елемент («космополіти»), що існує за рахунок інших, не беручи участі у корисних справах. Ставлення урядовців до іудеїв ілюструє вислів київського губернатора М. Черткова, який, перебуваючи на своїй посаді, зазначав, що швидке збільшення чисельності іудейського населення в Києві призведе до ситуації, коли «мати міст руських» залишиться православним лише за назвою¹²¹.

За чисельністю іудейського населення відносно загального числа мешканців європейські губернії Російської імперії часто поділяли на чотири категорії. До першої категорії відносилися губернії, в яких іудеї складали від 10 до 12 відсотків, до другої – від 7 до 8 відсотків, до третьої – від 1 до 4, до четвертої – менше одного відсотка. Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії були віднесені до третьої категорії (1865 р.)¹²².

Традиційно іудеї брали активну участь у середній та роздрібній торгівлі, а в деяких регіонах і контролювали її. Тому не дивно, що найбільше представництво вони мали в такому важливому торговельному центрі, як Харків (5,6%). Крім губернського міста, іудейська громада була досить чисельною в Сумах (2,6%), Слов'янську (1,5%), Чугуєві (1,4%) та Куп'янську (1%). У всіх інших містах Харківської губернії представництво даного етносу було незначним: від 0,2% (Валки) до 0,9% (Старобільськ). У Золочеві за даними 1897 р. був зафіксований лише один іудей, а у Краснокутську – жодного¹²³.

Наступну за чисельністю групу міського населення Харківської губернії наприкінці XIX ст. становили поляки. За даними перепису 1897 р. вони майже втричі поступалися іудеям за чисельністю (4 656 чол. проти 11 793 чол.). Найбільше число поляків було зафіксовано серед мешканців Харкова (2,3%) та Чугуєва (1,2%). У всіх інших містах губернії чисельність польської общини коливалася від 0,03% (2 чол. у Золочеві) до 0,7% (Суми). Серед мешканців Краснокутська поляки взагалі були відсутні¹²⁴.

Серед основних національних груп міського населення Харківської губернії передостаннє місце займали німці. Німецька община в регіоні формувалася з нащадків німецьких колоністів, які переїхали до Російської імперії за часів Катерини II, та підприємців, інженерів, комерсантів і викладачів, які головним чином мешкали у губернському місті. У Харкові німці становили 1,4% (2 353 чол.) від загального числа мешканців. У Сумах німецька община була другою за чисельністю в губернії (280 чол. – 1%). У повітовому центрі німці здебільшого працювали на заводах (цукрових, цегляних тощо) та в торгівлі. У всіх інших містах регіону німецька община була незначною або й зовсім мізерною (Слов'янськ – 43 чол. – 0,3%, Золочів та Краснокутськ по 1 чол. – 0,01%)¹²⁵.

Серед основних етнічних груп міського населення Харківської губернії останнє місце за чисельністю займали білоруси. Усього за даними 1897 р. у містах регіону їх мешкало 746 чол. Питома частина з них було зосереджена у губернському місті (612 чол.) і становила 0,4% від загальної чисельності населення. У Золочеві, Краснокутську, Вовчанську, Лебедині, Старобільську у переписних листах не було зафіксовано жодного білоруса. Інші міста регіону мали мінімальне їх представництво серед своїх мешканців (Суми, Куп'янськ – по 0,3%, Богодухів і Слов'янськ – по 0,1%). В Ізюмі, Охтирці, Валках, Змієві, Чугуєві, Куп'янську та Білопідлі статистичні матеріали зафіксували від 1 до 6 білорусів¹²⁶.

У межах Полтавської губернії під час перепису 1897 р. спостерігалися спільні з Харківщиною тенденції, але були й певні відмінності. Як і на Харківщині, більшість міського населення Полтавщини складали українці.

У Глинську вони становили 90,9% від загального числа мешканців міста, у Миргороді, Градизьку та Зінькові – більше 8/10 усього населення, у Гадачі, Кобеляках, Костянтинограді – більше 7/10, Хоролі, Ромнах, Прилуках, Лохвиці – більше 6/10. Українці склали більше половини населення таких міст, як Полтава (56%), Золотоноша (59,9%), Лубни (59,2%), Переяслав (57,1%), Пирятин (55,6%). Лише у Кременчуці відсоток українців у національній структурі населення становив 30,1%, що було пов'язано з торговельною спеціалізацією міста¹²⁷. Слід відзначити, що середні показники представництва українців у структурі населення міст Полтавщини були дещо нижчі, ніж у містах Харківської губернії (відповідно 67,1% та 77,6%) (Додаток А 2.8).

Другу за чисельністю групу міського населення краю склали іудеї. У переважній більшості міст Полтавщини представників даного етносу було від 20 до 30 відсотків усього населення (Гадач – 24%, Кобеляки – 20,2%, Лохвиця – 27,7%, Лубни – 29,7%, Ромни – 28,1%, Прилуки – 30,7%, Пирятин – 39,8%,

Переяслав – 39,3%, Золотоноша – 31,6%). В інших містах губернії іудейська община була менш чисельною і становила у структурі міського населення від 7, % (Глинськ) до 19,9% (Полтава). Найбільший відсоток іудеїв було зафіксовано у Кременчуці (46,9)¹²⁸. Таке значне представництво даного етносу в містах Полтавщини можна пояснити проведенням у межах губернії ярмарків (місцевого і регіонального значення) та жвавою середньою і роздрібною торгівлею, яка значною мірою контролювалася саме іудеями (Додаток А 2.9).

На відміну від Харківської губернії, на Полтавщині росіяни склали третю за чисельністю групу міського населення. За інформацією, зібраною місцевими чиновниками, росіяни переїздили до Полтавської губернії головним чином із Курської, Орловської та Рязанської губерній. Максимальне їх число було зафіксовано в Полтаві (20,5%) та Кременчуці (19,3%). Полтава як адміністративний центр регіону за рахунок чиновників та військових, а Кременчук за рахунок російських підприємців мали значну общину великоросів. У всіх інших містах губернії росіяни склали незначний відсоток серед населення (Глинськ – \approx 1%, Костянтиноград – 8,9%)¹²⁹.

Наступну групу серед основних національних спільнот краю становили поляки. Як і на Харківщині, у переважній більшості міст Полтавської губернії вони мали скромне представництво серед мешканців (Миргород та Градизьк – 0,04%, Лубни та Золотоноша – по 0, %). Максимально ж поляки були представлені у Хоролі (2,4%), Полтаві (2%), Кременчуці (1,7%) та Ромнах (\approx 1%)¹³⁰. Майже вдвічі менше, ніж поляків, у містах Полтавщини мешкало німців. Вони посідали п'яте місце за чисельністю серед міського населення краю. Найбільші німецькі громади наприкінці ХІХ ст. були зафіксовані у Кременчуці (438 чол.), Полтаві (302 чол.) та Костянтинограді (104 чол.), що відповідно становило 0,7%, 0,6% та 1,6% від загального числа мешканців. У всіх інших повітових та заштатних містах німців нараховувалося від 3 до 49 чол. на кожен із населених пунктів¹³¹.

Останнє місце серед переважаючих етнічних груп населення міст Полтавщини посідали білоруси. У порівняній більшості вони мешкали не в містах, а в сільській місцевості¹³². Найбільше їх число було зафіксовано у 1897 р. у Кременчуці (286 чол. – 0,5%). У Полтаві та Ромнах їхнє представництво складало 0,2% від усіх мешканців. В інших містах губернії білоруська громада нараховувала від 1 чол. (Глинськ, Лохвиця) до 20 чол. (Прилуки), а в Зінкові білоруси взагалі не були зареєстровані¹³³.

У статистичних звітах середини XIX ст. відзначалося, що серед населення Чернігівської губернії домінували українці¹³⁴. У цей час вони переважали у Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському, Сосницькому, південно-східній частині Остерського та південній частині Глухівського, Крелевецького та Чернігівського повітів. На жаль, дані про відсоток українців серед мешканців міст відсутні.

Але у 1897 р. зібрані дані засвідчували відсутність переважання українців у всіх містах регіону. Більше 8/10 українці складали серед мешканців Кролевця, Коропа, Борзни і Березни. В Острі, Ніжині та Сосниці частка українського населення коливалася від 60,1% до 71,5%. Більше 50% українці складали в Новгород-Сіверському, Конотопі, Козельці, Городні та Глухові. Найменше українців мешкало у Мглині (0,3%), Новозибкові (0,5%), Суражі (0,8%) та Стародубі (1%). У Погарі та Новому Місті їх взагалі не було зареєстровано. У Чернігові відсоток українців серед населення був нижчим за середні показники по губернії (36,4%)¹³⁵.

Наприкінці XIX ст. друге місце за чисельністю населення міст Чернігівщини займали іудеї (54 401 чол.). До того ж слід зазначити, що Чернігівщина була включена до регіонів, у містах яких іудеям було заборонено селитися («смуга осілості» 1835 р.)¹³⁶. Найменше іудеїв серед мешканців було зафіксовано у Новому Місті (4,5%), Борзни (12%), Березні (13,6%), Коропі (13,8 %) та Кролевіці (17,5%). У всіх інших повітових та заштатних містах їхня частка коливалася від 23,3% (Погар) до 39,6% (Стародуб). Максимальне ж представництво іудейська громада мала в Суражі (≈60%)¹³⁷. Слід зауважити, що Нове Місто згідно зі статистичними даними населяли лише росіяни та іудеї, а у Погарі, крім представників цих двох етносів, також зафіксовано 6 німців (Додаток А 2.10).

Дещо менше, ніж іудеїв, у містах краю мешкало росіян. На початку 60-х років XIX ст. значне їх число було зареєстровано у Новозибківському повіті¹³⁸. Але лише перепис 1897 р. містить дані про відсоток росіян серед населення міст Чернігівської губернії. За чисельністю росіян серед мешканців всі міста краю умовно можна поділити на три групи. До першої групи відносяться міста з високим відсотком представництва – від 95,5% до 58,6% (Нове Місто, Новозибків, Погар, Мглин, Стародуб). До другої належать міста з представництвом від 28,8% до 7,4% (Чернігів, Сосниця, Конотоп, Глухів, Городня, Сураж, Новгород-Сіверський, Козелець, Ніжин, Остер). До третьої групи – міста з мінімальним відсотком росіян серед мешканців (Борзна – 0,9%, Короп – 1,2%, Березна – 1,5%, Кременець – 2% та Козелець – 9,1%)¹³⁹.

Наявність значного числа росіян у структурі міського населення Чернігівської губернії пов'язано з історичними чинниками, географічним розташуванням (прикордоння з великоросійськими губерніями), державною підтримкою колонізаційних прагнень великоросів.

Четверту за чисельністю групу міського населення склали білоруси. У середині XIX ст. найбільше їх мешкало в повітах, що межували з білоруськими губерніями (Городнянський, Мглинський та Стародубський повіти)¹⁴⁰. Наприкінці XIX ст. білоруси в жодному населеному пункті не мали чисельної переваги. Усього в містах регіону їх мешкало 1 925 чол. Найбільшу групу представників даного етносу було зафіксовано в Суражі (978 чол. – 24,4% від усього населення), де вони поступалися за чисельністю лише іудеям. У всіх інших містах губернії білоруси були представлені мінімально (від 1 чол. в Козельці до 29 чол. у Глухові). Певним виключенням були Чернігів (109 чол.),

Конотоп (263 чол.), Новозибків (303 чол.), Березна (60 чол.) та Ніжин (46 чол.)¹⁴¹.

Серед основних етнічних груп у містах Чернігівщини передостаннє місце посідали поляки, які лише в дуже незначній мірі поступалися білорусам. Наприкінці XIX ст. відносно чисельною польська община була у Чернігові (1,3%), Городні (1,7%), Козельці (1,5%), Острі (0,8%), Ніжині та Конотопі (по 0,7%), Новозибкові (0,6%) та Глухові (0,5%). У всіх інших містах польське представництво коливалося від 2 чол. (Короп) до 31 чол. (Новгород-Сіверський). У Погарі та Новому Місті не було зареєстровано жодного поляка¹⁴².

Останнє місце серед основних етнічних груп міського населення наприкінці XIX ст. посідали німці (390 чол.). У переважній більшості це були переселенці (та їхні нащадки) з Австрії та Франкфурта-на-Майні. Німці головним чином мешкали у Чернігові (111 чол.), Ніжині (72 чол.), Конотопі (50 чол.), Новозибкові (36 чол.) та Глухові (32 чол.). В інших містах краю їх або зовсім не було (Нове Місто, Короп), або вони були представлені мінімально (від 1 до 18 чол.)

Отже, основними етнічними групами серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були українці, росіяни, іудеї, поляки, німці та білоруси. У той же час кожна із губерній мала і свої особливості у чисельному та відсотковому представництві кожної із цих етнічних груп.

Додаткову інформацію щодо складу міського населення дають різноманітні звіти про конфесійну належність мешканців.

За даними 1863 р. у містах Харківської губернії православні домінували серед представників інших конфесій (190 868 чол.). Це переважання коливалося від 96,7% (Харків) до 99,9% (Білопілля, Слов'янськ). У Краснокутському та Недригайлівському повітах усі мешканці були православними¹⁴³. Другу за чисельністю групу міського населення представляли католики (1 056 чол.) Найбільше їх число було зафіксовано у Харкові (613 чол.) та Чугуєві (90 чол.). В інших містах регіону представництво католиків коливалося від 2 (Білопілля) до 58 чол. (Суми). У Краснокутську

та Недригайлові представники даної конфесії не були зафіксовані¹⁴⁴. Третю за чисельністю конфесійну групу становили протестанти (948 чол.). Майже всі вони мешкали в Харкові (842 чол.). У Золочеві, Валках, Кременчуці, Недригайлові, Білопільлі, Слов'янську, Змієві вони не були зафіксовані, а в інших містах протестантська община мала мінімальне представництво (від 5 до 20 чол.)¹⁴⁵ (Додаток А 2.11).

Передостанню серед домінуючих конфесійних груп становили іудеї (166 чол.), питома частка яких мешкала в цей час у Харкові (92 чол.), а решта – у Лебедині (20 чол.), Чугуєві (16 чол.), Змієві та Валках (по 11 чол.), Куп'янську (4 чол.), Білопільлі та Золочеві (по 1 чол.) (Додаток А 2.12, А 2.13).

Останню за чисельністю конфесійну групу серед міського населення складали розкольників (79 чол.). Майже всі вони мешкали у Чугуєві (72 чол.), а також були зафіксовані у Харкові (6 чол.) та Слов'янську (1 чол.). Інші міста губернії не мали розкольників серед свого населення¹⁴⁶.

У 1897 р. найчисельнішу групу серед мешканців Харкова та інших міст краю, як і раніше, складали православні (327 511 чол.). В усіх містах губернії (крім губернського центру) їх нараховувалося більше 9/10. У Харкові ж православні становили 88,5% від усього населення¹⁴⁷.

Другу за чисельністю конфесійну групу складали іудеї (12 993 чол.), які, на відміну від 60-х років XIX ст., мешкали в усіх містах регіону. Найбільше вони були представлені серед населення Харкова (11 013 чол.), Сум (739 чол.), Слов'янська (249 чол.), Чугуєва (190 чол.), Охтирки (168 чол.), Лебедина (116 чол.) та Білопілья (103 чол.). У всіх інших містах губернії дана конфесійна група була нечисельною: від 1 чол. у Недригайлові та Краснокутську до 89 чол. в Ізюмі та Богодухові. Звертає на себе увагу той факт, що іудейська громада була найбільшою у тих містах, які були центрами торгівлі в регіоні. Це підтверджує думку про контроль іудеями середньої та роздрібною торгівлі в українських губерніях¹⁴⁸.

Католики, які мешкали в містах губернії, більш ніж у два рази поступалися іудеям за своєю чисельністю (5571 чол.). Вони мешкали в усіх повітових і заштатних містах, за виключенням Золочева і Краснокутська. Значною католицька громада була у Харкові (4 710 чол.), Сумах (264 чол.), Чугуєві (164 чол.) та Охтирці (101 чол.). В інших містах регіону представництво католиків було малочисельним (Недригайлів – 2 чол., Слов'янськ – 84 чол.)¹⁴⁹ Наступною за чисельністю конфесійною групою міського населення в Харківській губернії у 1897 р. були протестанти (3 197 чол.), переважна більшість яких мешкала у Харкові (2 683 чол.) та Сумах (280 чол.), де вони були задіяні у виробництві, освіті, медицині та інших сферах. У всіх інших містах, крім Краснокутська, представництво протестантів було малочисельним (Золочів – 1 чол., Слов'янськ – 55 чол.)¹⁵⁰ (Додаток А 2.14).

Передостанньою за чисельністю конфесійною групою були магометани (1 098 чол.). Практично всі вони мешкали у Харкові (641 чол.), Чугуєві (257 чол.), Сумах (96 чол.) та Охтирці (67 чол.), де були задіяні у дрібних

промислах або у невиробничій сфері. У Золочеві, Ізюмі, Лебедині, Недригайлові, Старобільську та Білопільлі вони взагалі не були зафіксовані. В інших містах регіону магометани мали незначне представництво (Слов'янськ – 1 чол., Валки – 11 чол.)¹⁵¹.

Останню із переважаючих, хоча і не дуже чисельних, конфесійних груп міського населення Харківщини представляли старообрядці (841 чол.). Практично всі вони мешкали у Харкові (391 чол.), Чугуєві (294 чол.), Краснокутську (60 чол.) та Слов'янську (40 чол.). Старообрядці краю брали активну участь у торгівлі та різних виробничих сферах. В інших містах губернії їхнє представництво було нечисельним (Вовчанськ – 1 чол., Старобільськ – 18 чол.), а в Змієві, Куп'янську, Лебедині, Недригайлові вони взагалі були відсутні¹⁵².

Історичне минуле Полтавщини обумовило домінування православних у регіоні. У 1890 р. їх нараховувалося 175 740 чол. За виключенням Кременчука (43,9%), у всіх повітових і заштатних містах частка православних складала від 62,7% (Переяслав) до 94,1% (Глинськ) від усіх мешканців¹⁵³. Уже через сім років чиновники фіксували зростання чисельності православних до 185 166 чол. Переважання православної громади в містах зберігалося і коливалося від 60 до

90 відсотків від усіх мешканців. Частка православних збільшилась і у Кременчуці (48,7%)¹⁵⁴ (Додаток А 2.15).

Другою за чисельністю релігійною громадою в містах регіону стали іудеї. Незважаючи на законодавчі перешкоди, вони заселяють міста Полтавщини. Цьому сприяв дозвіл 1882 р., що надавав іудеям право мешкати в містах та містечках Полтавської губернії¹⁵⁵. Це призвело до швидкого зростання частки іудеїв серед населення міст. У 1890 р. їх число становило 41 131 чол., більше половини з них мешкало у Кременчуці (52%). Частка іудеїв серед населення Хорола, Ромен, Лубен, Гадяча, Лохвиці, Переяслава та Пирятина становила від 20 до 30 відсотків. У Глинську, Зінькові та Миргороді дана конфесія мала мінімальне представництво (від 5,8 до 7%). У Полтаві, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді та Прилуках іудейська громада становила від 10 до 20 відсотків від усіх мешканців¹⁵⁶.

Подальший розвиток ринкових відносин сприяв збільшенню товарообігу в межах Полтавської губернії, що спричинило подальше зростання іудейської громади в містах майже удвічі (81 178 чол.)¹⁵⁷. У більшості міст Полтавщини іудеї становили від 20,2% (Кобеляки) до 39,4% (Пирятин). Мінімально дана конфесійна група була представлена у Глинську (7,7%), Градизьку (11,7%), Зінькові (12%), Миргороді (12,4%). Максимальна ж частка іудеїв у структурі населення була зафіксована у Кременчуці (47,4%)¹⁵⁸.

Як і в сусідній Харківській губернії, на Полтавщині католики займали третю за чисельністю позицію серед конфесійних груп міського населення. У 1890 р. до неї належало 2 472 особи. Католики мали нерівномірне представництво у містах. Наприклад, у Пирятині та Глинську католики не мешкали, а в Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Костянтинограді, Лохвиці,

Миргороді та Хоролі їхнє представництво було мінімальним (від 4 до 29 чол.). Досить чисельною католицька громада була у Полтаві (1318 чол.), Кременчуці (487 чол.), Ромнах (177 чол.), Золотоноші (129 чол.), Прилуках (116 чол.), Переяславі (77 чол.) та Лубнах (70 чол.)¹⁵⁹. Через 7 років чисельність католицької громади зросла майже на 900 чол. і дорівнювала 3 373 чол.

Максимальне представництво католики мали в Полтаві (1 267 чол.), Кременчуці (1 204 чол.), Ромнах (258 чол.) та Хоролі (211 чол.). У всіх інших містах їх нараховувалося від 1 чол. (Глинськ) до 88 чол. (Лубни)¹⁶⁰.

Наступною за чисельністю переважаючою конфесійною групою були протестанти (1 267 чол.). Ще у 1890 р. вони офіційно зареєструвалися у 8 містах Полтавщини. У той же час практично всі мешкали у Кременчуці (568 чол.), Полтаві (309 чол.), Ромнах (259 чол.) та Костянтинограді (100 чол.). У Лубнах, Прилуках, Переяславі та Хоролі чиновники зафіксували від 1 до 13 протестантів¹⁶¹. У 1897 р. загальна чисельність протестантської громади в губернії зменшилася до 1 184 чол., але тепер вони були представлені серед населення всіх міст. Питома їх частина знаходилася у Кременчуці (424 чол.), Полтаві (377 чол.) та Костянтинограді (102 чол.). Інші міста регіону нараховували серед своїх мешканців від 1 (Градизьк) до 86 (Ромни) осіб, які відносилися до протестантів¹⁶².

Дві останні конфесійні групи, що були майже рівні за чисельністю серед міського населення Полтавщини, сформували старообрядці та магометани. Наприкінці XIX ст. їхні громади налічували відповідно 620 та 541 чол. Як і в містах Харківської губернії, на Полтавщині представники зазначених груп мешкали головним чином у Кременчуці та Полтаві. В інших містах краю вони були представлені мінімально: старообрядці в Кобеляках (1 чол.), мусульмани у Золотоноші (1 чол.). У Гадячі, Зінькові та Миргороді старообрядців серед мешканців не було. У свою чергу мусульман не зафіксовано у Градизьку, Пирятині та Глинську¹⁶³.

Свої особливості мав розподіл населення міст за релігійною ознакою на Чернігівщині. Матеріали, зібрані у 1879 р., засвідчували майже повне домінування в регіоні православних серед міського населення – 76,2%. Іудеї та караїми складали 26,5% від усіх мешканців, а католики та вірмено-григоріани – 0,9%¹⁶⁴. Зібрані чиновниками дані вказують на те, що майже в усіх містах число православних коливалося від 60 до 97 відсотків. Виключення становили Козелець і Сураж. У них вони становили більшу частину населення. Найменше в містах були представлені католики та вірмено-григоріани (у середньому 0,9%). У містечках регіону конфесійний склад населення мав свої певні особливості. На долю православних та уніатів припадало 97,3%, іудеїв та караїмів – 2,4%, католиків і вірмено-григоріан – 0,3%¹⁶⁵ (Додаток А 2.16). Особливістю губернії можна вважати досить високий відсоток розкольників в окремих повітах: Новозибківському, Старобільському, Суразькому і Городнянському. Перші розкольники з'явилися на території краю вже у XVII ст., а повністю заселили частину повітів у другій половині XVIII ст. Найшвидшими темпами в містах

губернії зростала чисельність іудеїв: 1874 р. – 28 891 чол., 1876 р. – 31 758 чол., 1878 р. – 36 658 чол., 1879 р. – 38 218 чол.¹⁶⁶

Матеріали перепису 1897 р. зафіксували певні особливості розподілу міського населення на Чернігівщині. Як і в сусідніх губерніях, частка православних становила від 57,1% (Стародуб) до 95,4% (Нове Місто). Більше третини населення православні склали лише у Суражі (38,4%) та

Новозибкові (39,1%). Загальне число православних у містах регіону дорівнювало 144 678 чол.¹⁶⁷ (Додаток А 2.17).

Чисельність іудеїв у містах регіону зроста і становила 54 576 чол. У переважній більшості міст Чернігівської губернії вони склали 20 – 30 відсотків від усіх мешканців (Чернігів, Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Ніжин, Остер, Сосниця та Погар). Менша частка іудеїв була зафіксована у Новому Місті, Коропі, Кролевці та Борзні (від 4,5% до 17,4%)¹⁶⁸. Переписні листи засвідчили збільшення числа представників цього етносу в містах, де досить швидко розвивалася торгівля (переважно місцевого значення).

До особливостей Чернігівщини слід віднести той факт, що старообрядці за даними перепису 1897 р. збільшили своє представництво в містах і склали третю за чисельністю групу населення (5 868 чол.). Проте практично всі вони мешкали у Новозибкові (5 362 чол.). Усі інші міста регіону мали мінімальне представництво старообрядців серед мешканців. У Новгород-Сіверському вони взагалі були відсутні¹⁶⁹.

Наступну, хоча і не чисельну, групу населення склали католики. Наприкінці 90-х років XIX ст. їх нараховувалося 1 523 чол. (відсутні у Новому Місті). Як і в сусідніх губерніях, представництво католиків у містах регіону було нерівномірним. Більшість із них мешкала у Чернігові (424 чол.), Ніжині (283 чол.), Конотопі (193 чол.) та Новозибкові (116 чол.). В інших населених пунктах католицька громада була нечисельною (Козелець – 85 чол., Погар – 1 чол.).

Дві останні, фактично рівні за чисельністю групи міського населення губернії склали магометани (417 чол.) та протестанти (412 чол.). Як і у випадку з католиками та старообрядцями Чернігівщини, зазначені групи мали неоднакове представництво у різних повітових і заштатних містах. Більшість мусульман була зосереджена у трьох містах: Чернігові (184 чол.), Козельці (105 чол.) та Острі (74 чол.). В інших містах мешкало від 20 магометан (Конотоп) до 1 особи (Сосниця, Новозибків, Новгород-Сіверський, Борзна). Серед населення Березни, Кролевця, Коропа, Мглина, Нового Міста, Стародуба і Погара мусульмани були відсутні.

Розподіл протестантів серед мешканців міст був подібним. У Чернігові, Ніжині та Конотопі була представлена практично вся протестантська громада (відповідно 132 чол., 76 чол., 49 чол.). У всіх інших містах регіону було зафіксовано серед населення від 1 протестанта (Сосниця) до 38 (Новозибків). Протестанти були відсутні у Новому Місті та Коропі¹⁷⁰.

Отже, у другій половині XIX ст. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній спостерігалася домінування православного

населення. До переважаючих груп відносилися іудеї, чисельність яких зростала досить швидкими темпами, а також католики, розкольники та магометани. Кожен із регіонів мав свої особливості у чисельному представництві всіх зазначених категорій населення.

1.3 Професійна діяльність населення міст

Історико-географічні фактори та рівень економічного розвитку регіонів впливали як на ступінь зайнятості міського населення, так і на вибір сфер його діяльності. Під впливом реформ другої половини XIX ст. посилилася регіональна спеціалізація, з'явилися нові підприємства та сфери діяльності.

Досить значний відсоток мешканців міст Харківської губернії у другій половині XIX ст. займався сільським господарством (13 451 чол.¹⁷¹), що можна вважати закономірним явищем у зв'язку зі значним числом селян у структурі міського населення. Вони обробляли землі у навколишніх селах, а отриманий урожай продавали в місті (пшеницю, жито, овес, просо та гречку). Землеробство було домінуючим заняттям населення Недригайлова, Куп'янська, Старобільська, Білопілля, Лебедина, Змієва та Вовчанська. У Недригайлові та Змієві практично все населення міста обробляло землю. У Вовчанську та Валках значна частина мешканців займалася садівництвом. В інших містах губернії чисельність осіб, які жили за рахунок заняття сільським господарством, становив значний відсоток від загального числа мешканців. Даний факт засвідчує, що міста регіону лише ставали на шлях поступової трансформації міського життя, якому притаманна більш потужна промисловість, торгівля та поява нових соціальних груп.

Промисловість у Харківській губернії була достатньо розвиненою. У 1880 р. у регіоні працювало 536 заводів, з яких 218 знаходилися у містах¹⁷². А вже у 1895 р. губернія за виробництвом промислової продукції посідала одне із провідних місць серед губерній європейської частини Російської імперії¹⁷³. Справедливо буде зазначити, що найбільша кількість підприємств, а відповідно і найбільші темпи економічного розвитку, були зафіксовані у Харкові. З 1871 р. по 1899 р. загальна кількість фабрик та заводів у губернському центрі зросла більше ніж утричі (з 79 до 259). Найбільш інтенсивно у місті розвивалося машинобудування та металообробка. Підприємства зазначених галузей характеризувалися використанням новітнього обладнання та високою концентрацією виробництва. Майже половина всіх робітників Харкова працювала у металообробній промисловості. У 1885 р. на заводах та фабриках цього міста налічувалося до 3566 робітників, випущено продукції на суму близько 5,5 мільйонів рублів. Значний обсяг товарів виробляли тютюнові і горілчані фабрики, а також фабрики з обробки вовни (на 5 мийках працювали 863 чол.), виготовлення цукерок та пряників (на 13 заводах – 448 робітників)¹⁷⁴.

Мешканці губернського центру наприкінці 70-х років були поділені на групи в залежності від сфер, в яких вони працювали. До першої за важливістю були віднесені військові, поліцейські, чиновники (6 022 чол.).

До другої чиновники зарахували духівництво, нотаріусів, службовців, працівників залізниць, кредитних установ (1 087 чол.). Наступну категорію складали викладачі, студенти та учні різних навчальних закладів (7 944 чол.). У медичній сфері працювало 467 чол. Представників «вільних професій» (художники, архітектори, техніки, землеміри та ін.) у місті нараховувалося 794 чол. У промисловості та кустарному виробництві було 19 426 чол. Серед ремесел у Харкові особливо поширеними були кравецтво (4 080 чол.), чоботарство (2 099 чол.), столярство (1 328 чол.), теслярство (1 257 чол.), ковальство (659 чол.), пекарство (595 чол.) та малярство (402 чол.).

Важливу роль у житті міста відігравали особи, які займалися торгівлею. Статистики об'єднали в одну групу і власників торговельних домів, і господарів магазинів, складів, і тих, хто в них працював (8 931 чол.). Достатньо чисельною в місті була категорія людей, які працювали прислугою в готелях, приватних будинках, а також двірниками та нічними сторожами (9 690 чол.). До осіб, які були зайняті в інших сферах, офіційна статистика відносила візників, чорноробів, власників тракторів, готелів, шинків і навіть повій (9 474 чол.)¹⁷⁵. Наприкінці XIX ст. усі вищезгадані групи міського населення лише чисельно збільшувалися, але головні сфери діяльності, що забезпечували мешканців заробітком, зберігалися¹⁷⁶.

У повітових і заштатних містах Харківської губернії були як спільні риси, так і відмінності в основних заняттях населення. Так, найбільш промислово розвиненими містами краю після Харкова були Слов'янськ, Ізюм, Суми, Чугуїв, Охтирка. У Слов'янську у 80-х роках XIX ст. працювали 22 солеварних і 6 салотопних заводів. Лише згадані підприємства випускали продукції на 583 510 руб. (302 працівники)¹⁷⁷. У Сумах, крім одного із найпотужніших в імперії цукрового заводу (Павловського), діяло ще 26 (машинобудівні, ливарні, механічні тощо), на яких працювало 1 036 чол.¹⁷⁸. В Охтирці, Ізюмі головним чином діяли цегельні, салотопні, воскобійні заводи.¹⁷⁹ У переважній більшості в містах регіону діяли саме салотопні, свічні, цегляні, механічні, цукрові заводи. Чисельність найманих робітників на них коливалася від трьох-п'яти чоловік до кількох десятків¹⁸⁰.

У Краснокутську та Куп'янську в 70-х роках XIX ст. заводів і фабрик узагалі не було¹⁸¹. В інших містах регіону частина мешканців працювала на невеличких свічних, салотопних, цегельних та маслобійних заводах. Статистичні дані другої половини XIX ст. дозволяють простежити певну тенденцію. Південна частина Харківської губернії була менш промислово розвиненою, ніж північна. Певним виключенням, крім Харкова, були Ізюм, Слов'янськ та Богодухів.

Значний відсоток міського населення Харківської губернії у другій половині XIX ст. був задіяний у кустарному виробництві і промислах, що були найбільш поширеними у північних повітах (за виключенням Харкова і Слов'янська). Обробка шкіри та чоботарство відігравали важливу роль у житті мешканців Сум, Богодухова, Лебедина, Недригайлова, Охтирки, Золочева, Харкова, Валок та Слов'янська. За рахунок чоботарства жила

частина населення Ізюма, Охтирки, Валок. Виготовленням шапок, кожухів та кушнірством славилися майстри Богодухова, Вовчанська, Старобільська. Ковальство і слюсарна справа були поширені у Харкові, Сумах, Охтирці. Слов'янськ, Суми, Охтирка, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Чугуїв, Ізюм, Лебедин, Білопілья, і особливо Харків (1897 р. – 8 935 чол.), були відомі в регіоні своїми чисельними кравцями¹⁸². Бондарство і виготовлення дерев'яного посуду були особливо поширеними у Змієві та Лебедині, а вовняних поясів для селян – у Чугуєві.

Рівень розвитку ремісництва в губернії ілюструє число ремісників у найбільш економічно розвинених містах. За статистичними даними 1897 р. у губернії було 9 908 майстрів, 10 156 робітників, 3 848 учнів. Із них у Харкові мешкало 4 647 майстрів та 7 624 робітників (майже 60% від загального числа). У Сумах – 1 306 майстрів та 862 робітники, в Охтирці – 505 майстрів та 183 робітники, у Слов'янську – 510 майстрів та 348 робітників¹⁸³ (Додаток А 3.1, А 3.2, А 3.3, А 3.4).

Різноманітні звіти другої половини XIX ст. засвідчували тенденцію до поступового скорочення кустарного ремісничого виробництва, яке не витримувало конкурентної боротьби з новоутвореними фабриками і заводами. У руках кустарів залишилося головним чином виготовлення селянського одягу та інших речей для селян (гончарство, бондарство, колісництво, чоботарство). Виробництво пряників, цукерок, слюсарна та салотопна справи, обробка шкір, фарбування перейшли на промислову основу.

Важливим заняттям населення губернії була торгівля. Серед усіх міст регіону Харків відрізнявся масштабами і товарообігом у торгівлі. У місті розвивалась оптова, міжнародна та ярмаркова торгівля. Тут працювала митниця для прийому імпортованих товарів. Залізничні лінії, що проходили через місто, сприяли перетворенню Харкова на один із найважливіших торговельних центрів імперії, що поєднував південні та північні регіони держави. У губернському центрі продавали шкіру, хліб, спирт тощо. У даній сфері було задіяно значне число мешканців Харкова. Достатньо потужною хлібною торгівлю була у Сумах, Білопільлі, Охтирці, Лебедині та Слов'янську. У Білопільлі, крім хліба, активно торгували каспійською рибою, у Сумах – борошном, бакалійними та імпортованими товарами. Слов'янськ у губернії був центром продажу лісу (до 900 000 пудів на рік), солі, м'яса та сала. Як і в промисловості, головними торговельними центрами краю у переважній більшості були міста північних повітів. У Харківській губернії у другій половині XIX ст. переважала ярмаркова торгівля. Найбільші ярмарки відбувалися у Харкові, Сумах, Слов'янську, Білопільлі та інших містах регіону. Але протягом 50 років після відміни кріпацтва ярмаркова торгівля в містах Харківської губернії поступово замінювалась крамничною торгівлею¹⁸⁴.

Дані перепису 1897 р. дозволяють визначити, в яких сферах були найбільше представлені мешканці міст Харківської губернії за національною ознакою. Доцільно розглянути статистичні дані на прикладі переважаючих

національних груп (українців, росіян, іудеїв). Українці активно займалися землеробством (59 021 чол.), що не дивно з огляду на той факт, що саме селяни з навколишніх сіл і переїздили до міст у пошуках заробітку. Популярними заняттями серед українців були: виготовлення одягу (28 395 чол.) і поденна праця (23 595 чол.). Наступною сферою діяльності, де українці мали чисельне представництво, була торгівля (13 495 чол.).

Розподіл російського населення за сферами діяльності мав свої особливості. Найбільше вони були зафіксовані серед поденних працівників (24 544 чол.), 12 039 чол. жили за рахунок доходів з капіталу та нерухомості. У торговельній сфері працювало 12 824 чол. Серед осіб, які займалися виготовленням одягу, росіян нараховувалося 11 578 чол. Іудеї займалися головним чином лише виготовленням одягу (2 849 чол.) та різноманітною торгівлею (2 483 чол.)¹⁸⁵. Їхня участь саме у торгівлі та ремісництві мала свої історичні корені. Вони традиційно контролювали дрібну та середню торгівлю на українських землях.

Полтавська губернія поступалася Харківській за темпами економічного розвитку, що вплинуло на основні сфери зайнятості міського населення краю у другій половині XIX ст. Як і на Харківщині, у частині міст регіону землеробство було головним заняттям для питомої частини мешканців (Костянтиноград, Зіньків, Золотоноша, Прилуки). У Глинську, Градизьку, Пирятині та Миргороді більша частина населення займалася землеробством, городництвом і садівництвом (Глинськ). У садівництві значна увага приділялася вирощуванню різних сортів слив, з яких виготовляли різноманітну продукцію (Лубни). У Лубнах частина мешканців займалася збиранням лікарських рослин, які здавали до казенної аптеки у місті. На околицях і навколо Полтави, Кременчука та Ромен частина мешканців міст та селяни вирощували кавуни, які продавалися не лише в містах краю, але й у Харкові¹⁸⁶.

У промисловому розвитку Полтавщина відставала від багатьох українських губерній. У містах головним чином працювали невеликі заводи і фабрики. Як і в Харківській губернії, більша частина підприємств функціонувала в повітах (усього у 1890 р. 1 896 фабрик і заводів, з яких 296 – у містах)¹⁸⁷. У промисловому відношенні першість у губернії належала Кременчуку, де функціонувало 98 заводів, на яких працювало 1 090 робітників (сума їхнього річного прибутку становила 2 588 761 руб.) Ситуація в інших містах представлена в таблиці¹⁸⁸.

В основній масі промисловість Полтавщини була пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції. Переважала харчова промисловість, борошномельна, цукрова, горілчана, тютюнова і шкіряна. Достатньо швидко зростало промислове виробництво в останньому десятиріччі XIX ст. У цей час будується декілька великих підприємств у містах губернії¹⁸⁹. Лише у 1896 р. борошномельні заводи Кременчука і Полтави випустили продукцію, яка за своїми обсягами складала 2/5 усієї промислової продукції краю¹⁹⁰. Практично в усіх містах Полтавщини працювали заводи або майстерні з обробки металу. Особливо багато їх

було у Полтаві (43), Кременчуці (39) та по 22 у Гадячі та Прилуках¹⁹¹. Однак на згаданих заводах працювало незначне число працівників (від декількох чоловік до п'яти-шести десятків). За обсягами виробництва однією з головних галузей промисловості Полтавщини було виготовлення тютюну. За обсягами виробництва вона посідала друге місце в губернії. Найбільші фабрики зосереджувалися в Кременчуці, Полтаві, Прилуках та Ромнах. Готова ж продукція вивозилася до Москви, Санкт-Петербурга, Риги та Польщі¹⁹².

Таблиця 3.

**Промисловість у містах Полтавської губернії
у другій половині XIX ст.**

Міста	Кількість фабрик і заводів	Вартість виготовлених товарів (у руб.)	Число робітників
Полтава	61	1487291	624
Ромни	12	970728	363
Лубни	10	140728	40
Зіньків	4	117400	29
Костянтиноград	17	99850	70
Переяслав	31	87669	94
Кобеляки	24	10400	52
Золотоноша	15	7830	24
Лохвиця	4	5065	13
Прилуки	3	4200	14
Хорол	2	3000	11
Пирятин	12	2985	15
Гадяч	2	2005	8
Миргород	1	624	1

На Полтавщині у другій половині XIX ст. кустарне виробництво та промисли залишалися основним джерелом прибутків не лише для частини селянства, але й для значної групи мешканців міст краю. За числом ремісників губернія займала лідируючі позиції в імперії¹⁹³. Головним чином кустарне виробництво було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням цегли, кахлю, одягу та взуття, ремонтом возів, обробкою дерева, шкір, гончарством, пивоварінням. На Полтавщині та за

її межами була відома гончарна продукція миргородських та глинянських гончарів. Популярністю в краї користувалося сукно, вироблене німцями-колоністами, які мешкали у Костянтинограді. Лохвиця в губернії була визнаним центром з виготовлення варення з місцевих ягід та фруктів. Частина мешканців Миргорода продовжувала займатися чумацтвом, але воно поступово занепадало. У Ромнах довгий час існував промисел із дресирування службових та мисливських собак. Найбільш поширеним практично у кожному місті регіону було виготовлення одягу, салотопне та маслобійне виробництво.

Важливим джерелом заробітку для населення губернії була торгівля. Вона мала переважно ярмарковий характер. Щорічно на Полтавщині проводилося 408 ярмарків (344 в повітах та 72 в містах). Головними центрами торгівлі в регіоні були Полтава, Кременчук і Ромни. Практично всю торгівлю в губернії контролювали іудеї (1897 р. – 36 544 чол.)¹⁹⁴. Найважливішими ярмарками Полтави були Іллінський, Миколаївський та Хрестовоздвиженський, у Ромнах – Вознесенський, у Кременчуці – Семенівський, у Лубнах – Преображенський. На ярмарках продавали як місцевий товар, так і завезений із великоросійських губерній та імпортований. У 1890 р. на ярмарках, що проводилися в Полтаві, було продано товарів на 4 286 482 руб., а в Ромнах – на 906 035 руб.¹⁹⁵. Ярмаркова торгівля Ромен починала поступово занепадати після переведення Іллінського ярмарку до Полтави. В інших містах краю функціонували місцеві ярмарки, базарна та крамнична торгівля, які мали невеликий товарообіг.

Чисельні групи міського населення Полтавської губернії отримували кошти від приватної, поденної служби, а також від служби у військах, поліції, державних установах тощо. У переважній більшості ці категорії були зафіксовані у Полтаві, що пояснюється його адміністративним статусом.

Аналіз статистичних звітів кінця XIX ст. дозволяє встановити участь представників домінуючих національних груп у різних сферах діяльності. Українці найбільш активно займалися землеробством (31 554 чол.), поденною працею (30 109 чол.) та торгівлею (9 039 чол.). Росіяни залежно від чисельності груп отримували кошти від: військової служби – 4 619 чол., прибутки з капіталів та нерухомості – 3 723 чол., поденної праці – 3 449 чол., торгівлі – 2 110 чол. Іудейська частина міського населення краю найбільш активно займалася торгівлею (36 544 чол.), виготовленням одягу (11 594 чол.) та поденною працею (3 611 чол.)¹⁹⁶. Такий розподіл домінуючих національних груп міського населення Полтавщини за заняттями практично співпадав із ситуацією в Харківській губернії (Додаток А 3.5, А 3.6, А 3.7, А 3.8).

Розподіл міського населення Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. мав свої особливості. На відміну від сусідніх (особливо Полтавської) губерній, на Чернігівщині землеробство не було домінуючим серед занять мешканців повітових і заштатних міст. Лише 6 748 чол. отримували кошти від землеробства. Особливо поширеним воно було в південних повітах краю (Нове Місто, Мглин та Березна)¹⁹⁷. Переважання землеробства на півдні

краю тісно було пов'язано з кліматичними особливостями губернії. Крім пшениці та жита, популярністю серед населення користувалася гречка.

Важливу роль у житті губернії відігравали кустарні промисли. За їхньою кількістю Чернігівська губернія посідала одне з провідних місць у Російській імперії¹⁹⁸. Вона була відома взуттям, гончарними виробами, речами домашнього вжитку, городництвом, садівництвом тощо. Городництво розвивалося як у північних, так і у південних повітах. Активну участь у цій справі брали розкольники, які мешкали в губернії. Вирощені кавуни, дині, різні овочі продавалися у всіх містах Чернігівщини. Протягом другої половини XIX ст. у губернії відзначався поступовий занепад садівництва (найчастіше займалися мешканці Конотопа та Сосниці). У садах вирощували груші, яблука, сливи, кизил, грецькі горіхи і навіть окремі сорти кримського винограду. У багатьох містах краю існувало бджільництво. У північних повітах Чернігівщини даний промисел знаходився в руках розкольників. Місцеві чиновники відзначали, що рівень розвитку бджільництва був пов'язаний не лише з кліматично-географічними особливостями, але й з початком масової вирубки лісів.

Незважаючи на значну кількість річок та озер, у губернії рибальський промисел існував, але не мав масового характеру. Значний відсоток міського населення отримував кошти від заготівлі та розпилювання деревини, виготовлення дьогтю, смоли, будівництва човнів. Виготовлення смоли було популярним серед мешканців Остра і Суражу, а дьогтю – у Новозибкові. Обробка дерева та виготовлення запасних частин для возів, дерев'яного посуду, бондарство було поширеним серед ремісників Сосниці, Остра і Суража. Вишиті скатертини, одяг та рушники з Кролевця були визнані не лише на Чернігівщині, а й за межами губернії. В Острі місцеві майстри спеціалізувалися також на виготовленні рибальських сіток. Виробництво посуду було поширеним заняттям ремісників Новозибкова, Кролевця, Сосниці, Новгород-Сіверська, Городні. Обробка шкір, пошиття кожухів набули популярності серед кустарів Борзни, Коропа, Березни, Новозибкова, Козельця. Шапки з повстини шили у Новозибкові та повіті. Центрами чоботарства в губернії вважалися Борзна, Короп і Новозибків. Місцеві майстри за рік шили до 25 тис. пар чобіт. Окремі мешканці Кролевця та Новгород-Сіверського займалися видобутком крейди, що реалізовувалася як у межах губернії, так і продавалася до інших регіонів. Окремі мешканці Глухова і Суража випалювали вапно. Потреби будівництва у дикому та піщаному каменю задовольняли майстри Новгород-Сіверського та Глухова. До Московської губернії глухівські фахівці відправляли видобуту спеціальну фарфорову глину¹⁹⁹. У другій половині XIX ст. у губернії занепадало чумацтво, що було пов'язано з розвитком залізничного сполучення та заселенням південних регіонів України²⁰⁰.

Губернське місто лише підтверджувало значну роль кустарного виробництва в житті регіону. Чернігів у другій половині XIX ст. у торгово-промисловому відношенні мав невелике значення. Незначний відсоток його мешканців займався землеробством і городництвом. Серед ремісників

переважали іудеї. У 1897 р. у місті нараховувався 1 461 ремісник (із них 471 майстер). Вони головним чином виготовляли одяг (688 чол.), побутові речі (335 чол.) та продукти харчування (181 чол.). Найбільш поширеними ремеслами в Чернігові були чоботарство (256 чол.), кравецька справа (335 чол.) та візництво. Значний відсоток мешканців Чернігова та інших міст краю жив за рахунок поденної роботи²⁰¹.

Фабрично-заводська промисловість Чернігівщини розвивалася, але недостатньо швидкими темпами²⁰². Найбільшими промисловими центрами краю були Новозибків, Ніжин, Кролевець. Саме на їхню долю припадала питома частка виробленої продукції. У той же час необхідно відзначити, що більшість зареєстрованих підприємств у цей час використовувала працю незначного числа робітників. Наприкінці XIX ст. відбувався процес концентрації виробництва, що вело до загального зменшення кількості фабрик та заводів у містах губернії і зростанню обсягів виробленої продукції.

На низькі темпи промислового розвитку Чернігівської губернії, на думку місцевих чиновників, вплинуло сусідство з Київщиною. Місцеві підприємці або не витримували конкуренції з більш потужними заводами та фабриками Києва, або вважали більш вигідним відкривати і вести саме там свою справу (через краще залізничне сполучення, постачання сировини тощо). Як і в сусідній Полтавській губернії, на Чернігівщині основна маса підприємств знаходилася в повітах, а не в містах (особливо цукрові та горілчані).

Торгівля займала важливе місце в житті міського населення. Наприкінці XIX ст. за її рахунок у містах регіону жило 9 250 чол.²⁰³. Головними торговельними центрами краю були Глухів, Стародуб і Кролевець. Саме у цих містах проводилися ярмарки, що мали значний товарообіг. Найбільший ярмарок проводився у Кролевці (Хрестовоздвиженський), на якому в середньому продавалося товарів на 5 – 6 мільйонів рублів щорічно. Усі інші ярмарки мали товарообіг не більше 5 тис. руб., що свідчить про їхнє місцеве значення. У кожному місті відбувалися базари по 2 – 3 рази на тиждень²⁰⁴. Наприкінці століття, як і в інших губерніях, у містах краю набирала силу крамнична торгівля. Незначний обіг місцевої торгівлі призвів до явища, коли мешканці міст їздили до Києва за необхідними товарами.

При визначенні основних занять домінуючих національних груп міського населення Чернігівщини простежуються спільні тенденції та певні особливості. Наприкінці XIX ст. значний відсоток українців займався пошиттям та ремонтом одягу (15 436 чол.). Другим за значенням для української частини населення краю було землеробство (13 685 чол.). Практично аналогічну за чисельністю групу склали особи, які заробляли поденною працею (13 080 чол.). У російської частини мешканців міст губернії землеробство, виготовлення одягу та поденна праця також були домінуючими заняттями (відповідно 5 526 чол., 5 350 чол. та 5 179 чол.). Традиційним було переважання іудеїв у торговельній сфері (23 581 чол.) та виготовленні одягу (9 579 чол.)²⁰⁵. Останні, як і в сусідніх губерніях, домінували серед торгівців. У 1880 р. загальне число виданих

іудеям торговельних документів складало 56,6% від загальної кількості всіх виданих. Вони ж отримали 54,8% купецьких свідоцтв від загальної кількості виданих населенню. Іудеї переважали і серед тих, хто отримав промислові свідоцтва (55,4%), а також і серед прикажницьких (67,6%)²⁰⁶. Часто для отримання торговельних документів іудеї об'єднували свої кошти і викупали необхідне свідоцтво, а потім вели разом свій бізнес. Такий підхід до вирішення проблем допомагав їм добитися домінування у найбільш привабливих сферах економіки²⁰⁷.

У середньому ж по Чернігівській губернії у 1880 р. 45,1% торговельних і промислових закладів належали іудеям²⁰⁸. Так, їм належало 56,7% магазинів, 49,4% шинків та готелів, майже всі питні заклади – 80,8%, 52,2% оптових складів, 61,6% дрібних майстерень, 63,8% перукарень, 80% лазень²⁰⁹. Значно менший відсоток промислових закладів був у їхніх руках. Лише 18,7% заводів і фабрик від загальної кількості належали представникам даної конфесії, 27,1% – столярних майстерень, 26,7% – фарбувальних і покрівельних майстерень. Таким чином, іудеї, складаючи всього ¼ населення міст Чернігівської губернії (26,4%), тримали контроль над майже половиною усієї місцевої торгівлі та промисловості²¹⁰.

Таке домінування іудеїв (іноді навіть тотальне) в економічному житті міст посилювало стурбованість місцевих адміністрацій, які часто розглядали іудеїв як деструктивний фактор життя міст (Додаток А 3.9, А 3.10, А 3.11, А 3.12).

Ставлення до іудеїв можна проілюструвати таким прикладом. Навесні 1881 р. гласні місцевої думи обговорювали можливість єврейських погромів та масових заворушень у Чернігові. Чернігівською міською думою на засіданні 12 травня 1881 р. було заслухано лист про необхідність прийняття заходів щодо запобігання єврейських погромів у місті. У своєму зверненні гласні відмічали: ... «погроми» не могли не вплинути на мешканців-іудеїв міста Чернігова... У зв'язку з цим, душевний стан мешканців нашого міста, і особливо іудеїв, не можна вважати задовільним. Причини цього сумного і ганебного явища констатують по-різному. Одні кажуть, що це «розправа», викликана іудейською економічною експлуатацією, яка тяжіє над усім південно-західним краєм, інші вважають, що безчинства на півдні спрямовані не проти іудеїв, а взагалі через бажання смуги у громадському житті»²¹¹.

Результатом поширення антиіудейських настроїв став інцидент 3 травня 1881 р. у Чернігові під час ярмарку. Він змусив Чернігівську міську думу прийняти ряд заходів, які повинні були попередити у майбутньому можливі іудейські погроми в місті. Передбачалося: 1) клопотати перед військовим керівництвом про затримку військових частин на території губерньського міста на весь час літніх таборів (на час, визнаний необхідним з боку військового керівництва); 2) видати обов'язкову постанову про закриття шинків у святкові та вихідні дні; 3) посилити штат поліції; 4) виділити поліції 75 руб.; надати додатково 500 руб. і в разі потреби збільшити асигнування на поліцію; роз'їзні витрати поліції збільшити на 500 руб.;

5) відповідно до п. 3 ст. 2 Міського положення зобов'язати міського голову звернутися через пресу до власників усіх майстерень та інших закладів, щоб вони пояснили своїм робітникам протиправний характер погромів; 6) зобов'язати міського голову звернутися до єпархіального керівництва, щоб воно наказало священикам засудити погроми під час служби в церквах. За пропозицією гласного Страховського, зобов'язати раєвців провести роз'яснювальні бесіди серед одновірців, щоб іудеї уникали конфліктних ситуацій; 7) розглянути питання про відміну десятинного ярмарку у зв'язку з можливістю появи на ньому різних неблагонадійних осіб, які можуть підбурювати народ до протиправних дій. Окремо (за пропозицією гласного Красильщикова) дума висловила вдячність міській поліції і командирю 5-ї піхотної дивізії генералу Полторацькому за дії, що попередили іудейські погроми 3 травня 1881 р.²¹² Слід зазначити, що вказана ситуація в Чернігові була непоодиноким випадком²¹³. Аналогічні події, що переросли в іудейські погроми, відбувалися в Конотопі та Козелецькому повіті²¹⁴.

При аналізі погромів з боку органів самоврядування та місцевих адміністрацій був відсутній всебічний і неупереджений розгляд проблеми. Створюючи штучні заборони для невеликоросів у державі і формуючи негативний або меншовартісний їхній імідж, царизм, у першу чергу, ніс відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в імперії. Додатково представників уряду драгував факт певного домінування іудеїв в окремих галузях економіки, за що, на їхню думку, вони і мали в імперії такий негативний імідж.

* * *

Отже, наведений у розділі матеріал дозволяє зробити висновок, що реалізація реформ другої половини XIX ст. кардинально вплинула на усі сфери життя тогочасного суспільства. Розвиток ринкових відносин призвів до подальшого розвитку промисловості та торгівлі. У містах часто зосереджувалась значна кількість промислових підприємств, які потребували кваліфікованих і малокваліфікованих робочих рук. Міста стають більш привабливими в економічному плані, ніж села, що не могли забезпечити роботою малоземельних і безземельних селян. Усі ці та інші чинники сприяли посиленню міграційних процесів у бік найбільш потужних або перспективних міст. У пошуках кращої долі до таких населених пунктів приїздили не лише селяни з навколишніх сіл, але й сусідніх губерній та малонаселених міст.

Дослідники виокремили два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині XIX ст.: 1861 – 1881 рр. та 1882 – 1900 рр. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на викуп, а другий – з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах.

Міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. характеризувалися різними темпами економічного

розвитку, що позначилося і на темпах зростання чисельності міського населення. Найбільш швидкими темпами зростала чисельність населення міст, які стали центрами промислового виробництва і торгівлі (Кременчук, Ніжин, Суми, Харків). Харків був лідером серед інших міст досліджуваних регіонів за темпами економічного розвитку, що позначилося на динаміці зростання його мешканців. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. за чисельністю міського населення Чернігів поступався Харкову майже в 9 разів, а Полтаві – майже в 5 разів.

Нерівномірність зростання міського населення простежувалася і в повітових центрах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. спостерігалася тенденція, коли в одних містах (економічно мало розвинених) відбувалося скорочення числа мешканців (Городня, Остер), а в інших воно навпаки зростало (Лебедин, Кременчук, Ніжин, Суми). Крім економічного фактора, на чисельність міського населення впливали й інші: часті епідемії та кон'юнктурні коливання ціни на промислові та сільськогосподарські товари.

У результаті таких процесів на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній формуються міста-лідери за темпами зростання числа мешканців і «міста-донори», які постачали переселенців до найбільш економічно привабливих і перспективних населених пунктів Лівобережжя та Слобожанщини.

Подальший розвиток ринкових відносин вплинув не лише на чисельність міського населення, але й призвів до зрушень у соціальній структурі мешканців міст. Кожна із губерній мала свої чисельні особливості соціального складу міського населення. У другій половині XIX ст. міста перестали виконувати лише роль адміністративних та культурних осередків, а поступово стають центрами промисловості і торгів (місцевого, регіонального або всеросійського значення). У результаті переселенського руху в більшості міст Лівобережжя та Слобожанщини домінуючі позиції у структурі міського населення займали міщани, відсоток яких в окремих містах сягав 90% від загальної чисельності усіх мешканців. Відсоток останніх протягом середини – другої половини XIX ст. мав стійку тенденцію до зростання. У той же час в окремих містах досліджуваних регіонів частка міщан традиційно була незначною (Миргород – 9,5%). Селяни складали другу, а в окремих населених пунктах головну групу міського населення (1897 р. – Золотоноша – 94,5%, Недригайлів – 93,8%). Значне представництво даної соціальної групи мало своє пояснення. У пошуках заробітків і кращої долі селяни їхали до міст на сезонні роботи або назавжди.

Дворяни, купці, почесні громадяни становили незначний відсоток серед мешканців міст досліджуваних регіонів протягом другої половини XIX ст. Спостерігалася загальне зменшення представництва купецтва, дрібна та середня торгівля здавали свої позиції під тиском конкурентної боротьби з великими торговельними компаніями. Зменшення відсотка почесних громадян серед населення пояснювалося тим, що із середовища останніх

поступово формувалася інтелігенція. Представництво дворянства у переважній більшості міст мало тенденцію до зростання (за виключенням Харкова і Змієва), бо, звільнившись від господарських проблем у своїх маєтках, вони шукали кар'єрного росту або «відпочинку» у містах. Представництво духівництва та «інших станів» протягом другої половини ХІХ ст. було мінімальним. Із середовища «інших станів» поповнювалися ряди робітників і частково міщанства.

Практично в усіх містах Лівобережжя та Слобожанщини домінували українці (інколи 90%). Росіяни становили другу за чисельністю групу міського населення. Особливо великий відсоток останніх фіксувався у Харківській губернії, що мало своє історичне коріння. Іудеї традиційно формували третю за чисельністю групу міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Представники інших етносів мали мінімальне представництво серед населення зазначених регіонів (білоруси, поляки, німці та інші).

Розподіл міського населення зазначених регіонів за конфесійною ознакою мав спільні риси і деякі особливості. За певним виключенням (Кременчук, Сураж) практично у всіх містах домінували православні. Іудеї практично в усіх містах становили другу конфесійну групу міського населення. Особливістю

Чернігівщини було значне представництво розкольників (третя за чисельністю конфесійна група), у той час як на Полтавщині і Харківщині цю позицію займали католики.

Представники кожного етносу і конфесій мали свої найбільш притаманні сфери професійної діяльності, які в містах кожної губернії різнилися лише чисельними показниками. Українська частина мешканців міст найчастіше займалася землеробством, виготовленням одягу та поденною роботою. Кожна з губерній відрізнялася лише чисельним показником по даній національній групі. Росіяни у переважній більшості міст отримували прибуток від поденної праці, виготовлення одягу, землеробства (Чернігівщина), жили з капіталу, служили у військах (Полтавщина). Іудеї практично завжди займалися і домінували в торгівлі та виготовленні одягу. Це домінування було традиційним для українських земель. Зростання їхнього впливу на різні сфери міського життя сприяло формуванню у влади і частини населення негативного ставлення до іудеїв.

Література

1. Кауфман А. А. Вказана праця. – С. 187.
2. ПСЗ. – Спб.: Тип. Отдельной Его Императорского Величества Канцелярии, 1891. – Собр. 3. – Т. IX. – С. 535.
3. Ямзин И. Вказана праця. – С. 171.
4. Миронов Б. Н. Русский город 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – С. 125.
5. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – Полтава: Тип. Пичуренко, 1866. – С. 2–13; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – Х.: Университетская типография, 1863. –

- С. 124–131; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов: Б.и., 1861. – С. 26–45; Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1887. – С. 146; Харьковский календарь на 1888 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1887 г. – С. 279–281; Календарь Черниговской губернии на 1888 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1887. – С. 198–205; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 2.
6. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 92.
7. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 15.
8. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: Издание А. Ф. Дервиера, 1885. – Т. 5. – С. 473.
9. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 231.
10. Кабузан В. М. Вказана праця. – С. 59.
11. История Украинской ССР. В 2-х т. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1. – С. 531.
12. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 95.
13. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 192.
14. Гусев А. А. Вказана праця. – С. 33–34.
15. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 1.
16. Харьковский календарь на 1868 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1867. – С. 299; Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 5. – С. 469; А. А. Гусев. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. – С. 33–34; Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 1.
17. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 5. – С. 473.
18. Солошенко О. М. Вказана праця. – С. 5.
19. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – Х.: Университетская типография, 1864 г. – С. 124–131.
20. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81.
21. Харьковский календарь на 1885 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1884. – С. 221.
22. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 1–2.
23. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 231.
24. Центральный державний історичний архів України у м. Київ (далі ЦДА України). – Ф. 442, оп. 174, спр. 80, арк. 1.
25. Переселения из Полтавской губернии. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. – Вып. 19. – С. 12.
26. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 520, спр. 58, арк. 44.
27. Ямзин И. Вказана праця. – С. 76.
28. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – Полтава: Тип. Пичуренко и Губернского правления, 1865. – С. 2.
29. Там само. – С. 3–13.
30. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81.

31. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – С. 146.
32. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 1.
33. Там само.
34. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 581.
35. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. – С. 26.
36. Там само.
37. Домонтович М. Материалы для географии и статистики... – С. 632–633.
38. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 15.
39. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 231.
40. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81.
41. Там само.
42. Голобуцкий В. О. Вказана праця. – С. 192; Харьковский календарь на 1877 год. – С. 58–81; Рашин А. Г. Вказана праця. – С. 90; Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 1; Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 1; Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 1.
43. Харьковский календарь на 1877 год... – С. 58–81.
44. Там само.
45. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128, оп. 1, спр. 14466, арк. 29.
46. Календарь Черниговской губернии на 1890 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1889. – С. 25–26.
47. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 94–95.
48. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 1.
49. Там само. – С. 2.
50. Кабузан В. М. Вказана праця. – С. 59–178.
51. Миронов Б. Н. Вказана праця. – С. 153.
52. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). – СПб.: Б.и., 1870. – С. 280.
53. ПСЗ. – Ч. 2. – Т. VIII. – № 5286. – С. 146.
54. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 6. – Законодательство первой половины XIX в. – М.: Наука, 1988. – С. 27.
55. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. – Х.: Университетская типография, 1865 г. – С. 144–148.
56. Географическо-статистический словарь... – Т. 4. – С. 742–744, 788–789.
57. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – Х.: Университетская типография, 1868 г. – С. 100–101.
58. Там само.
59. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 2.
60. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1865. – С. 2–13.
61. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 1. – С. 608, 640; Т. 2. – С. 286, 644, 712, 780–781; Т. 3. – С. 91, 93–94, 254–255; Т. 4. – С. 54–56, 168–172, 212–213, 318; Т. 5. – С. 527.
62. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – С. 12–13.
63. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 2.

-
64. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1862. – С. 26–45.
 65. Географическо-статистический словарь... – Т. 1. – С. 240, 642, 672; Т. 2. – С. 655, 708, 794–795; Т. 3. – С. 194–195, 510–511, 525–526, 568–572, 723; Т. 4. – С. 135, 744–746, 794–795; Т. 5. – С. 648–660.
 66. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600, спр. 1654, арк. 31.
 67. РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 20.
 68. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – С. 100–104.
 69. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 2.
 70. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 12–13.
 71. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 2.
 72. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 32.
 73. РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 30.
 74. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 2.
 75. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – С. 100–104.
 76. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 2.
 77. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 32–33.
 78. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 2.
 79. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 12–13.
 80. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 2.
 81. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1990. – С. 59–178.
 82. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 60–61.
 83. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 58–59; Т. 48. – С. 64–65.
 84. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. – С. 144–149.
 85. Там само.
 87. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 60–61.
 88. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – С. 2–13.
 89. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 13.
 90. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – С. 30–45.
 91. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 2.
 92. Леванда О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (1649–1873 гг.) / О. Леванда. – СПб.: Тип. К. В. Трубникова, 1874. – С. 314.
 93. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. – С. 145–149.
 94. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – С. 100–104.
 95. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 60.
 96. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – С. 3–13.
 97. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 124; Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – С. 8–9.
 98. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 54.
 99. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 64.
 100. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 2.
 101. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 2.
 102. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 2.
 103. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – С. 100–104.
 104. Россия. Полное географическое описание... – Т. 7. – С. 98.
 105. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – С. 23.

-
106. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – Х.: Университетская типография, 1864. – С. 124–131.
107. Там само.
108. Михайліченко М. А. Родовідна дворянська книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства: дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М. А. Михайліченко. – Київ, 2012. – С. 72.
109. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – С. 124–131.
110. Харьковский календарь на 1860 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1879 г. – С. 120–131.
111. Там само.
112. Харьковский календарь на 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1886 г. – С. 100–103.
113. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 51, оп. 1, спр. 337, арк. 168.
114. ДАХО. – Ф. 51, оп. 1, спр. 338, арк. 24.
115. ДАХО. – Ф. 51, оп. 1, спр. 337, арк. 170.
116. Іванюк О. Л. Вказана праця. – С. 280.
117. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 102.
118. Там само.
119. Там само.
120. Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими разъяснениями: По последним официальным изданиям Свода Законов, с изменениями и дополнениями по Предложению 1895 г. и позднейшими изменениями по 1 июля 1896 г. – СПб.: Б.и., 1897. – 503 с.; Исторический очерк русского законодательства о евреях. – Одесса: Б.и., 1882. – 231 с.
121. РНБ. – Ф. 600, спр. 824, арк. 8.
122. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 156.
123. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 102.
124. Там само.
125. Там само.
126. Там само.
127. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 23.
128. Там само.
129. Там само.
130. Там само.
131. Там само.
132. Приложение к всеподданнейшему отчету полтавского губернатора за 1895 г. – Полтава: Изд. Губернского правления, 1896 г. – С. 80–86.
133. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 100.
134. Русов А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 44.
135. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 64.
136. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 125.
137. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 64.
138. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России... – С. 120–121.
139. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 2–3, 112.
140. Русов. А. Вказана праця. – С. 45.
141. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 112.

-
142. Там само.
143. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – С. 94–95.
144. Там само.
145. Там само.
146. Там само.
147. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 3.
148. Там само.
149. Там само.
150. Там само.
151. Там само.
152. Там само.
153. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г.– Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – С. 8–9.
154. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 3.
155. Білоусенко О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) / О. А. Білоусенко, В. І. Мирошниченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – С. 159.
156. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г.– С. 8.
157. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. 1153, оп. 1, спр. 3073, арк. 40 зв.
158. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 3.
159. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 8.
160. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 3.
161. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г.– С. 8–9.
162. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 2–3.
163. Там само.
164. РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 41.
165. Там само.
166. Там само.
167. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 3.
168. Там само.
169. Там само.
170. Іванюк О. Л. Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. за матеріалами опублікованих переписних документів Російської імперії / О. Л. Іванюк // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 51. – С. 114–120.
171. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 180.
172. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 464.
173. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 16.
174. Харьковский календарь на 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1886 г. – С. 417.
175. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х.: Б.и., 1899. – С. 91
176. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 181.
177. Харьковский календарь на 1887 г. – С. 418.
178. Сапухіна Л. П. Суми / Л. П. Сапухіна. – Х.: Прапор, 1894. – С. 10–11.
179. Географическо-статистический словарь ... – Т. 1. – С. 167.
180. ДАСО – Ф. 3, оп. 281, спр. 37, арк. 159–160, 166–168.

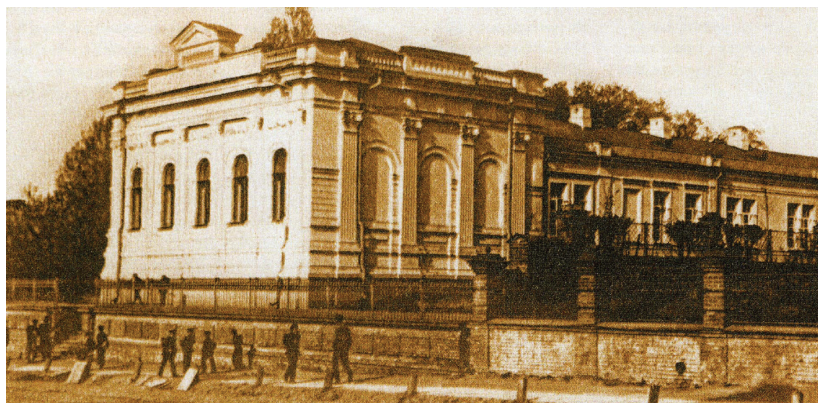
-
181. Географическо-статистический словарь ... – Т. 2. – С. 765, 844.
182. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 188–207.
183. Географическо-статистический словарь ... – Т. 4. – С. 176.
184. Там само.
185. Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 188–207.
186. Географическо-статистический словарь ... – Т. 4. – С. 176.
187. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 124; Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – С. 66.
188. Там само.
189. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. / Ф. Е. Лось. – К.: Держполітвидав, 1955. – С. 40.
190. Ежегодник полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1897. – С. 59–60.
191. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 124; Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – С. 136–143.
192. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – С. 20–21.
193. Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1908. – С. 101.
194. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 190–202.
195. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 70.
196. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 190–202.
197. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 654.
198. Лось Ф. Е. Вказана праця. – С. 81.
199. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 656–657.
200. Історія міст і сіл Української РСР. Черігівська область. – С. 26.
201. РНБ. – Ф. 600, спр. 1656, арк. 34.
202. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 657.
203. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 192.
204. Географическо-статистический словарь ... – Т. 5. – С. 659.
205. Первая всеобщая перепись... – Т. 48. – С. 192.
206. РНБ. – Ф. 600, спр. 1807, арк. 18–20.
207. РНБ. – Ф. 600, спр. 1808, арк. 3–7.
208. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – Спб.: Б. и., 1882. – Ч. II. – С. 504.
209. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 7–16.
210. Записка сенатора А. Половцова... – С. 504.
211. Там само. – С. 490.
212. Там само. – С. 491–492.
213. РНБ. – Ф. 600, спр. 1402, арк. 1–2.
214. РНБ. – Ф. 600, спр. 1360, арк. 1–13.

Харків. Холодна гора. Водонапірний басейн у 1891р.

Кременчук. Приміщення міської управи

Суми. Приміщення 4-класного міського училища

РОЗДІЛ 2

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ

2.1. Правовий статус міст наприкінці XVIII – середині XIX ст.

Історія формування та розвитку органів міського самоврядування на українських землях бере свій початок із часів Магдебурзького права. Цей процес був законодавчо зафіксований у III Литовському статуті (1588 р.), який поділив міста на привілейовані та непривілейовані, тобто на ті, що мали Магдебурзьке право, і на ті, що його не мали¹. Отримані містами права доповнювалися і змінювалися різноманітними королівськими грамотами². Магдебурзьке право стало основою для міського самоврядування. Міста отримали статус юридичних суб'єктів, що безпосередньо підпорядковувалися центральній владі. Управління населеним пунктом переходило до виборчого магістрату – адміністративного, судового та фінансового органу самоврядування. Вибори до магістрату відбувалися щорічно, до них допускалися всі міщани, які мешкали у місті. Магістрат складався з міської ради та лави. До компетенції міської ради відносилися питання управління, а також господарські та фінансові. Вона встановлювала податки, слідувала за їх збором, розпоряджалася міським майном. При розв'язанні господарських проблем особлива увага приділялася будівництву доріг, розвитку торгівлі, оплаті праці чиновників, школам та лікарням. Міська рада не лише виконувала функції місцевої влади, але й суду у цивільних справах. Судова влада належала лаві (міському суду), яка розглядала кримінальні справи щодо міщан та претензії до феодалів. Слід зазначити, що в більшості міст Лівобережжя і Слобожанщини, що отримали Магдебурзьке право, воно не було реалізовано у повному обсязі.

У містах, які не отримали Магдебурзького права, органом самоврядування була ратуша, де засідали війти і бургомістри. Переважна більшість таких міст розташовувалася на території Слобідської України. Масове заселення Слобожанщини припадає на середину XVII ст., коли було засновано значну кількість невеликих полкових міст, якими керували ратуші. Ратуші очолював виборний отаман (війт), який підпорядковувався певному полковому правлінню. Як правило, у цей час обраний війт був представником козацької старшини.

XVIII ст. характеризувалося активним наступом Російської імперії на залишки автономних прав українських земель та посиленням спроб щодо перетворення їх на звичайні адміністративні одиниці. Русифікаторська

політика особливо посилилася за часів правління Катерини II. Результатом цього стала ліквідація автономного устрою Слобідської України у 1765 р. та створення нових органів місцевого управління³. Аналогічні процеси відбулися і на Лівобережній Україні після ліквідації там козацького устрою у 1781 р.

Новий етап законодавчого регулювання життя міст пов'язаний з «Учредженням для управління губерній» 1775 р., одним із найважливіших актів XVIII ст., основні положення якого зберегли силу до реформ 60 – 70-х років XIX ст. «Учредження» передбачало ліквідацію провінцій і поділ держави на 50 губерній з приблизно однаковою кількістю мешканців (200–300 тис. душ). Кожна губернія поділялася на 10 – 12 повітів (20 – 30 тис. душ). Новим був принцип розподілу функцій губернських установ на адміністративні, судові та фінансові. Місто виділялося в окрему адміністративну одиницю, у них створювалися магістрати, а в посадах – ратуші. До складу магістрату входили 2 бургомістри та 4 ратмана (ст. 29), яких обирали купці та міщани, що мешкали в місті. Вибори проходили кожні 3 роки (ст. 280)⁴. Миський голова також обирався на 3 роки. Функції миських голів і магістратів не були чітко розмежовані, що призводило до плутанини і дублювання. У губернських містах створювалися губернські магістрати (ст. 73). У губернському магістраті засідали 1 або 2 головуючих та 6 засідателів (ст. 33), які повинні були провести мінімум 3 засідання на рік (ст. 327). При губернському магістраті були також прокурор і двоє стряпчих із казенних та кримінальних справ (ст. 44). Обрані затверджувалися намісником⁵. Вибори до ратуш відбувалися також раз на 3 роки. У малих посадах (менше 500 душ) обирали по 1 бургомістру та 2 ратмани, а у великих посадах обирали таку ж кількість бургомістрів і ратманів, як і в містах (ст. 278)⁶. В окремих губерніях, де чисельність купецтва і міщанства була незначною, бургомістри та ратмани призначалися намісником⁷. З 1777 р. даний акт починає використовуватися на Лівобережжі, а з 1780 р. – й на Слобожанщині.

Наступні зміни в житті міст відбулися після прийняття у 1782 р. «Устава благочинія». У містах створювалися управи благочинія, які в повітових центрах очолювали городничі, а в губернських – поліцмейстери. Місто поділялося на ділянки (по 200–700 будинків), а ділянки на квартали (по 50–100 будинків). Для керівництва кожної ділянки призначався пристав, а кварталу – квартальний наглядач. Таким чином, уряд, перекладаючи на міське самоврядування виконання господарських завдань, у той же час створював розгалужену поліцейську систему. Поліція виконувала в містах не лише функцію розшуку, але й нагляду за діяльністю органів самоврядування та його лояльності щодо влади. Законодавчі акти 1775 р. та 1782 р. ставили існуючі органи міського самоврядування під контроль губернської адміністрації, що негативно позначалося на діях самоврядних структур.

За часів правління Катерини II починається новий етап із вдосконалення міського громадського управління. 21 квітня 1785 р. була прийнята

«Грамота на права і вигоди містам Російської імперії». При підготовці даного документа його автори використали російське законодавство XVIII ст., матеріали комісії Уложення 1767 р., іноземне законодавство (Швеції, Пруссії, Магдебурзьке право тощо)⁸. Грамота регулювала структуру міського громадського управління і певною мірою лібералізувала життя міст, надаючи населеним пунктам обмежену самостійність. У той же час документ характеризується суперечливістю і недостатнім рівнем визначеності з окремих питань.

Грамота закріплювала єдиний становий статус усього міського населення, незважаючи на рід занять («міська громада»). Місто визнавалося окремою організаційною територією зі спеціальною системою управління. «Жалувана грамота» закріплювала соціальну структуру міського населення: 1) «справжні обивателі» – домовласники і землевласники; 2) купці, що ділилися на три гільдії; 3) ремісники, записані до цехів; 4) іноземні купці та іноземці; 5) власники значних капіталів, науковці, представники творчих професій; 6) «посадські» – позацехові ремісники, дрібні торгівці, наймані робітники, що не відносилися до перших п'яти категорій. Дуже часто саме «посадські» були в містах найчисельнішою групою населення. Таким чином, ремісники та посадські, складаючи більшість міської громади, не мали повноцінних прав і за своїм становищем мало відрізнялися від державних селян. У той же час козакам та поселенцям казенних відомств, які мали капітали і хотіли займатися промислами в містах, дозволялося переходити до купецького або міщанського стану. Це позитивно позначилося на динаміці зростання чисельності зазначених категорій у містах.

У відповідності до закону в містах створювалися міські громадські управління, які включали в себе «збори міської громади», «загальну думу» (збори міських представників) та «шестигласну думу», яку очолював міський голова. Міського голову, бургомістрів та ратманів міська громада обирала раз на три роки⁹. Членами громади вважалися особи, які були вписані до міської обивательської книги. При обранні на посаду кандидат повинен був відповідати вимогам майнового та військового цензу. Претендент на посаду віком 25 років повинен був мати капітал, відсотки з якого становили не менше 50 руб. (ст. 49, 50). На зборах міської громади обиралися посадові особи: у магістрати – бурмістри і ратмани, у сирітські суди – судді, також приймалися постанови. Ситуація, в якій міська громада головним чином виконувала розпорядчі функції, вказує на недостатній рівень міського громадського управління наприкінці XVIII ст. Місцеве самоврядування розвинених країн Європи в цей час уже базувалося на принципах представництва.

Грамота передбачала створення в містах загальних дум (ст. 157) на три роки з представництвом від кожної із шести груп населення. У свою чергу загальна дума зі своїх представників обирала шестигласну думу. До її складу входило по одному представнику від кожного стану міської громади. Даний орган займався організацією та веденням поточних справ. Міський голова обирався усіма міськими «обивателями»¹⁰.

Для цеховиків, які складали значний відсоток міського населення, закон передбачав нижчою ланкою самоврядування цехові управи. Вони складалися із старшини та двох його товаришів (обиралися на три роки). Зібрання ремісників відбувалося раз на чотири місяці. Закон наділяв управи певними повноваженнями та відповідною атрибутикою.

Міське положення 1785 р. визначало функції дум. Вони відповідали за надходження до місцевих бюджетів, розв'язання суперечок між цехами та гільдіями, контроль за проведенням ярмарків та організацію іспитів на здобуття звання майстра. При шестигласних думах формувалися спеціальні торговельні депутації, наглядачі та інспектори, які сліdkували за виконанням прийнятих рішень.

Закон визначав джерела формування міських бюджетів: прибутки від комунальної нерухомості, одноразових внесків, добровільних пожертвувань, штрафів та виморочного майна. До обов'язкових платежів відносилися: збори з питейних закладів (1%), мито із вивезених товарів (1%), мито із завезених товарів (2%)¹¹. Дефіцити з міських бюджетів покривалися податками з населення. Видатки міських бюджетів поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових відносилися: утримання місцевих адміністрацій, поліцейських чинів і установ, в'язниць, державних приміщень. Благоустрій міст, медицину, освіту та інше законодавство відносило до необов'язкових витрат. Практично фінансування вказаних проблем владою міст здійснювалося за залишковим принципом. У той же час населення міст звільнялося від багатьох казенних служб, які до 1785 р. воно виконувало.

Грамота 1785 р. передбачала, що обрані до самоврядних інституцій особи, не повинні отримувати заробітну платню за свою роботу. Представники дворянства були звільнені від цієї свого роду повинності, що призвело до масового їхнього ігнорування участі у «нешляхетній» справі (у роботі міського громадського управління).

На думку В. Ключевського, міське самоврядування, передбачене Грамотою, «...діяло дуже кволо під важкою рукою намісника або губернатора»¹². Дану оцінку підтверджує правило, за яким діяльність виборних установ контролювала губернська канцелярія, а їхні рішення набували чинності тільки після затвердження губернатором. У містах реальна влада залишалася в руках городничого, поліцмейстера та управи благочинія.

Позитивним моментом міського положення 1785 р. було відображення правового статусу міста як окремого суб'єкта. У результаті реалізації закону створювалися міські установи, у формуванні яких брали участь представники усього міського населення. Плануючи дещо лібералізувати міське життя, влада одночасно боялася укріплення впливу непривілейованих станів у самоврядних структурах. Саме тому влада обрала шлях звуження компетенції міського самоврядування. Грамота 1785 р. багато питань міського управління вивела за межі компетенції міських і шестигласних дум. Наприклад, поліція підпорядковувалася державним установам, збір податків контролювався казенними палатами, суд залежав від місцевої адміністрації.

Діяльність шестигласних дум також контролювалася з боку губернатора. Саме з його «наказу або дозволу» скликалися міські збори. Він контролював «правильне» використання коштів міського бюджету. Дума звітувала перед губернатором і казенною палатою про формування кошторису та його виконання¹³. Нові органи міського самоврядування, переобтяжені контролем з боку губернської адміністрації, у реальному житті мали обмежені повноваження. Вони фактично виконували роль адміністративно-господарського придатку місцевої адміністрації та поліції.

Реалізація Грамоти щодо створення міського самоврядування йшла повільно на теренах імперії. Наприклад, у Харкові перші вибори відбулися лише в 1787 р., що було пов'язано з очікуванням приїзду Катерини II до міста. Навіть на початку XIX ст. міське положення не було запроваджено в багатьох містах. Це було пов'язано з недосконалістю самого закону, жорстким контролем з боку державних адміністрацій, нечітким визначенням сфер діяльності самоврядних структур, неготовністю суспільства сприйняти ідею всестановості, що були запозичені в західноєвропейському законодавстві.

Після смерті Катерини II імператор Павло I змінює внутрішню і зовнішню політику держави. Починається нетривалий період павлівських реформ. Жалувана грамота містам відмінена в 1798 р. 24 грудня 1797 р. був затверджений Устав про ратгаузи. З 1800 р. указом імператора в губернських містах замість магістратів створювалися ратгаузи. Устав передбачав формування бюрократизованої системи міського управління.

Нова система на чолі міського управління ставила «комісію з постачання резиденції припасами», до складу якої входило «головне міське начальство». До складу «головного начальства» входило міське правління (ратгауз), контора правління запасних магазинів та контора міських споруд¹⁴. Вищезгадані установи займалися загальноміськими справами. «Комісії» підпорядковувалися всі установи, що відповідали за благоустрій населених пунктів та добробут населення. До кола їхньої компетенції відносилися питання збору податків та видатки, а також виконання повинностей.

Губернські ратгаузи формувалися з коронних та виборних чиновників, президента, яких призначав імператор із кандидатів, що пропонував Сенат. Крім президента, до складу ратгауза входили директор економії, 2 бургомістра та 4 ратсгери. Усі члени новоутвореного міського управління після обрання затверджувалися Сенатом.

Губернський ратгауз складався з двох департаментів (у столичному було три): справ юстиції та камерального. Департамент прав юстиції розглядав цивільні та кримінальні справи, а камеральний безпосередньо займався господарськими справами міста. На відміну від Грамоти Катерини II, новостворені ратгаузи отримали дещо більші повноваження. Губернські ратгаузи керували міським господарством, призначали і збирали податки, планували видатки, контролювали торгівлю на базарах, опікувалися в'язницями, лікарнями тощо. Цехи також підпорядковувалися міському правлінню. Міське правління утримувалося за рахунок збору податків. Ратгаузам були підпорядковані міські магістрати і ратуші¹⁵.

Створені відповідно до Указу 1797 р. у містах ратгаузи отримали адміністративні, поліцейські, частково судові та фінансово-господарські функції. Новоутворена система управління містами фактично не була підпорядкована певній адміністративній установі, а залежала від волі імператора Павла I. Вона носила яскраво виражений державний характер. Міське правління на місцях беззаперечно підпорядковувалося губернатору, а обрані посадові особи – поліцеймейстеру. У 1801 р. уряд наказує про вибори до губернських ратгаузів у губерніях, але обрані бургомістри і ратсгери не встигли розпочати свою діяльність на місцях. У цей час імператором стає Олександр I. Новий імператор уже в квітні 1801 р. відміняє Указ про ратгаузи і відновлює дію Жалуваної грамоти 1785 р. Її положення діяли в більшості міст, містечок і посадів Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній до 1870 р.

За правління Миколи I влада продовжує боротися з найменшими проявами непокорі і самотності. У 1831 р. імператор підписує указ про скасування Магдебурзького права на українських землях, відповідно до якого воно було ліквідовано у Чернігові, Полтаві, Глухові, Стародубі, Козельці та інших містах Лівобережної та Слобідської України. Таким чином, влада реалізувала наступний крок щодо уніфікації міського законодавства.

Подальший розвиток соціально-економічних відносин та політичні чинники змусили владу повернутися до проблеми реформування органів міського самоврядування у середині XIX ст. У 40-х роках XIX ст. навіть представники консервативних кіл розуміють необхідність змін у системі міського управління, які найчастіше розглядалися в контексті аналізу існуючого державного устрою та загальних поглядів на суспільство¹⁶.

Для розробки нового міського положення була створена спеціальна комісія на чолі з М. Мілютіним, результатом діяльності якої стало Положення про громадське управління Санкт-Петербурга (13 лютого 1846 р.)¹⁷. У ньому фіксувався позастановий характер самоврядування; новий, більш високий статус; підтверджувалися контролюючі функції губернатора за діями самоврядних інституцій; більш чітко визначалися соціальні групи, що допускалися до виборів.

Усі виборці поділялися на 5 категорій: 1) потомствених дворяни, власники нерухомого майна; 2) особисті дворяни, почесні громадяни та власники нерухомого майна; 3) купці; 4) міщани, не приписані до цехів; 5) цехові ремісники. Кожна з категорій виборців обирала 100 – 150 гласних, які формували загальну міську думу. Виборче право отримували особи чоловічої статі з 25-річного віку, які мали річний прибуток не менше 100 руб. і дворічний ценз осілості. У 1846 р. лише 6213 мешканців Санкт-Петербурга потрапили до виборчих списків, що становило приблизно 1 відсоток від загальної кількості населення столиці¹⁸, а у 1862 р. – 7005 чоловік (1,4%).

Гласні кожної категорії складали особливе відділення думи. Загальна дума обирала постійно діючий орган – Розпорядчу думу. Розпорядчу думу очолював міський голова, якого затверджував уряд із запропонованих

думою кандидатів. Кандидат повинен був відповідати ряду вимог: 1) особа до 30 років; 2) представляти місцеве дворянство або почесних громадян, чи купців 1-ої гільдії. Гласні обиралися на 4 роки, а міський голова – на 6. До розпорядчої думи входила нерівна кількість представників від різних категорій виборців. Перші три категорії («старші») обирали по 3 представники, а 4 і 5 категорії («молодші») – лише 3. До складу Розпорядчої думи входив також представник місцевої адміністрації («від корони»).

Переваги, які закон надавав «старшим» виборцям, впливали при обговоренні і прийнятті рішень загальною думою. Існувала традиція, коли всі питання розглядалися кожним відділенням окремо від інших. «Старші» відділення обговорювали питання раніше за «молодших». Тому останні фактично лише затверджували вже прийняті іншими рішення. Таким чином, влада намагалася зберегти в містах вплив дворянства і підтримати купецтво за рахунок міщан та ремісників.

Повноваження загальної та розпорядчої думи мало чим відрізнялися від повноважень загальної і шестигласної думи часів Катерини II. Новим у порівнянні з Грамотою 1785 р. було залучення до виборів дворян, які за планами влади повинні були домінувати в думі, а також загальне зменшення числа виборців через запровадження майнового цензу. Дещо було розширено повноваження дум. У першу чергу, більш чітко окреслені обов'язкові повинності: утримання поліції, канцелярії повітового суду, військових підрозділів, пожежних частин, квартири губернатора, а також виплата пенсій державним службовцям та військовим¹⁹. Сподівання влади щодо активної участі дворянства в житті міста не справилися. Підтвердженням такого стану був той факт, що в усіх складах думи, які обиралися з 1846 р., міським головою ставав представник від купецтва. Пасивність гласних (особливо від дворянства) постійно обговорювалася у владних колах. За 14 перших років свого існування загальна дума збиралася лише 17 разів²⁰.

Положення 1846 р. поєднало майновий і становий принципи при формуванні органів самоврядування. Воно більш чітко окреслило функції розпорядчої та виконавчої гілок влади. У той же час, як і в попередніх законодавчих актах, органи міського самоврядування залишалися під найпильнішим контролем місцевої губернської адміністрації.

Соціально-економічні зміни, загострення політичної боротьби в Російській імперії, невдача у Кримській війні та підготовка селянської реформи 1861 р. вимагали від центральної влади подальших кроків щодо реформування міського самоврядування. Частина ліберального дворянства поставила питання про поширення дії Положення 1846 р. на інші міста. У суспільстві навіть були пропозиції і про більш радикальні зміни самоврядування.

Московське дворянство, підтримане московським генерал-губернатором П. Тучковим, звернулося до міністерства внутрішніх справ з клопотанням про реформування самоврядування в місті. Влада підтримала це звернення. У жовтні 1859 р. було створено Комітет для складання пропозицій щодо

покращення в Москві міського громадського управління. У березні 1860р. Комітет закінчив роботу над проектом Положення про громадське управління Москви, яке було затверджене лише 20 березня 1862 р.

Окремі статті московського Положення відрізнялися від базового петербурзького. Виконавчий орган думи – Розпорядча рада – була підпорядкована Сенату (у загальному порядку управління). У порядку ж місцевого управління вона підпорядковувалася військовому генерал-губернатору. Губернатор підписував журнали Розпорядчої думи. До компетенції міського самоврядування були віднесені лише питання благоустрою.

«Міське суспільство» в Москві поділялося на 5 основних станових груп: 1) спадкові дворяни; 2) особисті дворяни, почесні громадяни, не записані до гільдії, іноземці; 3) почесні громадяни, записані до гільдії, купці; 4) міщани; 5) цехові ремісники. На відміну від Петербурга, в Москві до виборчих списків потрапляли представники духовенства, селяни, відставні солдати, різночинці, які згадувалися як особи інших станів. До виборів допускалися особи з 21 року (гласними обирали кандидатів віком від 25 років), які володіли нерухомим майном у місті або мали капітал, що давав прибуток не менше 100 руб. Крім цього, необхідно було мешкати в Москві не менше 2 років²¹.

Вибори до московського міського управління мали двоступеневий характер. Особи, які мали право голосу, обирали від кожного стану по 100 чоловік. Обрані складали 5 станових «виборних зборів», які обирали зі свого середовища гласних загальної думи і посадовців до міських установ. До складу загальної міської думи входили старшини, що головували у своїх станових зборах, та 175 гласних (обирали по 35 чоловік від кожного стану). У Москві всі стани одночасно обговорювали і приймали рішення щодо господарських справ міста. Прийняті рішення виконувалися розпорядчою думою. У перший рік дії Положення 1862 р. до виборчих списків потрапило менше 4% населення міста²². Головним же досягненням Положення 1862 р. можна вважати те, що воно допускало до виборів усі п'ять міських станів, а міська дума практично перетворювалася із всестанової установи у безстанову.

Наступним кроком щодо реформування міського самоврядування стало Положення 1863 р., розроблене для Одеси. Ще в 1859 р. одеський міський голова П. Местмахер зазначав, що до вирішення міських проблем закон допускав незначну кількість городян. Ідею створення нового Положення підтримав генерал-губернатор граф Строганов. Створена спеціальна комісія із 17 осіб намагалася, з одного боку, урахувати світовий досвід місцевого самоврядування, а з іншого – не порушити межі існуючого на той час законодавства. Розроблене Положення передбачало запровадження майнового цензу. До виборів допускалися власники нерухомого майна. Виборці поділялися на три стани: домовласники, купці, міщани. Зберігалася двоступенева система виборів, коли кожний стан делегував своїх представників до загальної думи (дорадчий орган міського

самоврядування). До складу думи входило 75 гласних (обирали на три роки) і станові старшини. Очолював загальну думу міський голова, кандидатура якого погоджувалася з міністром внутрішніх справ. Виконавчим органом була розпорядча дума, до складу якої входило дев'ятеро осіб. Усі вони затверджувалися генерал-губернатором.

Одеське Положення дозволяло більш активно брати участь у вирішенні справ міста представникам непривілейованих станів. У той же час запроваджений майновий ценз не дозволяв збільшити відсоток населення, яке допускалося до виборів. Під час реалізації Положення лише 2,6% мешканців Одеси потрапили до виборчих списків²³.

Останнім містом Російської імперії, де влада дозволила реорганізувати міське управління, був Тифліс. Положення про громадське управління Тифліса, затверджене у 1866 р., спиралося на Положення Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Його особливістю можна вважати поділ виборців не на стани, а на 4 розряди. До 4 розряду були віднесені всі особи, які виконували всі повинності, але не володіли нерухомим майном²⁴. Тифліське Положення вперше запровадило норму, що з'явиться пізніше як результат реформи 1870 р.

На початку 60-х років XIX ст. в українських містах міське самоврядування мало строкатий характер. У частині українських міст використовувалася Грамота 1785 р. В інших дум не було до реформи 1870 р. У 1862 р. думи існували в 75 містах, магістрати – в 4, а ратуші – у 28 містах та посадах. У 8 містах господарськими справами завідувала поліція, а в 10 містах і 1 посаді керівництво господарством здійснювали думи, ратуші та магістрати сусідніх населених пунктів²⁵. Для ліквідації таких розбіжностей у міському керівництві 13 квітня 1866 р. уряд затверджує правила про ліквідацію магістратів і ратуш. Замість них для управління міським господарством створювалися думи або спрощене міське управління²⁶.

Отже, можна вважати, що Жалувана грамота започаткувала процес трансформації міст у самоврядні общини, що отримали право на формування та розпорядження місцевими бюджетами. У той же час «при кріпацтві, до 60-х років..., Росія управлялася цілком урядовцями і поміщиками... недосконалість такого управління і порядків ставала все яснішою... при такому керівництві не можна було поліпшити місцеве управління; скасування ж кріпацтва висунуло питання про таке поліпшення»²⁷. У такій ситуації, на думку К. Пажитнова, коли «місто без схвалення адміністрації не може ступити ... жодного кроку...»²⁸ і потрібно було шукати головну причину їхньої відсталості. «Худосочне» міське самоврядування мало обмежені повноваження і знаходилося під постійним контролем губернатора та поліції²⁹. Це призводило до ситуацій, коли в провінційних населених пунктах не дотримувалися норм Жалуваної грамоти.

Формування міських самоврядних інституцій характеризувалося незначним відсотком населення, що включався до виборчих списків. Низька активність виборців та порушення чинного законодавства мали системний характер. Байдужість гласних до міських справ проявлялася у

безвідповідальному ставленні до своїх обов'язків або відмові від посад. Наповнення міських бюджетів мало нерегулярний характер, а зібрані кошти головним чином йшли на утримання губернської адміністрації, поліції та в'язниць³⁰. Кошти, що залишалися, витрачалися неефективно.

У той же час подальший розвиток ринкових відносин та зростання ролі міст у соціально-економічному житті суспільства змушували владу розуміти необхідність проведення реформи міського самоврядування. Міське самоврядування, що будувалося на організаційно-правових засадах, притаманних феодально-кріпосницькому ладу, потребувало зміни. У 60-х роках XIX ст. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернаторів і градоначальників із запитом щодо необхідності реформування міського самоврядування. І більшість із них підтримала дану ідею³¹. Першими кроками на цьому шляху стали Положення для Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Тифліса. Спираючись на Жалувану грамоту Катерини II, уряд в якості «експерименту» реформував виборчі міські інституції. Самоврядування зазначених міст стало перехідним етапом у процесі підготовки міської реформи 1870 р.

2.2. Суспільно-політична думка та юридична наука другої половини XIX ст. про місце і роль міського самоврядування в суспільстві. Проекти міського положення

Ідеї щодо необхідності реформування системи місцевого самоврядування висловлювалися ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Найчастіше ця проблема розглядалася в контексті аналізу існуючого державного устрою та загальних поглядів на суспільство³². Одні стояли на позиціях поступового реформування, інші виступали за «народне правління» у формі республіки та за широкі буржуазні перетворення. Також у суспільстві зберігалися прибічники консервативної ідеології, які вважали за краще зберігати існуючу систему місцевого управління або дещо її модернізувати. У середині XIX ст. посилюються кризові явища в політичній, соціальній та економічній сферах. Влада і частина дворянства розуміли, що існуюча феодально-кріпосницька система стримувала подальший розвиток держави. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв поступовій зміні ролі міст у суспільстві.

На цьому фоні виникають настрої «очікування змін». Слов'янофіли і західники, маючи різні погляди на майбутнє Російської імперії, на той час мали спільну думку про роль влади у майбутніх реформах. Вони вважали, що зміни слід очікувати від уряду. Певною ілюстрацією зазначених позицій були слова К. Аксакова «... уряду – право, а народу – сила думки...»³³.

На необхідності реформування місцевого самоврядування наголошувало ліберально налаштоване дворянство ще під час підготовки селянської реформи в 50-х роках XIX ст. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у середовищі дворянства і чиновництва продовжувалася дискусія щодо подальших реформ у державі. Ліберальний підхід до проблеми ілюструє «Всеїзданийший Адрес Тверського дворянства 1862 р.», який містив такі

слова: «Ми впевнені, що всі перетворення залишаться невдалими, тому що здійснюються без вимоги і відома народу. Збори виборних усієї землі руської уявляються єдиним засобом для задовільного вирішення питань, поставлених, але не вирішених положенням 19 лютого»³⁴.

Інша частина дворянсько-бюрократичних кіл вважала радикальними селянську реформу і закони щодо міського самоврядування 40-60-х років XIX ст. Прагнучи зберегти домінуючі позиції в державі, вони звертаються до імператора зі своїми пропозиціями. Так, у «Всепідданійшому Адресі Московського дворянства 1865 року» заслуговують на увагу такі слова:

«Закінчіть же, государ, створену вами державну споруду скликанням загальних зборів виборних людей від землі руської для обговорення потреб, спільних для усієї держави. Накажіть вашому вірному дворянству з цією ж метою обрати між собою найкращих людей»³⁵. Таким чином, дворянство декларувало перед центральною владою бажання залишити (а за можливості й посилити) свій контроль у всіх сферах життя.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у суспільстві посилюються опозиційні настрої. Саме в цей час формується і набуває популярності лібералізм. Головні ідеали ліберально налаштованої частини суспільства були пов'язані з ліквідацією феодальних пережитків в економіці, сприянням підприємництву, відмовою від втручання держави у господарську сферу. Серед лібералів були помірковані і радикально налаштовані представники. Поміркована частина учасників ліберального руху практично повністю вітала всі заходи влади із запровадження реформ 60 – 70-х років XIX ст. Вони вважали, що це лише перші кроки на шляху до модернізації держави і суспільства, а тому слід підтримувати реформи. Апогеєм змін могла стати Конституція. Радикали вимагали негайного зрівняння в правах усіх станів, обмеження влади імператора, широкі громадянські та політичні свободи³⁶.

З 60-х років XIX ст. стає популярною народницька ідеологія. Вплив на дану політичну течію мали праці О. Герцена та М. Чернишевського. Останні покладали великі сподівання на селянську соціалістичну революцію проти основ існуючого суспільства. Щодо місцевого самоврядування, то народники вважали, що «дійсної демократизації місцевого управління можна досягти лише шляхом повалення царизму»³⁷. Основні ідеї доктрини Герцена-Чернишевського були теоретичною основою для народників і в 70-ті роки XIX ст.

На українських землях проблема реформування місцевого самоврядування розглядалася в контексті державницьких завдань, які ставилися представниками національно-визвольного руху. Так, М. Драгоманов у своїй федеративній концепції відзначав роль місцевого самоврядування в державі. Крім ідеї федералізму, він виступав за децентралізацію і збільшення ролі громад, за автономію України через автономію земських громад, повітів, в яких може проявитися національна автономія. На його думку, боротьба за громадянські права – це необхідна умова успішного розвитку самоврядування. «...Я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців у формі автономії... у котрій найліпше може виявитись

і автономія національна»³⁸.

У той же час окремі сучасники подій відзначали, що населення міст у переважній більшості з байдужістю ставилося до проблеми реформування самоврядування. «...Населення було так... байдуже до реформ й навіть частково вороже, що... уряду... приходилося частково насаджувати блага цього... самоврядування за допомогою... військових команд»³⁹.

З іншого боку, коли в урядових колах обговорювалося питання про характер та зміст майбутнього міського самоврядування, думи Санкт-Петербурга, Москви та Одеси своїми пропозиціями щодо вдосконалення громадського управління засвідчили активну позицію частини міського населення до даної проблеми. Окремі пропозиції дум були неприйнятними для консервативних кіл: прагнення розширити компетенцію самоврядних структур, зменшення контролю з боку місцевих адміністрацій і поліції тощо.

Найбільший інтерес викликають окремі пропозиції Санкт-Петербурзької думи. Так, у 1865 р. на засіданні загальної думи розглядалося питання про участь представників міського громадського управління в обговоренні урядових заходів, що стосувалися витратних статей міських бюджетів. Дана пропозиція була підтримана урядом. Державні установи повинні були заздалегідь повідомляти думу про пропозиції, які передбачали витрати міста та подальшу реалізацію запланованих проектів⁴⁰.

На початку 1866 р. загальна дума Санкт-Петербурга обговорювала доповідь гласного гр. А. Шувалова, що була присвячена питанню механізму затвердження рішень міського громадського управління. Гласний пропонував чітко розділити справи, які державні установи розглядають і по яких приймають рішення, а також питання, що відносяться до компетенції міських дум⁴¹. У цьому ж році дума підняла питання про підпорядкування їй виконавчої поліції (тобто про наділення громадського управління адміністративними функціями)⁴². Крім цього, загальна дума Санкт-Петербурга у своїх «Відомостях» надрукувала список своїх клопотань до влади, на які не було отримано відповіді. Така «поведінка» міського громадського управління столиці імперії непокоїла владу.

Правлячі кола турбувало не лише бажання самоврядних інституцій розширити свої повноваження, але й потенційна загроза перетворення дум на місце політичної боротьби. Підставою для таких побоювань стали дії Одеської міської думи в грудні 1865 р. На засіданні думи частина гласних не підтримала додаткові витрати, пов'язані з утриманням гарнізонних військ. Незадоволені навіть висунули претензії до уряду і особисто до міністра фінансів Рейтерна, пов'язані з різним тлумаченням існуючого міського законодавства⁴³.

Деякі думські діячі робили спроби донести своє бачення ролі та місця органів міського самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними і місцевими органами влади. Для цього думи починають видавати свої друковані періодичні видання. У 1863 – 1864 рр. свої друковані органи мали Санкт-Петербурзька, Одеська та Ростовська-на-Дону міські думи. Пізніше з клопотанням про дозвіл мати свої газети

зверталися думи Москви, Воронежа та Осташкова⁴⁴. До жовтня 1866 р. думські періодичні видання існували в умовах відсутності фактичного контролю. Вони були звільнені від загальної цензури і навіть цензури з боку губернських адміністрацій. Була зроблена спроба щодо створення загальноросійського видання, яке б на своїх сторінках висвітлювало діяльність міських дум та земств. Автори пропозиції сподівалися, що вона сприятиме обговоренню і вирішенню актуальних проблем міст, а також поширенню позитивного досвіду дум та управ. Реакція влади проілюструвала її реальну готовність до розширення повноважень органів самоврядування. Головне управління у справах друку не знайшло «достатніх підстав для дозволу такої газети»⁴⁵. Уже наприкінці лютого 1866 р. влада робить перші кроки для припинення безцензурного існування періодичних видань міських дум. При Головному управлінні у справах друку створюється Спеціальна комісія, мета якої «...приведення до ясності положення видаваних окремими міськими думами «Вістей», «Відомостей» у відношенні до цензури та адміністрації»⁴⁶. Слід зазначити, що робота комісії проходила на тлі подій після невдалої спроби замаху на царя в квітні 1866 р. Замах Д. Каракозова на імператора Олександра II став одним із факторів, що вплинув на зміну внутрішньополітичної ситуації в державі. У тому числі це стосувалося і ставлення влади до місцевого самоврядування. Тому логічними стають висновки Спеціальної комісії щодо друкованих видань міських громадських управлінь⁴⁷. Результатом же діяльності комісії став циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 17 жовтня 1866 р., який фактично припинив безцензурний період діяльності періодичних видань органів міського самоврядування. Остаточо, на думку урядовців, запобігти можливості опозиційній діяльності громадських установ повинні були стати закони від 13 червня 1867 р.⁴⁸, які посилювали контроль місцевих адміністрацій над самоврядними інституціями.

Але незважаючи на «неприємні» для влади дії з боку існуючих органів міського самоврядування і пропозиції щодо їхньої компетенції, уряд розумів необхідність реформування існуючої системи управління містами. На хвилі дискусії навколо майбутньої моделі міського самоврядування в 60-х роках XIX ст. у суспільстві поширюються ідеї про можливість гармонійного поєднання інтересів влади і громадян. Вони проявилися у державній і громадській (громадсько-господарській) теоріях місцевого самоврядування.

Основні положення громадської теорії у дореволюційній Росії вперше у своїх працях виклала В. Лешков⁴⁹ та О. Васильчиков⁵⁰. Вони відстоювали право органів міського самоврядування займатися господарськими справами незалежно від держави. В. Лешков обґрунтовував ідеї незалежності органів міського самоврядування від держави, вважаючи, що вони є четвертою владою. У той же час не відкидалася можливість співпраці самоврядних інституцій з державними чиновниками. В. Лешков відстоював ідею різниці природи держави і місцевого самоврядування. Влада в державі – це необхідний атрибут, а самоврядування – явище громадське, влада його

органів завжди базується на принципах виборності. Тому відстоювалася ідея рівних виборів для всіх станів⁵¹. О. Васильчиков більш повно виклав ідеї громадської теорії, спираючись на багатий порівняльно-правовий матеріал. Перебуваючи під впливом слов'янофільства, він вважав, що самоврядування – це особлива форма самоорганізації мешканців певної території. О. Васильчиков намагався поєднати публічний характер державної влади і самоврядування як особливої форми влади. Він протиставляв «місцеві справи» і «місцеві посади» справам і посадам державним. Відомий юрист М. Коркунов так визначив основний зміст громадської теорії місцевого самоврядування: «Громадська теорія бачить сутність самоврядування в наданні місцевій громаді права самостійно займатися своїми власними справами, за урядовими установами при цьому зберігалася право займатися одними лише державними справами. Громадська теорія виходить із протиставлення місцевої громади державі, громадських інтересів політичним, вимагаючи, щоб громада і держава відали своїми власними інтересами»⁵².

Прибічники державної теорії місцевого самоврядування інакше оцінювали місце та роль самоврядних інституцій у державі. Дана теорія набула особливої популярності у 70-ті роки XIX ст. Серед найбільш відомих її прихильників були В. Безобразов⁵³, О. Градовський⁵⁴, М. Лазаревський⁵⁵ та інші.

Одним із відомих державних діячів, що підтримував дану теорію, був Б. Нольде, який писав: «...самоврядні одиниці роблять ту ж справу, що і безпосередні державні установи. Самоврядування – така ж частина державного управління, що і коронне управління. І даремно ведуться безкінечні суперечки про справи громад і справи, які поклада на них держава...»⁵⁶. Інший прибічник державної теорії, вчений В. Безобразов вважав, що вся система місцевого самоврядування є додатком до центрально-управлінського апарату. О. Градовський та М. Лазаревський відстоювали ідею, що самоврядування – це, у першу чергу, перерозподіл функцій управління від центральних установ до місцевих. Розуміючи дуалістичний характер системи місцевого самоврядування, звертаючи увагу на політичне значення «самоврядування», його публічність, притаманну і для всієї держави, О. Градовський писав: «Виборні установи повинні діяти, як органи держави, користуючись даними від неї повноваженнями...»⁵⁷.

Професор М. Лазаревський виділяв, на його думку, важливі риси місцевого самоврядування: незалежність від волі центральної державної влади, надання самоврядним інституціям свободи діяльності в межах їхньої компетенції. Для забезпечення реальної незалежності, на його погляд, органам самоврядування слід дотримуватися принципу гласності у своїй діяльності, мати виборний характер самоврядних структур і щоб обрані посадовці були пов'язані з даною місцевістю.

Таким чином, у 60-х – на початку 70-х років XIX ст. найбільшу популярність у суспільстві мали теорії місцевого самоврядування, які передбачали більшу або меншу ступінь їхньої самостійності та коло

повноважень. Пізніше з'явилися й інші теорії (політична, юридична тощо), автори яких використовували положення своїх попередників для створення нових концепцій.

Сам процес підготовки проведення міської реформи часто поділяють на два етапи⁵⁸. Перший етап (1862–1864 рр.) – підготовчий, збір статистичних даних про господарство та управління містами в імперії. Другий етап (1864–1870 рр.) – розробка проектів міської реформи та обговорення їх у вищих державних установах.

На початку 1862 р. влада зробила новий крок щодо реформування міського самоврядування. Міністерство внутрішніх справ звернулося з клопотанням до Державної Ради про необхідність проведення загальної реформи міського управління. «Височайше повеління» 20 березня 1862 р. наказувало терміново приступити до покращення громадського управління в усіх містах Російської імперії, використовуючи для цього Положення, що діяло у Санкт-Петербурзі⁵⁹. Отримавши дозвіл, 26 квітня 1862 р. Міністерство направило губернаторам циркуляр про створення в губернських та інших містах «особих» комісій. Від комісій чекали не лише пропозицій щодо покращення міського управління, але й надання певної інформації про кількість міського населення, його заняття, стан торгівлі та промисловості тощо⁶⁰. Уряд виявив зацікавленість до роботи цих органів, бо вони надавали можливість з'ясувати реальну ситуацію, що склалася в містах на цей час. Пропозиції 509 комісій та зібраний ними матеріал був систематизований Міністерством внутрішніх справ і виданий окремими виданнями⁶¹.

Усі комісії виступили за всестановий характер міського громадського управління, надання самоврядним інституціям більшої самостійності та ліквідацію надмірного адміністративного контролю. Більшість із них у питанні активного та пасивного виборчого права підтримала існуючі в Санкт-Петербурзі правила. 60 комісій виступили за включення до виборчих списків осіб, які мали освіту. Тверська комісія пропонувала допускати до виборів усіх, хто закінчив середні та вищі навчальні заклади і постійно мешкав у місті не менше 2-х років. Архангельська, Таганрозька та інші комісії допускали можливість допускати до виборів, за рішенням міської громади, осіб, які надали місту важливі послуги в науковій сфері, мистецтві, ремеслах тощо. Близько 40 комісій виступили проти встановлення майнового цензу, бо його введення (особливо високий ценз) віддав би рішення громадських справ до рук нечисельних міських багатіїв. 30 – вважали достатньою умовою для отримання виборчого права володіння нерухомим майном або самостійне ведення господарства. Тобто пропонувалося реалізувати принцип загальності, коли б кожний мешканець мав право на участь у міському громадському управлінні. На думку багатьох свідків подій середини XIX ст. діяльність комісій відображала настрої тогочасного суспільства.

Уряд планував залучити міське населення до вирішення лише господарських проблем, а тому критично ставився до пропозицій, які

порушували допустимі межі. Деякі комісії пропонували замінити в містах державну поліцію на виборну громадську. Це фактично передбачало передачу адміністративних функцій органам міського самоврядування.

Уряд звернув увагу на одностайність комісій в оцінці окремих питань. Так, вони негативно поставилися до станової організації міського управління. Це змусило урядовців відмовитися від намірів провести міську реформу, спираючись на Положення 1846 р. Залучення суспільства до розробки міської реформи через діяльність комісій, обговорення найбільш актуальних питань у пресі та інших установах засвідчує, що влада в той час перебувала під впливом ліберальних ідей.

Другий етап підготовки міської реформи розпочався з опрацювання пропозиції комісій Міністерством внутрішніх справ, яке передало для висновків проект міського положення у друге відділення Його Імператорської Величності канцелярії.

Перший проект міської реформи став продовженням ліберального розуміння місцевого самоврядування. У ньому містилися положення про всестанове представництво, майновий ценз, розподіл на розпорядчі та виконавчі органи міського самоврядування. Запроваджувалося поняття «міської громади», до якого відносилися всі постійні мешканці міста, які виконували повинності з нерухомого майна, торгівлі чи промислів, незалежно від станової приналежності. Пропонувався розподіл міської влади на виконавчу та розпорядчу. Новим у проекті було розуміння «міської громади». На відміну від попередніх положень проект 1864 р. до «міської громади» відносив усіх мешканців міста, які постійно в ньому мешкали і сплачували податки з нерухомого майна або торгів чи промислів незалежно від стану.

У той же час не всі мешканці, включені до «міської громади», допускалися до виборів. До виборчих списків мали право записувати власників нерухомого майна; купців 1 та 2 гільдій, які вносили платежі зі своїх свідоцтв. Також до виборів допускалися особи, які платили збори з торговельних і промислових документів та власники патентів на роздрібну торгівлю. Сплата інших платежів не надавала права участі у виборах. До участі в управлінні міст проект не допускав, таким чином, не лише частину цеховиків, найманих робітників, домашню прислугу, але й представників вільних професій, інтелігенції та чиновництво.

Проект не містив мінімального цензу, що відкривало шлях до виборів і представникам малозабезпечених верств населення. Для виправлення такої «ситуації» було використано принцип пропорційності. Участь у громадському управлінні залежала від кількості сплачених податків. Тобто обґрунтовувалася необхідність трьохрозрядної системи виборів, яка була запозичена із пруського законодавства. Дана система повинна була забезпечити вплив у міському громадському управлінні представників привілейованих станів та потенційних союзників влади. Розробники проекту підтримували ідею розподілу влади (виконавчої та розпорядчої) в міському громадському управлінні. Пропонувалося організувати громадське управління за зразком Одеси, де розпорядчі функції належали загальній

думі, а виконавчі – розпорядчій думі на чолі з міським головою.

Передбачалося, що міський голова очолюватиме розпорядчу думу, а загальна дума повинна обирати спеціального голову, який фактично відіграватиме другорядну роль у порівнянні з міським головою. У проекті порушувався принцип відокремленості виконавчої і розпорядчої функції дум, бо наділяв розпорядчу думу (підзвітну загальній думі) правом опротестовувати постанови загальної думи. Передбачалося, що самоврядні інституції будуть вирішувати справи, які «... стосуються виключно місцевих інтересів міської громади і складають суспільні справи, інші – виходять за межі місцевих інтересів і належать до розряду справ державних адміністрацій, вирішення яких покладається на громадське управління»⁶².

Безпосередньо до громадських справ були віднесені: 1) внутрішній устрій міського самоврядування; 2) міське громадське господарство; 3) зовнішній благоустрій міст; 4) суспільний добробут. Передбачалося, що самоврядні інституції будуть: 1) здійснювати заходи щодо забезпечення населення продовольством; 2) розвивати протипожежну систему і розробляти заходи в разі стихійних лих; 3) забезпечувати медичне обслуговування населення; 4) допомагати поліції; 5) вживати заходи проти жебрацтва; 6) розвивати освіту. Слід відзначити, що проект не містив чітких меж компетенції органів міського самоврядування, що разом з відсутністю примусової влади значно зменшувало їхні можливості.

Справами державних адміністрацій у документі вважалися: 1) спостереження за виконанням правил торгівлі та промисловості; 2) надання дозволів на відкриття торговельних і промислових закладів; 3) клеймування мір та терезів; 4) нагляд за виконанням державних та земських повинностей, які повинні виконувати міські мешканці; 5) нагляд за виконанням інших повинностей, доручених громадському управлінню. У випадках, коли виникали суперечки між громадським управлінням і місцевою адміністрацією, справа передавалася на розгляд до Сенату.

Перша редакція положення 1864 р. не потрапила на розгляд до Державної Ради, бо отримала зауваження у другому відділенні Його Імператорської Величності канцелярії. Протягом 1865 – 1866 рр. документ доопрацьовували з урахуванням зауважень міністерства юстиції, фінансів та інших державних установ.

Друга редакція проекту була представлена до Державної Ради 31 грудня 1866 р., але події 1866 р. суттєво вплинули на долю законопроекту. Замах Д. Каракозова на імператора Олександра II негативно позначився на оцінці проекту, який передбачав наділити міські громадські управління певною незалежністю від місцевих адміністрацій⁶³. Також показником певних політичних змін у державі стала відставка П. Валуєва. Без обговорення проект положення пролежав у Державній Раді до весни і лише у березні його повернули на доопрацювання до Міністерства внутрішніх справ на чолі з А. Тімашевим.

Актуальність реформування міського самоврядування змусило Міністерство внутрішніх справ піти шляхом не відмови від розробленого проекту, а

його доопрацювання (у питанні посилення контролю над громадським управлінням з боку держави). Новий проект положення містив ряд важливих змін. У першу чергу, вони стосувалися виборчої системи. До виборів пропонувалося допускати власників нерухомого майна, навіть якщо вони не мешкали в місті два роки перед виборами. Також передбачалося вносити до списків усіх співвласників майна. У проекті збільшувався віковий ценз (з 21 до 25 років). Виборчими правами наділялися лише російські піддані (проект 1864 р. дозволяв іноземцям, які сплачували податки, брати участь у виборах). До управління містами планувалося також залучати прикажчиків першого розряду. У запропонованому варіанті положення було змінено окремі статті, пов'язані з

трьохрозрядною системою. Передбачалося, що до кожного із розрядів відносили виборців у відповідності до вартості їхнього нерухомого майна та розміру сплачуваних податків.

До підготовленої редакції не було внесено змін щодо компетенції громадських управлінь. Чиновники II відділення зробили зауваження стосовно відсутності в проекті чіткого розподілу повноважень між органами міського самоврядування та поліцією в питаннях благоустрою міст і добробуту населення. На їхню думку, така нечіткість повинна була призвести в реальному житті до конфліктних ситуацій між зазначеними установами. Залишився без змін порядок взаємовідносин міського самоврядування і державних установ (сформульований у проекті 1864 р.).

Спочатку проект положення пройшов обговорення у спеціальній комісії, сформованій із чиновників Міністерства внутрішніх справ, а потім був відправлений до Ради Міністрів, де до його розгляду були залучені губернатори і голови окремих міст (зокрема Одеси). Остаточний варіант законопроекту надійшов на розгляд Державної Ради 28 березня 1869 р. Але члени Державної Ради підтримали ідею, що передбачала ознайомлення з проектом положення осіб, які безпосередньо брали участь у роботі міських громадських управлінь. У ролі «експертів» пропонувалося залучити міських голів Санкт-Петербурга та Москви, а також голів інших міст або гласних⁶⁴.

Для подальшого обговорення і доопрацювання законопроекту була створена нова комісія на чолі з князем С. Урусовим (очолював друге відділення Його Імператорської Величності канцелярії). До участі у перших п'яти засіданнях новоутвореної комісії були залучені лише чиновники, а до роботи у наступних чотирнадцяти були допущені «експерти» (міські голови Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Єльця, Череповця, Динобурга, двоє гласних від Санкт-Петербурзької та Московської загальних дум). Головна увага членів комісії була прикута до питань, пов'язаних із виборчою системою, головуванням у розпорядчих та виконавчих міських самоврядних структурах.

Із самого початку з'ясувалося, що члени комісії мали різні погляди та оцінку трьохрозрядної виборчої системи. Одні, на чолі з колишнім головою Вознесенського посаду Гарелініним, пропонували відмовитися від

неї у маленьких містах та містечках, кількість населення в яких становила менше трьох тисяч осіб. У таких населених пунктах пропонувалося допускати до виборів усіх, використовуючи при цьому лише умовний ценз. У великих містах пропонувалося виборців ділити не за майновим цензом, а за територіальним принципом. Прибічники трикурійної системи виступили проти таких новацій, приводячи на свою користь досвід західноєвропейських країн. Вони стверджували, що розряди повинні попередити плутанину на зборах, а також небажану перевагу більшості певних категорій населення над меншістю у випадку спільної реєстрації виборців на дільниці⁶⁵.

У результаті обговорення питання цензу осілости в ньому були зроблені певні кроки щодо його лібералізації. Правило обов'язкового дворічного проживання у місті до виборів було скасоване лише для купців, які мали у даному місті власні торговельні або промислові заклади.

Сподіваючись розширити коло осіб, які б допускалися до виборів, частина членів комісії внесла пропозицію про зміни щодо квартирного податку. Запропоновані варіанти сприяли б збільшенню платежів на користь міст та розширювали склад виборців (за рахунок, у першу чергу, представників вільних професій). Ці кроки могли б залучити до управління міст значну кількість освічених людей. Але дана пропозиція наштовхнулася на серйозний опір окремих членів комісії та експертів.

Думки членів комісії також розділилися і під час обговорення статусу головуючих у розпорядчих і виконавчих установах міського самоврядування (запропонованих у попередніх редакціях). Міські голови Москви, Санкт-Петербурга, Одеси відстоювали точку зору, за якою міський голова повинен очолювати розпорядчий і виконавчий органи. Дану ідею підтримала частина членів комісії, які відзначали, що законопроект наділяв міського голову повноваженнями щодо припинення постанов міських зборів і надавав йому право представляти самоврядні інституції перед державними установами.

Новий варіант проекту Міського положення був переданий на розгляд до Державної Ради 31 березня 1870 р. Разом із законопроектом було надіслано пояснювальну записку міністра внутрішніх справ князя С. Урусова. Вона містила інформацію про статті положення, що викликали суперечки у членів комісії, та думку міністра із зазначених питань.

Запропонований комісією законопроект розглядався 15 і 16 квітня 1870р. на засіданнях Об'єднаних департаментів Законів, Державної економії, Цивільних та духовних справ. Головна увага була приділена питанням, які викликали у розробників проекту найбільше суперечок. Об'єднаний департамент підтримав ідею, що міський голова повинен очолювати думу і збори. Також було запропоновано створити губернські у міських справах присутствія, а для збільшення міських надходжень запровадити платежі з квартир та житлових приміщень. 11 травня 1870 р. проєкт було розглянуто на Загальних зборах Державної Ради, де була визнана нагальність найшвидшого вдосконалення міського самоврядування. Загальні збори найбільше уваги приділили двом питанням, що викликали суперечки серед

авторів законопроекту: 1. Про об'єднання обов'язків голів дум і управ у містах. 2. Про створення губернських у міських справах присутствій.

З першого питання на зборх було підтримано пропозицію Об'єднаних департаментів. У результаті обговорення другого питання про наділення губернського присутствія правом безпосереднього втручання в діяльність міського самоврядування дана пропозиція була відхилена. Загальні збори змінили в проекті положення рішення Об'єднаних департаментів про включення до змісту Міського положення статей щодо права міст клопотати про запровадження податків з квартир і пов'язаним з ним правом участі у виборах. Відмова від даної пропозиції посилила недемократичний характер виборчої системи і позбавляла міські громадські управління можливості отримувати додаткові кошти.

16 червня 1870 р. проект положення був підписаний імператором Александром II і вступив в силу⁶⁶.

Таким чином, соціально-економічні та політичні чинники змусили царизм розпочати підготовку реформи міського самоврядування. Влада намагалася знайти компромісний варіант Міського положення, яке б дозволяло обмежити права самоврядних інституцій і зберегти контроль над ними з боку місцевих адміністрацій. Результатом таких пошуків і виявилось Положення 1870 р., яке стало певною перемогою ліберальних ідей⁶⁷.

2.3. Міське положення 1870 р.

Міське положення 1870 р. запроваджувалося в Російській імперії після низки пояснювальних указів: від 23 червня 1870 р. «Про осіб, що позбавляються права участі у міських виборах», від 15 липня 1870 р. про дозвіл тиражування законоположення та про порядок його реалізації на місцях від 19 серпня 1870 р. Міська реформа 1870 р. замінила існуючі органи місцевого управління на нові, що базувалися на буржуазному принципі майнового цензу. На відміну від земств, дія Положення поширювалася практично на всю територію Російської імперії, за виключенням Фінляндії, Прибалтики та ряду інших областей. У 1872 р. Положення було запроваджено в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі шляхом внесення змін до вже існуючого Положення⁶⁸, що остаточно зрівняло права та обов'язки всіх міських самоврядних інституцій у державі.

Міське Положення складалося із 7 глав та 161 статті⁶⁹. Перша глава визначала основні принципи діяльності новоутворених органів міського самоврядування та їхню компетенцію (ст. 1–14). Друга глава («Про установи міського громадського управління») складалася із чотирьох відділів. У першому відділі розкривалися основи виборчої системи (ст. 16–47); у другому – організація та діяльність міської Думи (ст. 48–69); у третьому – міської управи та виконавчих комісій (ст. 70–81); четвертому – вимоги до гласних та посадових осіб самоврядних структур (ст. 82–102). Третя глава роз'яснювала роль міського самоврядування щодо благоустрою

своїх населених пунктів (ст. 103–115). Четверта глава регулювала майнові питання міст (ст. 116–127), п'ята – присвячена питанню міських податків (ст. 128–138), шоста – складанню кошторисів, звітності тощо (ст. 139–147), сьома – роз'яснювала порядок оскарження рішень органів самоврядування та відповідальності міських посадовців (ст. 148–161).

За Положенням міські самоврядні інституції повинні були опікуватися культурно-господарськими справами (ст. 1). На них покладалося завдання з благоустрою міст (відповідно до затверджених владою планів), утримання та розвитку міських комунікацій, вирішення соціально-гуманітарних проблем населення. Також міське самоврядування повинно було виконувати функції з утримання представників державної влади, забезпечення військового постю, надання владі клопотань про потреби міст.

У другій главі визначався порядок формування органів міського самоврядування. Виборча система була важливим елементом у реалізації міської реформи. Хоча сама система і була запозичена у Пруссії і вважалася найменш демократичною, але для Російської імперії це був крок уперед.

У основу виборчої системи 1870 р. було покладено майновий ценз. До виборів допускався «обиватель», який відповідав ряду вимог: 1. Якщо він підданий імперії (запроваджувався статевий ценз, який виключав жінок). 2. Вік не менше 25 років. 3. Він є власником нерухомого майна в межах населеного пункту, з якого сплачує податки на користь міста, або власником торговельного чи промислового підприємства за купецьким свідоцтвом (майновий ценз).

4. Мешкає в місті не менше двох років (ценз осілості) та сплачує податки.

5. Якщо «обиватель» не має недоїмок за міськими платежами (ст. 17).

Нова виборча система надавала найбільше переваг серед міського населення власникам нерухомого майна, а також промисловцям і торгівцям. Влада сподівалася, що головну роль серед виборців будуть відігравати саме власники нерухомого майна (у першу чергу дворянство)⁶⁹.

Позиція влади стосовно допуску до виборів лише платників податків на користь міста була викладена у Пояснювальній записці до проекту «Положення про міське громадське управління». У ньому зазначалося, що «...оскільки міський благоустрій може підтримуватись і розвиватись лише завдяки коштам, ...які формуються головним чином з податків з майна, яким володіють у місті платники податків, а також з торгівлі та промислів, то закономірно, що лише власники нерухомого майна, які сплачують податки з торговельних документів, повинні користуватись правом участі у громадському управлінні»⁷⁰. Дані вимоги, на думку влади, повинні були сприяти наповненню міських бюджетів і допустити до управління міськими справами заможних та освічених людей. У реальному житті до участі у виборах допускалися власники невеликого нерухомого майна, а також дрібні торгівці, ремісники, які сплачували інколи копійки на користь міста.

Виборчі права отримували платники не всіх податків, а лише визначених у ст. 17 Положення. До виборів не допускалися особи, які сплачували

непрямі податки і навіть деякі прямі (платежі з трактирів і «питейних» закладів, з візництва, лікарняні тощо). Інколи суми, що отримували міста від згаданих платежів, перевищували кошти від оціночного збору та інших податків, визначених законом⁷¹. Такий стан речей викликав нарікання під час дії Положення 1870 р. Критики реформи зазначали, що міська каса наповнювалася за рахунок прямих і непрямих платежів.

Ще під час підготовки міської реформи обговорювалося питання виборчих прав квартиронаймачів. Часто у невеликих містах більшість чиновників, лікарів, учителів та ремісників були домовласниками. У великих губернських містах, промислових центрах чиновники, представники так званих вільних

професій, інтелігенція, рантьє, робітники часто не мешкали у власних будинках. Тому вони не могли розраховувати на включення навіть до третього розряду. Згадані мешканці (квартиронаймачі) позбавлялися виборчих прав. Після прийняття Положення закон таким чином відсторонив від управління містом досить заможних городян, які часто винаймали дорогі квартири, були освіченими людьми і могли принести користь містам. У випадку, коли «квартиронаймачі» хотіли отримати право голосувати, то вони були змушені купувати хоч якусь нерухомість або фіктивно оформити на себе прикажчицьке свідоцтво⁷².

Запроваджуючи віковий ценз та обмеження для жінок, Положення в той же час допускало до виборів жінок та осіб до 25 років, якщо вони відповідали вимогам майнового цензу. У ст. 20 зазначалося, що вони можуть голосувати через своїх довірених осіб. Малолітніх на зборах могли представляти їхні опікуни, які повинні були відповідати всім цензовим вимогам. За відсутніх та осіб, які досягли 21 року (і відповідали майновому цензу), у виборах брали участь їхні уповноважені за дорученням. Жінку на виборах міг представляти батько, чоловік, син, рідний брат, зять, навіть якщо даний виборець не відповідав вимогам майнового цензу. Особа, яка передавала за дорученням своє активне й пасивне виборче право іншій особі, сама до виборів не допускалася⁷³. Як показав час, дана норма виборчої системи в багатьох регіонах викликала численні скарги і порушення. Право голосу через своїх представників мали також товариства, компанії, установи, у тому числі й духовні, якщо вони володіли у місті на правах власності нерухомим майном та сплачували з нього податок (ст. 21).

Міське положення надавало певні переваги у виборчих правах тим особам, які були власниками частини нерухомого майна у спільному нероздільному володінні. У такому випадку кожний із власників майна мав право голосу на міських зборах (ст. 22). У той же час нова виборча система обмежувала участь купецтва. До виборів допускався лише голова родини, на якого було виписане купецьке свідоцтво. Також до виборчих списків не допускалися особи, які втратили своє майно, та незможна частина міського населення (наймані робітники, домашня прислуга та інші).

Положення передбачало й інші вимоги до виборців. Позбавлялися виборчих прав особи, які були засуджені з позбавленням або обмеженням

станових прав; особи, усунуті від посади (протягом трьох років з часу усунення); ті, що перебували під слідством або судом; особи, позбавлені станових звань і привілеїв за вироками тих станів, до яких вони належали (ст. 18). До списків виборців не вносилися прізвища городян, які мали недоїмки за міськими платежами.

Виборчих прав закон позбавляв і вищих чиновників, які могли впливати на хід виборів та їх результат. До даної категорії були віднесені губернатор, члени губернського у міських справах присутствія (за виключенням міського голови), члени губернського правління, чини місцевої поліції. Критерії, за якими окремі категорії городян допускалися до виборів, активно обговорювалися у правлячих колах та суспільстві. Різне тлумачення окремих статей Положення лише посилювало плутанину на місцях. Так, у 70-ті роки XIX ст. Сенат, коментуючи статтю 17 Міського положення, відзначав, що закон надавав виборчі права власникам нерухомого майна і в тому випадку, якщо вони не були звільнені від даних платежів органами громадського управління⁷⁴. Таке трактування статті допускало власників незначного нерухомого майна, звільненого від оціночного збору, брати участь у виборах. Наприкінці 70-х років тлумачення даної статті змінюється. У цей час Міністерство внутрішніх справ роз'яснювало свою позицію на містах так: особи, які були власниками малоцінного майна і звільнені від оціночного збору, до виборів не допускалися⁷⁵. Сенат підтримав тлумачення Міністерства внутрішніх справ лише у 80-ті роки, вказуючи, що до виборів допускаються лише городяни, які сплачують податки на користь міста. У випадку, коли власники нерухомого майна не сплачують оціночний збір, то вони позбавляються виборчого права⁷⁶.

За законом усі виборці поділялися на три розряди («курії») в залежності від суми сплачуваних на користь міста прямих податків. Кожна курія обирала третину гласних (ст. 24). За два місяці до виборів списки платників податків оприлюднювалися Управою. Допущені до виборів були записані у списку в залежності від суми сплачуваних податків до міської казни. Законодавчо був закріплений принцип, коли особа, яка сплачувала більшу суму податків на користь міста, мала більше прав у міському громадському управлінні. Закон, таким чином, надавав переваги найбільш заможній меншості населення міст⁷⁷. Така ситуація повинна була сприяти подальшому економічному розвитку і впливу в містах представників привілейованих станів та захищати їх від посягань з боку непривілейованих категорій громадян. Кожний розряд проводив свої збори під керівництвом міського голови, обираючи однакову кількість представників (одну третину від загального числа гласних)⁷⁸.

Сама процедура виборів була досить складною. У першу чергу, проводилася робота зі складання виборчих списків. До них вносилися прізвища городян, які відповідали всім цензовим вимогам у порядку зменшення суми сплачуваних податків на користь міста. Стаття 27 Положення надавала виборцям право протягом двох тижнів після публікації списків виборців подати до міської управи скаргу про невключення до списків,

неправильне внесення або допущені неточності. Виправлені списки управа надавала міській думі. За місяць до виборів уточнені й затверджені списки передавалися до управи (ст. 28). Городяни мали право подавати скарги щодо порушення виборчих прав губернатора, який передавав їх на розгляд до губернського у міських справах присутствія (ст. 29).

Закон не надавав роз'яснення щодо самого механізму висунення кандидатів у гласні. У кожному розряді формували свій список кандидатів. Як правило, кожний бажачий у своєму розряді пропонував стільки кандидатів, скільки бажав (ст. 37). Передвиборча агітація не проводилася. Кандидати у

гласні розташовувалися у списках за алфавітом. Ніякої іншої інформації список не мав. Така ситуація призводила до того, що серед кандидатів нерідко були випадкові, нікому не відомі особи. У першому розряді спостерігалася інша тенденція, коли кількість виборців даного розряду дорівнювала необхідній кількості гласних. Тобто на вищому розряді часто була відсутня здорова конкуренція серед кандидатів і ротація гласних.

Положення вперше в Російській імперії вводило голосування шляхом закритого балотування (ст. 31). Сама процедура голосування відбувалася за допомогою балотувальних кульок та ящика. Залежно від того, як голосували за кандидата, кульку відправляли в праву або ліву частину ящика (у праву – за, у ліву – проти). Для кожного кандидата був свій ящик для голосування. Така процедура голосування була обтяжливою для виборців, займала багато часу і давала можливості для різних порушень.

Гласні обиралися кваліфікованою більшістю голосів. Якщо після виборів залишалися вакансії, то відбувалося повторне голосування по тих кандидатах, які не отримали підтримки при першому голосуванні. До списку для голосування включалися особи, які отримали найбільшу кількість голосів після вже обраних. При цьому їхня кількість не повинна була перевищувати кількість вакансій більше ніж у два рази. Обраними вважалися ті кандидати, які отримали просту більшість голосів. Для тих представників, які мали рівну кількість голосів, був передбачений жереб. Дану процедуру проводив міський голова⁷⁹.

Закон також запроваджував ценз за релігійною ознакою. Кількість гласних нехристиян не повинна була становити більше однієї третини від загального числа гласних.

Підсумки голосування фіксувалися у виборчому листі, який підписував міський голова і всі члени виборчих зборів. Після закінчення виборів ці листи передавалися до міської управи, яка складала списки обраних гласних і публікувала їх. У Положенні зверталася увага на те, що виборчі збори не мали права давати обраним гласним ніяких інструкцій. При достроковому припиненні повноважень гласного в думі (смерть тощо) його місце займала лише та особа, яка отримала найбільшу кількість голосів після обраних гласних⁸⁰.

Також у другій главі Міського Положення 1870 р. визначалося, що розпорядчим органом міського громадського управління була Дума.

Міська дума складалася з гласних «...уповноважених представників від громад...»⁸² яких обирали на чотири роки. Кількість гласних була прямо пропорційною від кількості виборців у місті. У населених пунктах, де число мешканців, які отримали виборчі права, не перевищувало трьохсот осіб, кількість гласних у думі складала тридцять чоловік. У містах, де кількість виборців була більше трьохсот, на кожні нові сто п'ятдесят осіб додатково припадало по шість гласних. Максимальна кількість гласних могла становити сімдесят дві особи. Виключенням із цього правила були думи Санкт-Петербурга та Москви. Столичні думи склалися із двохсот п'ятдесяти двох та ста вісімдесяти гласних (ст. 48). Загалом передбачалося, що гласним міської думи міг обиратися кожний мешканець міста, який мав право голосу. Ст. 35 передбачала, що кількість гласних нехристиян обмежувалася однією третиною від загальної кількості гласних.

Обрані гласні складали думу, яку очолював міський голова (ст. 48), в окремих випадках його заміняв гласний з першого розряду, який отримав найбільшу кількість виборчих кульок (ст. 53). Дума була дорадчим органом і діяла від імені міської громади в усіх випадках, коли закон передбачав рішення громадського управління (ст. 54). Саме рішення вважалося законним у випадку, коли на засіданні була присутня хоча б третина гласних (ст. 63).

Міське Положення визначало компетенцію міських дум. До їхніх завдань закон відносив турботу з вирішення культурно-господарських справ: зовнішній благоустрій міста, утримання міських комунікацій, поліпшення добробуту населення, турбота про народну освіту тощо. Крім цього, громадське управління виконувало ряд функцій з утримання урядових установ, із забезпечення військового постюю, а також надавало інформацію уряду про місцеві потреби (ст. 55).

Закон визначав питання для прийняття рішень, по яких необхідна була присутність половини всіх гласних і з яких дві третини повинні були підтримати проєкт рішення. До таких питань були віднесені: придбання або продаж міського майна, позики, міські гарантії (фінансові), відсторонення міських чиновників з посад та передача їх під суд. Гласні, не згодні з рішенням більшості, мали право, ставлячи свої підписи в журналі засідань, фіксувати свою особисту точку зору. Саме рішення в думі ухвалювалося простою більшістю голосів. У випадку, коли голоси гласних розділялися порівну, то голос головуючого вважався вирішальним (це правило діяло у випадку відкритого голосування)⁸³.

Для того, щоб засідання думи вважалося легітимним, закон вимагав, щоб його ініціювали міський голова або губернатор чи одна п'ята гласних (від загальної їх кількості) (ст. 56). Гласні, які ініціювали засідання думи, були зобов'язані за три дні повідомити про те, які питання вони хочуть винести на обговорення. Це дозволяло підготуватися міському голові та управі до обговорення винесених питань та прийняття остаточних рішень.

Закон надавав думам право створювати комісії двох типів: підготовчі і виконавчі. Підготовчі комісії створювалися з метою перевірки окремих

доповідей управ, а також для обговорення найбільш важливих справ. Вони не були наділені виконавчою і розпорядчою владою, а лише збирали інформацію. Її членами могли бути лише гласні міських дум (ст. 61). Виконавчі комісії створювалися за ініціативи міської управи. Вони контролювалися управою. Міська дума не мала права піддавати членів комісії адміністративним стягненням. Вона лише надавала схвальну або незадовільну оцінку діяльності комісії. Міська дума повинна була проводити не менше двох засідань на рік, на яких обговорювався бюджет і звіт міської управи. Копії всіх рішень думи надавалися губернатору або градоначальнику, які мали право їх призупиняти (ст. 155). За рішенням думи призначалася заробітна плата посадовим особам міського громадського управління, суми податків та різноманітних зборів і платежів, приймалися правила щодо розпорядження міським майном, затверджувалися обов'язкові постанови міського громадського управління та приймалися рішення про клопотання перед центральною владою. На засіданнях також вирішувалися питання щодо порушення кримінальних справ проти членів управ. Обрання або звільнення з посад членів управ на думських засіданнях проводилося шляхом таємного голосування без права передачі голосу іншим особам (ст. 64). Засідання дум за законом мали право відвідувати за бажанням усі громадяни. Це повинно було посилити довіру до новостворених органів та активізувати участь населення у міському житті.

За виконанням прийнятих думою обов'язкових правил і рішень слідувала поліція. Зібрані щодо порушників матеріали поліція передавала до мирового суду, який приймав по них рішення. Міські думи самі повинні були визначати порядок вирішення справ і документації. Ст. 69 була спрямована на недопущення небажаних дебатів у громадських зібраннях⁸⁴.

Очоловав міську думу та управу міський голова (ст.ст. 16, 48, 54, 70). Це порушення принципу розподілу виконавчої та розпорядчої влади повинно було гарантувати діяльність думи в межах закону. Наділяючи міського голову значною владою, уряд приділяв значну увагу питанню підбору кандидатур на дану посаду. Особи, обрані на посади міських голів, у губерньських містах та Одесі затверджувалися міністром внутрішніх справ, а в негуберньських – губернатором (ст. 77). Міським головою не дозволялося обирати представників духовенства, судового відомства, чиновників казначейства та іудеїв. Коли політична благонадійність кандидата на посаду міського голови викликала сумнів, то в таких випадках Міністерство внутрішніх справ зверталося за інформацією до III відділення з проханням повідомити, чи є компрометуюча інформація на представленого кандидата. Обирався міський голова зі складу гласних. Він мав право призупиняти виконання рішень думи, якщо вважав їх незаконними, а також передавати їх на розгляд губернатору (ст. 77). У термінових справах міський голова за законом мав право приймати самостійні рішення, але ставити до відома членів управи (ст. 78). Як і гласні, він мав право вносити на розгляд думи свої пропозиції (ст. 58). Міський голова попередньо затверджував доповіді, що виносилися на слухання в думі, а потім вони передавалися до друку

за його відповідальності (ст. 59). Як впливова посадова особа, він міг залишати місто не більше ніж на два місяці і лише з відома губернатора (ст. 100). Закон передбачав і відповідальність міського голови у судовому порядку за рішенням міської думи, а також губернського у міських справах присутствія та постановою Першого департаменту Сенату (ст. 159). Отже, влада через статті закону, з одного боку, підіймала авторитет міського голови як представника громади, а з іншого – ставила його у пряму залежність від губернської адміністрації.

Важливим елементом у системі міського самоврядування була управа. «Розпорядча влада належала міській думі. . . , а виконавча належала міській управі»⁸⁵. Статті 70, 55, 182 Положення роз'яснювали, що члени міської управи обиралися гласними думи зі свого складу (кількість гласних визначала дума). Закон надавав право думам у невеликих повітових містах, містечках та посадах не обирати управи, а використовувати спрощене громадське управління. У такому випадку повноваження управи передавалися міському голові. Рішення про спрощене громадське управління підлягали узгодженню з Міністерством внутрішніх справ (ст. 71).

У містах, де управи створювалися, вони мали певну самостійність від дум. Це було пов'язано із системою формування самоврядних інституцій. По-перше, думу та управу очолював міський голова. По-друге, на відміну від членів дум, члени управи вибували з її складу не разом, а поступово. Через кожні два роки половина членів управ виводилася з її складу, а їхнє місце займали новообрані (серед них могли бути й «вибувші»). На думку авторів закону, дана норма повинна була сприяти присутності серед членів управ досвідчених представників громади і поліпшити роботу новостворених інституцій.

Положення чітко окреслювало коло осіб, які допускалися до формування управ. Так, у члени управи не дозволялося одночасно обирати батька й сина, рідних братів, тестя й зятя (ст. 87). Нехристияни не мали права складати в управі більше однієї третини всіх її членів (ст. 83). Ст. 89 вказувала, що членами управ заборонялося обирати осіб духовного звання, чиновників казначейства, прокурора та його товаришів, голову і членів судів (виключення існувало лише для мирових суддів). Інші чиновники, які перебували на державній службі, мали обиратися членами управи лише з дозволу свого начальника (ст. 90).

Управа діяла згідно з правилами та рішеннями думи. Вона періодично надавала думі свої звіти (ст. 72), отримуючи від останньої інструкції щодо своїх дій (ст. 76). Голова управи мав право призупиняти прийняті рішення, якщо вважав їх протизаконними. У такому випадку він передавав спірний документ на розгляд до губернського у міських справах присутствія (ст. 77). У свою чергу, коли управа визнавала більшість голосів рішення думи протизаконним, то передавала останній відповідне рішення. І якщо дума відмовлялася змінювати свою позицію, то управа зверталася до губернатора, а він передавав справу на розгляд губернського у міських справах присутствія (ст. 80).

Отже, нове Положення стало кроком уперед у порівнянні з попередньою системою міського самоврядування. Закон наділяв новостворені самоврядні інституції певною самостійністю і незалежністю від місцевих адміністрацій при вирішенні проблем, передбачених Положенням. У той же час нечітке визначення прав та обов'язків самоврядних структур, контроль місцевих адміністрацій та відсутність примусової влади негативно вплинули на рівень ефективності роботи органів міського самоврядування. Г. Джаншиєв відзначав: «... якими не великими були недоліки Миського Положення ... дух самоврядування і надане їм право самостійного управління миськими справами були ... необхідні і своєчасні, що не могло не залишити позитивних наслідків в історії руської культури»⁸⁶.

2.4. Зміни міського законодавства за Положенням 1892 р.

Перші роки дії Положення 1870 р. показали його певну слабкість та недоліки. Консервативні кола вбачали в новостворених інституціях загрозу існуючому ладу. У 70-х роках ХІХ ст. в урядових колах починає домінувати думка, що кризові явища у суспільстві та, перш за все, революційний рух – наслідки реформ. Тому для ліквідації революційної хвилі в суспільстві необхідно посилити репресії до опозиції і «доопрацювати» попередні реформи. Еволюція поглядів на реформи і майбутнє держави можна прослідкувати на прикладі сенатора О.О. Половцова. У 1862 році він писав: «Мені все більше здається, що в майбутньому виникне союз слов'янських республік, що буде спиратися на самостійний народний розвиток...»⁸⁷. Ідея поступової еволюції монархії та критика бюрократичного апарату з часом поступається консервативним поглядам. У 1874 р. він же заявляв: «Нехай береже мене Бог від думки про республіку або навіть від так званого конституційного правління...»⁸⁸. Терористичні акти, що набули популярності серед представників ліворадикального руху, та участь у сенаторській ревізії Київської та Чернігівської губерній (1880–1881 рр.) лише зміцнили скептицизм сенатора щодо реформ 60 – 70-х років ХІХ ст. О.О. Половцов вважав, що населення імперії надто неосвічене, щоб сприймати цілі і завдання реформ.

Саме з таких позицій слід розуміти дії уряду на початку 80-х років ХІХ ст. У цей час ряд законодавчих пропозицій було спрямовано на те, щоб частково обмежити дію принципів самоврядування, проголошених у попередні роки. У лютому 1880 р. М. Лоріс-Меліков був призначений головою Верховної розпорядчої комісії з охорони державного та громадського порядку. З серпня 1880 р. він очолює Міністерство внутрішніх справ. Для багатьох сучасників М. Лоріс-Меліков асоціювався з ліберальним курсом Олександра ІІ. 28 січня 1881 р. він виклав своє бачення подальших реформ у доповіді царю. Високопосадовець обґрунтував основні напрямки, етапи підготовки реформи за участі «цензової громадськості». Наприкінці лютого того ж року було підготовлено проект урядового повідомлення про скликання

у Санкт-Петербурзі підготовчих комісій. Також передбачалося створити загальну комісію, куди повинні були увійти представники земств і міст. Убивство Олександра II 1 березня 1881 р. повністю змінило плани уряду.

У зв'язку із загибеллю імператора Олександра II заплановане засідання Ради Міністрів щодо пропозиції М. Лоріс-Мелікова відбулося лише 8 березня. На засіданні йшлося не про конституції, що діяли в окремих країнах Західної Європи, а про створення в Санкт-Петербурзі тимчасової підготовчої комісії. Результати роботи комісії повинні були передаватися на розгляд загальної комісії. До обговорення пропозицій пропонувалося залучити виборних представників від земств та міст. Цю ідею підтримали великі князі Костянтин Миколайович та Володимир Олександрович, а також Д. Мілютін, П. Валуєв, Д. Набоков, А. Сабуров, А. Абаза. Проти продовження ліберального курсу виступили граф С. Строганов, Л. Маков і К. Посвет. Частина членів Ради

Міністрів під час обговорення зайняла нейтральну позицію. Вирішальну роль у дискусії щодо майбутніх дій влади зіграв К. Победоносцев. У своєму виступі він не лише засудив внутрішню політику Олександра II, що призвела до смерті самого імператора, але й закликав Олександра III змінити курс і врятувати імперію. Імператор фактично підтримав виступ обер-прокурора словами: «Так, ми всі винні»⁸⁹.

У ситуації, що склалася після смерті Олександра II, плани М. Лоріс-Мелікова не мали шансів на реалізацію. Сам міністр змушений був піти у відставку. Новим міністром внутрішніх справ став Н. Ігнатов. Він навіть зробив спробу продовжити ліберальну місію свого попередника, у тому числі реалізувати ліберальний варіант реформи місцевого самоврядування. Підтвердженням цього можна вважати той факт, що М. Каханов очолив спеціальну комісію з цього питання. У підготовленій доповіді царю 19 жовтня 1881 р. було сформульовано головне завдання комісії – перебудова існуючої системи місцевого самоврядування, не лише адміністративного, але й громадського: селянського, земського, міського.

Під час реалізації реформ місцевого самоврядування пріоритет надавався земствам. Однак зміни губернського і повітового управління не могли вплинути на статус міського управління. Члени спеціальної комісії вважали за необхідне ліквідувати «помилки», що були допущені при складанні Міського Положення 1870 р. На їхню думку, саме вони заважали ефективному вирішенню специфічних міських проблем. Новий курс офіційної влади у внутрішній політиці було озвучено під час коронування Олександра III в травні 1883 р. Саме з другої половини 1883 р. серед урядовців відкрито обговорюється питання виправлення помилок 60 – 70-х рр. XIX ст. На цей же період припадають кадрові зміни в уряді. У відставку були відправлені ліберально налаштовані урядовці: міністр народної освіти А. Ніколаї (1882 р.), міністр юстиції Д. Набоков (1885 р.), міністр фінансів М. Бунге (1886 р.). Замість них в уряді з'являються консерватори на чолі з міністром внутрішніх справ Д. Толстим (1882 р.).

У контексті цього природнім можна вважати рішення влади про розпуск комісії М. Каханова у жовтні 1888 р. Таким чином було вирішене питання про припинення всіх законодавчих ініціатив із вдосконалення Міського положення з позицій лібералізму. Отже, початок 80-х років XIX ст. стає зворотним пунктом у житті Російської імперії. Першим кроком на шляху до реалізації консервативного варіанту Міського положення вважається доповідь Д. Толстого Олександрю III 18 грудня 1886 р. Він пропонував міські і земські громадські установи увести до загального устрою державних установ шляхом максимального посилення підпорядкованості громадського управління бюрократичному апарату. Дану ситуацію прокоментував відомий дослідник Г. Шрейдер: «Бюрократії навіть удавана та номінальна самостійність виборних громадських установ є зовсім нестерпною і принципово неприпустимою, як початок чогось антиурядового, антидержавного, анархічного»⁹⁰.

Царизм починає використовувати державну теорію самоврядування, готуючи нове Міське положення. Як уже згадувалося, прихильники даної теорії наполягали на визнанні тісного зв'язку органів міського самоврядування із загальним державним устроєм та обов'язковим включенням самоврядних інституцій до системи державних установ. Саме в руслі даної теорії було розроблено Положення 1892 р.

Вітаючи проведення нової міської реформи, консервативні кола вважали, що Положення 1892 р. «...змінити застарілий і невдалий досвід 1870 р. і являє собою важливий крок до розвитку нашого місцевого управління. ...міське управління повинно прагнути... до збереження єдності влади, проявляється вона в загальнодержавному управлінні чи місцевому. Цей принцип був сильно порушений в епоху 1860 – 1870-х років»⁹¹.

Відповідно до нового Положення суттєво змінився характер відносин між суспільними управліннями та місцевими адміністраціями. Міське Положення 1870 р. визнавало, що самоврядні інституції мали право діяти «в межах наданих повноважень самостійно». Адміністрації ж лише здійснювали нагляд «за законністю дій міського управління, без права втручатися в його суть», то закон 1892 р. спирався на принцип «опіки та нагляду»⁹². У Положенні 1892 р. поняття «міське суспільство» замінюється на «міське поселення» (тобто адміністративна одиниця). Замість міського громадського управління запроваджувалося управління казенне (ст. 7) як одне з «адміністративних місць та осіб» (ст. 137)⁹³.

За реформою 1892 р. зберігалися чотирирічний термін повноважень для міських гласних, але змінювалися пропорції при їх отриманні. У невеликих населених пунктах, де кількість виборців не перевищувала ста чоловік, обирали двадцять гласних. У більших містах використовувався інший метод визначення числа гласних. На кожних додаткових п'ятдесят виборців додавалося троє гласних.

Закон також передбачав зменшення складу міських дум. У Москві та Санкт-Петербурзі кількість гласних не повинна була перевищувати ста шістдесяті чоловік. У губернських містах з населенням більше ста тисяч

чоловік та Одесі максимальна кількість гласних становила вісімдесят чоловік. Інші адміністративні центри в думи могли обирати не більше шістдесят чоловік, а невеликі міста та поселення – не більше сорока⁹⁴. Положення зафіксувало новий порядок виборів у містах. Відбувалося формування лише одних виборчих зборів, які для зручності можна було поділяти на дільниці. Гласних дозволялося обирати лише серед мешканців дільниці. Губернатор приймав рішення про створення та роботу таких зборів (виключення було встановлено для двох столиць).

У новому законі були закріплені зміни у виборчій системі. До виборів допускалися фізичні та юридичні (навчальні, наукові, благодійні, державні установи) особи (ст. 24), якщо протягом останнього року вони відповідали вимогам майнового цензу. Залежно від статусу міста встановлювався обсяг цензу. Для губернських міст з населенням у сто тисяч чоловік та Одесі він становив не менше 1500 руб. Для інших міст він коливався від 1000 руб. до 300 руб. і встановлювався міністром внутрішніх справ⁹⁵. Розрядна система була ліквідована у зв'язку із запровадженням значного майнового цензу. Це вплинуло на кількість виборців.

Положення обмежило виборчі права представників купецтва та торговельно-промислових підприємств. Їх допускали до виборів, якщо вони володіли своїм підприємством у місті не менше одного року до виборів і мали свідоцтво першої або другої гільдії. До виборчих списків не включали осіб, які знаходилися під наглядом поліції, власники винних лавок та «питейних домов», особи, позбавлені духовного сану, власники публічних будинків, а також частина місцевих чиновників. Г. Шрейдер так оцінив нову виборчу систему: «...в основу міського управління закладена виборча система, головне завдання якої – забезпечити такий склад міського розпорядчого органу, який би проявив найменшу схильність до «самостійності»⁹⁶.

Нове Положення встановлювало дві форми громадського управління (ст. 22): у повному обсязі та спрощеному. Спрощене громадське управління передбачало, що роль думи замінять збори уповноважених у кількості 12 – 15 чоловік. Уповноважених обирали на зборах місцевих домовласників. На зборах уповноважених обирали міського старосту та одного або двох помічників (на розсуд губернатора)⁹⁷. Вирішальними факторами при обранні форми громадського управління були чисельність населення, фінансове становище міста, заняття міського населення, рівень розвитку торгівлі та промисловості⁹⁸. Спрощене громадське управління позбавлялося права приймати обов'язкові постанови, складати та змінювати плани міст, здійснювати нагляд над торгівлею. Міський же староста одночасно виконував і функції міщанського старости.

Міська реформа 1892 р. поставила міське самоврядування під суворий контроль місцевих адміністрацій. Статті положення не містили навіть декларативного визнання самостійності громадського управління. Поправка про нагляд за законністю дій органів міського самоврядування розширила

повноваження губернаторів щодо самоврядних інституцій⁹⁹. Громадське управління фактично переводилося в розряд «казенного». Губернатор мав право затверджувати не лише список питань, що планувалися для обговорення на думських засіданнях, але й усі копії думських постанов.

Нове Положення залишало за думою розпорядчі функції, але змінило повноваження міської управи. Номінально залишаючись виконавчим органом, управа стала цілком залежною від адміністративної влади. Стаття 89 допускала таку можливість, коли виконавчий орган здійснює повноваження розпорядчого. Свого часу Г. Шрейдер зауважив, що відбувся процес включення міського громадського управління до складу державного управління. Члени управ фактично переводилися на державних службовців¹⁰⁰. Ці та інші зміни в Положенні 1892 р. яскраво засвідчують перемогу прибічників державної теорії самоврядування при розробці міської реформи. Змінилися і повноваження міських голів та дум. Новий закон дозволяв міському голові без згоди думи знімати включені до порядку денного питання, якщо вважав їхній розгляд недоцільним або незаконним. Думи ж позбавлялися права засуджувати членів управ за порушення законів. Таке рішення передавалося губернським у міських справах присутствіям.

Новий закон також звужував права самоврядних інституцій у фінансово-господарській сфері. Положення дозволяло обкладати податками незначну кількість міських об'єктів. Міське громадське управління позбавлялося права розпоряджатися коштами, що надходили до міської каси, за своїм розсудом. Воно мало лише повноваження планувати майбутні прибутки і витрати. Контроль за господарсько-фінансовою діяльністю органів міського самоврядування передавався губернатору, який здійснював його через казенну палату¹⁰¹.

* * *

Отже, міське самоврядування на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. пройшло достатньо складний шлях у своєму розвитку. Проводячи політику боротьби із залишками української автономії, царизм прагнув уніфікації і міського управління. Кінець XVIII ст. характеризувався активізацією політики на ліквідацію особливого статусу українських земель і перетворення їх у звичайні адміністративні одиниці. Русифікаторська політика особливо посилилася за часів Катерини II. Саме в контексті цих процесів необхідно розглядати дії Катерини II та прийняття Жалуваної грамоти на права і вигоди міст Російської імперії 1785 р.

Новий закон мав достатньо суперечливий характер. Грамота передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах, встановлювала стану структуру населення, створювала структуру громадського управління (загальна та шестигласна думи). «Міська громада» на своїх зборах обирала міського голову, бурмістрів і ратманів. Поза компетенцією дум залишалися поліція, суд, податки тощо. Грамота характеризувалася

нечітким визначенням компетенції самоврядних структур і передбачала жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій.

Після смерті Катерини II Павло I зробив спробу реалізувати в імперії прусську систему самоврядування, яка б у разі її запровадження повинна була ліквідувати залишки демократичних устоїв міського управління. Устав про ратгаузи 1797 р. перетворював органи міського самоврядування у придаток місцевих адміністрацій, який повинен був виконувати певні господарські функції. Нова система міського управління повинна була залежати від волі імператора і була кроком назад у порівнянні з Грамотою 1785 р. Нетривале перебування на престолі Павла I не дало можливості втілити в реальне життя прусську модель міського управління.

Олександр I з приходом до влади відновив дію Жалуваної грамоти 1785р., яка використовувалася в більшості міст імперії до 60-х років XIX ст. В окремих містах та посадах України Грамота діяла аж до 1870 р. Міське самоврядування в українських губерніях зберігало строкатий характер, що драгувало уряд.

Подальший розвиток ринкових відносин, посилення опозиційних настроїв у суспільстві, зростання ролі міст поставили проблему реформування місцевого самоврядування серед найактуальніших, які царизм хотів розв'язати. Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на суть окремих теорій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати пропозиції щодо змін місцевого управління. У середині та другій половині XIX ст. існувало п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична). Головною відмінною рисою серед них було розуміння питання про співвідношення місцевого самоврядування і державної влади, а також державного управління. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) і державної теорій. Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади.

Переосмислення існуючих протиріч у сприйнятті державного і недержавного характеру місцевого самоврядування спостерігається у працях О. Градовського, М. Коркунова, Б. Чичеріна. На їхню думку, повноваження державних та самоврядних інституцій розмежує законодавство, що і є результатом певного балансу між суспільством і державою. Також заслугоує на увагу оцінка ролі і місця місцевого самоврядування в системі державного управління, сформульована М. Драгомановим. У своїх працях він доводив, що існує взаємозв'язок і вплив правових ознак місцевого самоврядування та соціальної ролі і його цінності в суспільстві.

Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів необхідно сприймати Положення, розроблені для Санкт-Петербурга,

Москви та Одеси. Розробка та реалізація даних Положень стала першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Як кожний компроміс, Положення повністю не влаштувало жодний із таборів.

Необхідність подальших кроків щодо реформування міського самоврядування в цей час розуміли навіть представники консервативних кіл. Сам хід підготовки міської реформи припав на період, коли в суспільстві особливо чітко простежувалася тенденція «очікування змін». Це позитивно позначилося на остаточному варіанті Положення, яке було прийняте у 1870 р. і несло на собі відбиток громадської теорії місцевого самоврядування.

Міська реформа 1870 р. була кроком уперед у порівнянні з попередньою системою організації міського самоврядування. Відповідно до закону в містах реалізовувалася пруська модель виборчої системи, що базувалася на існуванні трьох курій виборців. Позитивним моментом була заміна станового представництва на буржуазне, в основі якого був майновий ценз. У той же час ценз відстороняв значну кількість міського населення від управління містом, і це надавало системі недемократичний характер.

До компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих культурно-господарських справ та утримання державних установ. Відсутність примусової влади в органів громадського управління знижувала ефективність їхньої діяльності і ставила у залежність від поліції та місцевих адміністрацій. А нечітке визначення прав та обов'язків органів самоврядування у Положенні дозволяло місцевим адміністраціям втручатися в діяльність останніх. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Незважаючи на загальні скромні успіхи міської реформи, консервативні кола вбачали у реформованому міському самоврядуванні загрозу існуючій владі. Саме в цей час набуває популярності державницька теорія самоврядування. З позиції даної теорії розроблялося нове Міське Положення¹⁰².

Положення 1892 р. суттєво змінило характер міського громадського управління та місцевих адміністрацій. Воно навіть не містило згадки про самостійність самоврядних інституцій. Міське самоврядування фактично перетворювалося на «казенне». Скорочувалося коло виборців, у першу чергу, за рахунок представників купецтва та власників промислово-торговельних підприємств. Закон передбачав збільшити чисельність виборців дворян, представників різних установ і товариств. Передбачалося скорочення числа гласних. Дума стала більш залежною від місцевої адміністрації і фактично перетворилася в орган, що відбивав інтереси незначної кількості найбільш заможної частини міського населення. Відбулися зміни в статусі міської управи.

Частина повітових міст позбавлялася права реалізації громадського управління в повному обсязі, що однозначно мало довготривалі негативні

наслідки для подальшого соціально-економічного розвитку таких населених пунктів.

Література

1. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / [ред. С. В. Ківалов]. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 3. – Кн. 1; Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 2004. – 666 с.
2. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. Ткач. – К.: АН УРСР, 1968. – С. 39.
3. Історія государства и права Украинской ССР. – К.: АН УССР, 1987. – Т. 1. – С. 162.
4. Акты царствования Екатерины II. Учреждения для управления губерний «жалованные грамоты дворянству и городам». – М.: Тип. Ф. Я. Бугре, 1907. – 159 с.
5. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения / А. Лохвицкий. – СПб.: Изд. А. Ф. Базунова, 1864. – Ч. 1. – С. 209–210.
6. Полное собрание законов Российской империи – СПб.: Тип. II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14.233 – 15.105. – С. 232–233, 235, 259–260, 266.
7. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – М.: Наука, 1987. – Т. 5. – С. 311.
8. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II. Опыт исторического комментария / А. А. Кизеветтер. – М.: Тип. Московского университета, 1909. – С. 5–6.
9. ПСЗ Российской империи. Собрание 2. СПб., 1834. – Т. XXII. – № 16187. – С. 31.
10. Дворянская империя XVIII в. Основные законодательные акты. – М.: Наука, 1960. – С. 203–204.
11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 205, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
12. Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения в девяти томах / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5. – 1989. – С. 112.
13. Ерошкин Н. Вказана праця. – С. 128.
14. ПСЗ Российской империи. Собрание 1. – СПб.: Тип. II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. – Т. 41. – Отд. 1. – № 18663. – Гл. 1, § 1, 7; гл. 7, § 1; гл. 9, § 1.
15. Ерошкин Н. Вказана праця. – С. 130.
16. Грацианский Н. П. С. Десницкий (Из истории политической и правовой мысли) / Н. П. Грацианский. – М.: Наука, 1978. – С. 42–88.
17. Мулов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления / П. Мулов. – СПб.: Б.и., 1864. – С. 144–146.
18. Очерки истории Ленинграда. – Л.: Наука, 1953. – Т. 1. – С. 608.
19. Корнилов А. Вказана праця. – С. 293.
20. Очерки истории Ленинграда. – С. 609.
21. История Москвы. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 4. – С. 465.
22. Там само. – С. 477.
23. Марченко О. Миське самоврядування Одеси за положенням 1863 року / О. Марченко // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 30. – С. 7–10.
24. Дитятин И. И. Вказана праця. – С. 146.
25. Горбачов В. П. Вказана праця. – С. 19.
26. Исаев И. А. История государства и права России. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 180.
27. Веселовский Б. Б. Земство и земская реформа / Б. Б. Веселовский. – Петроград. Б.и., 1918. – С. 30–32.
28. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов. – СПб.: Издание М. И. Семенова, 1913. – С. 38.
29. Джаншиев Г. А. Вказана праця. – С. 5–7.
30. Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года / Г. И. Шрейдер // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 337.
31. Нардова В. А. Вказана праця. – С. 16.

32. Грацианский Н. П. Вказана праця. – С. 4–88; Аникин А. В. Путь испытаний / А. В. Аникин. – М.: Наука, 1990. – С. 88–96.
33. Аксаков К. С. О внутреннем положении России / К. С. Аксаков. – Русь. – 1881. – № 26. – С. 11–15; № 27. – С. 17–20; № 28. – С. 1–4.
34. Лемке П. Очерки освободительного движения 60-х годов / П. Лемке. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – С. 448.
35. Устинович П. Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве / П. Устинович. – М.: Б.и., 1886. – С. 45.
36. Ленин В. И. Крестьянская реформа и пролетарско-крестьянская революция / В. И. Ленин. // Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1976. – Т. 20. – С. 175.
37. Чернышевский Н. Г. Политика из «Современника». – № 9. – сентябрь 1959 г. / Н. Г. Чернышевский. // Полное собрание сочинений. – М.: Госиздат. 1949. – Т. 6. – С. 407.
38. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – С. 471.
39. Шрейдер Г. И. Вказана праця. – С. 334.
40. Известия Санкт-Петербургской городской общей думы. – 1886. – № 8. – С. 379.
41. Известия Санкт-Петербургской городской общей думы. – 1866. – № 4. – С. 185–198; № 5. – С. 217.
42. Там само. – № 4. – С. 199–209.
43. Ведомости Одесского городского общественного управления. – № 152–153. – 1865. – 24 декабря. – С. 99.
44. Російський державний історичний архів (далі РДА). – Ф. 776, оп. 3, спр. 787, арк. 1–13.
45. РДА. – Ф. 776, оп. 3, спр. 3, арк. 1–2, 16.
46. РДА. – Ф. 776, оп. 3, спр. 373, арк. 4.
47. Три века. Россия от смуты до нашего времени // Исторический сборник / Под ред. В. В. Калаша. – М.: Товарищество И. Сытина, 1913. – Т. 6. – С. 174.
48. Нардова В. А., Чернуха В. Г. Законы 13 июня 1867 г. // Вспомогательные исторические дисциплины / В. А. Нардова, В. Г. Чернуха. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1979. – Т. XI. – С. 171–192.
49. Лешков В. Н. Опыт теории земства / В. Н. Лешков. – «День». – 1865. – № № 42–44.
50. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. / А. И. Васильчиков. – СПб.: Мюллер. – Т. 1. – 1869. – 352 с.
51. Лешков В. Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по Положению 1864 года / В. Н. Лешков. – М.: Б.и., 1865. – С. 27–30.
52. Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 4 т. / Н. М. Коркунов. – СПб.: АЛТЕИЯ, 2002. – Т. 2. – 2002. – С. 397–407.
53. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб.: Б.и., 1882. – 120 с.
54. Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 9 т. / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – Т. 9. Начала русского государственного права. Часть III. Органы местного управления. – 1907. – 599 с.
55. Лазоревский Н. И. Самоуправление / Н. И. Лазоревский. // Мелкая земская единица. Сб. статей. – СПб.: Общая польза, б.г. – С. 1–55.
56. Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права / Б. Э. Нольде. – СПб.: Тип. О. Н. Поповой, 1911. – С. 261–262.
57. Градовский А. Д. Вказана праця. – С. 30.
58. Дойников И. В. Городская реформа 1870 года и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права, история политических и правовых учений» / И. В. Дойников. – М., 1991. – С. 5.
59. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.): В 4 т. – СПб.: Тип. Книжное дело, 1870–1883. – Т. 1. – 1870. – С. 1–2.
60. Там само. – С. 3–31.

61. Свод соображений местных комиссий об улучшении городского общественного управления. – СПб.: Б.и., 1864. – С. 140.
62. Материалы, относящиеся до нового общественного управления в городах империи. – Т. 1. – С. 262–263.
63. Три века. Россия от смуты до нашего времени. – С. 174.
64. Материалы, относящиеся до нового общественного управления в городах империи. – Т. 3. – С. 397.
65. Там само. – Т. 2. – С. 216–217.
66. Евреинов Г. Заметки о местной реформе / Г. Евреинов. – СПб.: Б.и., 1888. – С. 121.
67. Романовский В. Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – М.: Изд-во Кнебель, 1911. – С. 12.
68. Нардова В. Вказана праця. – С. 50.
69. Городовое положение, утвержденное императором Российской империи Александром II 16 июня 1870 г. // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Отд. 1-е. – № 48498. – СПб.: Б.и., 1870. – Т. 45. – 393 с.
70. Мыш М. И. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш. – СПб.: Б.и., 1890. – С. 47.
71. Материалы, относящиеся до нового общественного управления в городах империи. – Т. 1. – С. 38.
72. РДА. – Ф. 1287, оп. 37, спр. 2190, арк. 77.
73. Джаншиев Г. Вказана праця. – С. 524.
74. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2497, арк. 14.
75. Там само, оп. 38, спр. 2503, арк. 241 зв.
76. Там само, оп. 38, спр. 1200, арк. 287 зв.
77. Там само, оп. 38, спр. 2503, арк. 241 зв.
78. Там само, оп. 38, спр. 1806, арк. 197, 484.
79. Там само, оп. 38, спр. 1807, арк. 5.
80. Чудовский Д. Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по узаконениям и распоряжениям правительства, последовавшим после обнародования Поожения до 1 октября 1874 года / Д. Чудовский. – СПб.: Б.и., 1874. – С. 291.
81. Правительственный вестник. – 1875. – № 106.
82. Мыш М. И. Вказана праця. – С. 52.
83. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2497, арк. 27.
84. Лаптева Л. Е. Из истории земского городского и сословного самоуправления в России / Л. Е. Лаптева, А. Ю. Шутов. – М.: Диалог, 1999. – С. 155.
85. Три века. Т. 6. – С. 178.
86. Джаншиев Г. А. Вказана праця. – С. 540.
87. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. В 2 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – С. 9. – 551 с.
88. Там само. – С. 8.
89. История России XIX век. В 2 ч. [Под ред. В. Г. Тюкавина]. – М.: Гуманитарное изд-во ВЛАДОС, 2001. – Ч. 2. – С. 225–226.
90. История России в XIX веке. – Т. 5. – Ч. 3. – С. 186.
91. Волков Н. Е. Вказана праця. – С. 235.
92. Терещенко А. А. Вказана праця. – С. 175.
93. Шрейдер Г. И. Вказана праця. – Т. 5. – Ч. 3. – С. 193–194.
94. Лаптева Л. Е., Шутов Ю. А. Вказана праця. – С. 156.
95. Там само. – С. 157.
96. История России в XIX веке. – Т. 5. – С. 194.
97. Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века / В. А. Нардова. – СПб.: АТОН, 1994. – С. 18.
98. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2615, арк. 17–17 зв.
99. Медведев Ю. Л. Вказана праця. – С. 250.
100. История России в XIX веке. – Т. 5. – С. 198.
101. Там само. – С. 199.
102. Кружков А. В. Местное самоуправление в России // А. В. Кружков // Полис, 2004. – № 6. – С. 31.

Чернігів. Приміщення Губернського правління

Кременчук. Приміщення міської управи

Суми. Приміщення
міської управи

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

3.1. Реалізація Положення 1870 р. Міські виборці

Нове Міське Положення після підписання його Олександром II 16 червня 1870 р. не одразу запроваджувалося в містах і посадах Російської імперії¹. Сенатський указ містив перелік губерній та міст, в яких Міське положення застосовувалося негайно. До нього потрапили Полтава, Харків та Чернігів². В інших містах і посадах, що були віднесені указом 1870 р. до першої черги, Положення пропонувалося запровадити у «найближчий по можливості термін, відповідно до місцевих обставин, на розсуд міністра внутрішніх справ»³. 20 червня 1872 р. були прийняті Правила щодо використання Міського положення у Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі⁴. Зміни стосувалися, головним чином, процедурних питань і були спрямовані на спрощення роботи дум великих міст, де число гласних було найбільшим. У двох столицях запроваджувалася посада товариша міського голови. Кандидатури очільників міст Санкт-Петербурга та Москви затверджував особисто імператор. Така процедура збільшувала контроль влади щодо підбору кандидатів на згадані посади. Часто на розгляд імператора пропонувалося дві кандидатури, з яких він обирав найбільш лояльного та прогнозованого. У 1874 р. дія Положення була поширена на міста Закавказзя, у 1875 р. – на Західні губернії, а у 1877 р. – на Прибалтійські губернії. До 1892 р. міська реформа була реалізована у 621 із 707 міських населених пунктів, що потрапляли під дію законодавчих актів 1870 – 1877 рр.⁵ Слід відзначити, що в переважній більшості міст громадське управління було реорганізовано вже протягом першого десятиріччя дії Положення.

У Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях процес реалізації Положення 1870 р. тривав з 1871 по 1880 р. У кожній з них усе відбувалося поступово, як і передбачалося владою. На Харківщині у 1871 р. воно було запроваджене лише у Харкові; у 1872 р. – в Охтирці та Сумах; у 1873 р. – у Валках, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Лебедині; у 1874 р. – у Вовчанську; у 1876 р. – у Богодухові. У Полтавській губернії з 1871 р. реформа була реалізована у Полтаві та Кременчуці, у 1872 р. – у Гадячі, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Прилуках, Ромнах та Хоролі; у 1874 р. – у Глинську; у 1879 р. – у Зінькові⁶. У Чернігівській губернії Положення спочатку запровадили у Чернігові та Глухові в 1871 р.; у 1872 р. – у Ніжині та Стародубі;

у 1873 р. – у Борзні, Конотопі, Кролевці, Мглині, Новгород-Сіверському, Сосниці, Суражі, Погарі та посаді Клинці; у 1874 р. – у Городні, Козельці, Новозибкові, Бережному, Коропі, посаді Добрянки; у 1895 р. – в Острі; у 1876 р. – у посаді Климів; у 1878 р. – у посаді Воронка; у 1879 р. – у посаді Лужки; у 1880 р. – у посаді Єленка. Спрощене громадське управління було запроваджено в заштатному місті Нове Місто (Новозибківського повіту); посадах: Ордон і Свяцьке (Суразького повіту), Митькове, Злинка, Шеломаха, Чуровичі (Новозибківського повіту), Мглинка (Стародубського повіту), слободі Радухи (Городянського повіту); містечках: Вороніж (Глухівського повіту); Середина-Буда (Новгород-Сіверського повіту), Нових Мглинах (Сосницького повіту)⁷. Як видно, Міське положення запроваджувалося, у першу чергу, у губернських містах та значних торговельних центрах⁸.

Для запровадження Положення громада міста, як правило, зверталася з клопотанням до губернатора. Відповідно до циркуляра Міністерства внутрішніх справ від 19 травня 1871 р. питання про введення Міського положення губернатор повинен був поставити на обговорення в губернське у міських справах присутствіє⁹, які відповідно до статті 11 Положення передбачалося створити у кожній губернії під головуванням губернатора. До його складу, крім губернатора, повинні входити віце-губернатор, керівник казенної палати, прокурор окружного суду, голова мирового суду, голова губернської земської управи та голова губернського міста. Діловодство присутствія доручалося секретарю губернського міста.

Після розгляду клопотання присутствієм, незалежно від прийнятого рішення, губернатор відправляв матеріали справи до Міністерства внутрішніх справ. У відповідності до вимог циркуляру від 19 травня 1871 р. він повинен був надати свої пропозиції щодо реалізації Положення в місті, а також повідомити позицію губернського у міських справах присутствія щодо доцільності реорганізації громадського управління у місті, що зверталося з клопотанням¹⁰. Остаточне рішення щодо запровадження нового Положення приймав міністр внутрішніх справ (ст. 2 Указу Правлячого Сенату від 16 червня 1870 р.). 29 січня 1872 р. Міністерство внутрішніх справ надало роз'яснення стосовно того, що Міське положення можна запроваджувати і за відсутності клопотання, бо існуючі органи самоврядування не представляли всю міську громаду¹¹.

Полтава, Харків та Чернігів потрапили до категорії тих міст, де Положення 1870 р. запроваджувалося в першу чергу. У містах організацію виборів здійснювали члени шестигласних дум, які складали списки виборців та публікували їх у місцевих «Відомостях». У Харкові 13 серпня 1870 р. було створено Губернське у міських справах присутствіє¹² а вже 17 серпня 1870 р. на його першому засіданні було прийнято ряд рішень щодо організації виборів: 1) необхідно скласти списки виборців Харкова; 2) сформувати тимчасову комісію з домовласників міста для складання списків виборців; 3) розподілити виборців за розрядами (до 1 жовтня 1870 р.)¹³. 27 серпня 1870 р. Харківська міська дума надала губернатору рішення Харківської міської громади та домовласників Харкова (№ 7797)

про створення комісії для складання виборчих списків та її асигнування (500 руб.)¹⁴. Повні списки виборців I та II розрядів були опубліковані у «Харківських губернських відомостях» 18 жовтня 1870 р. Списки виборців III розряду були підготовлені та оприлюднені пізніше¹⁵. Відповідно до розпорядження харківського губернатора всім мешканцям міста надавався певний термін для оскарження списків або виправлення неточностей¹⁶.

Після проведення всіх підготовчих робіт вибори гласних першого розряду у Харкові були призначені на 7 січня 1871 р., другого – на 8 січня, а третього – на 9 січня¹⁷. За результатами проведених виборів 6 січня 1871 р. виборці III розряду звернулися зі скаргою в думу. У ній вони повідомили про порушення, що відбувалися під час виборів. Скаргу з поясненнями міського голови 22 січня розглянуло Губернське у міських справах присутствіє і визнало факт порушень. Спираючись на ст. 46 Положення, було прийнято рішення про вибори гласних третього розряду, які призначили на 9 лютого 1871 р.¹⁸. Новосформована дума Харкова провела своє перше засідання 25 лютого 1871 р., де була призначена управа та обраний міський голова¹⁹.

У Полтаві та Чернігові шестигласні думи також взяли на себе обов'язки з організації виборів за новим Положенням. Списки мешканців, які отримали виборче право, були підготовлені, уточнені та опубліковані восени 1870 р. Наприкінці року в кожному з губернських міст були проведені вибори гласних до дум. Кожна курія шляхом таємного голосування делегувала своїх представників (у Чернігові по 14 чол. від курії сформували думу у складі 42 чол.)²⁰. 17 грудня 1870 р. на першому засіданні Чернігівської думи гласні обрали міського голову (купець Селюк Я.О.) та членів управи²¹. 21 грудня відбулося друге засідання думи, на якому були визначені обсяги заробітної плати голові, секретарю, двом членам управи (1500 руб., 900 руб., 600 руб. на рік відповідно). Неординарним у даній ситуації був вчинок Я.О. Селюка. Він відмовився від призначених в оплату його діяльності коштів на користь міста²².

Перше засідання новоутвореної міської думи Полтави відбулося 15 грудня 1870 р. У результаті запеклої боротьби між кандидатами більшість голосів (46 «за» і 23 «проти») полтавським міським головою було обрано С. Кочубея. Наступного дня на засіданні думи було обрано членів міської управи. Із 53 кандидатів обрали лише 1 особу. Відповідно до закону вибори було визнано недійсними і перенесені на 18 грудня. У такій ситуації новообраний міський голова С. Кочубей у зв'язку із сімейними обставинами відмовився від своєї посади. За результатами нових виборів міським головою Полтави став С. Кованько. Також були заповнені всі вакантні місця в управі. У новому складі дума розпочала роботу 16 лютого 1871 р.²³.

Після губернських міст процес запровадження нового Положення відбувався в інших населених пунктах. Так, 9 вересня 1871 р. воно було введено у Кременчуці. Міським головою став В. Рахлін²⁴. Кременчук був єдиним містом Полтавщини (окрім Полтави), де Положення було запроваджено у

1871 р.²⁵. В інших містах губернії впровадження Положення відбувалося з 1872 р. Наприклад, у Хоролі на засіданні новообраної думи обрали міського голову та членів управи, а також сформували комісію, що повинна була опікуватися міським господарством. У Гадячі 28 серпня 1872 р. відбулися вибори міського голови, членів управи та комісії з торговельної справи. Гласні теж обговорили та затвердили графік роботи думи на 1873 р.²⁶. Аналогічні процеси відбувалися і в інших містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

Відповідно до вимог Положення 1870 р. виборче право отримала лише невелика група міського населення. За даними Департаменту Міністерства внутрішніх справ, у 46 містах Російської імперії до виборчих списків потрапило в середньому 5,6% мешканців від загального їх числа. У 10 найбільших містах держави (з населенням більше 50 тис. чол.) виборчі права отримало 4,4%. Складалася досить своєрідна ситуація, коли найбільший відсоток виборців фіксували в містах з населенням від 20 до 35 тис. чол. (6,6%).²⁷ І в межах трьох зазначених губерній спостерігалася певна зворотна закономірність: чим меншою була чисельність населення міста, тим більше його мешканців отримувало виборче право. Наприклад, у Харкові в 1871 р. 4 295 чол. (з 82 562 чол. усього населення міста) відповідали вимогам виборчої системи і були включені до списків, що становило 5,2% усіх мешканців. У 1875 р. уже 5,5% населення міста було допущено до виборів²⁸, у 1879 р. – 5,1%²⁹, у 1883 р. – 3,3%³⁰, у 1890 р. – 1,7%³¹, тобто при збільшенні чисельності населення Харкова зменшувався відсоток осіб, допущених до виборів (з 4 295 чол. у 1871 р. до 3 316 чол. у 1891 р.). У Чернігові із загального числа мешканців (14 008 чол.) у 1871 р. виборчі права отримали 636 осіб, що становило 3,5%³². У 1879 р. спостерігалася певне зростання числа виборців – 1 075 чол. або 6,4% від загалу жителів Чернігова (16 810 чол.)³³. Аналогічна ситуація була зафіксована і в Полтаві, де до виборчих списків було включено лише 6,9% (2 924 чол.) від загального числа мешканців³⁴ (Додаток Б 1.1).

Міське положення 1870 р. дало початок створенню системи муніципального самоврядування в містах Російської імперії, заснованого на виборчих засадах. Як і в земській реформі, у містах була реалізована пруська модель виборчої системи, що базувалася на обранні трьох курій виборців. Про пряму участь усіх городян у голосуванні не могло бути й мови. У той же час необхідно відзначити, що практично всі більш-менш значні групи інтересів отримали своє представництво в міських думах, а останні – право обирати власні виконавчі органи з достатньо широкими повноваженнями у сфері місцевого управління, які за законом не були залежні від губернаторської та урядової влади. Майновий ценз на участь у виборах був адаптований для великих, середніх і малих міст, а до числа виборців включалися не лише особи, які володіли нерухомістю, але й ті, хто не мав нерухомості, сплачуючи міські податки.

У середньому у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в управлінні

містами. Від управління містами усувалася велика група представників привілейованих звань, що турбувало владу. Виступаючи головною її опорою в містах, вони, на думку уряду, повинні були асоціювати свої інтереси з інтересами держави. До цього потрібно додати й те, що саме серед представників даної категорії міського населення був найбільший відсоток освічених людей.

У різних містах зазначених губерній співвідношення кількості виборців до числа мешканців було неоднаковим. Інколи спостерігалася значне коливання. В одних містах виборці становили 1/5 усього населення (Остер, Глинськ, Сураж, Куп'янськ, Пириятин, Костянтиноград), а в інших – лише 3–5% (Ніжин, Стародуб, Охтирка, Лебедин, Кременчук). Наприклад, у 1879 р. у Ніжині мешкало 31 787 чол., з яких до виборчих списків потрапило лише 3,8%, а в Городні з населенням у 2 391 чол. – 17,6%³⁵ (Додаток Б 1.2).

Нерівні можливості використання свого виборчого права підтверджували результати всіх виборчих зборів до органів міського самоврядування. Наприклад, у Чернігові у 1870 р. право участі у виборах отримали 636 чол. Із них 26 виборців (3,6%) належали до першої курії, 75 чол. (11,8%) – до другої та 538 чол. (84,6%) – до третьої³⁶. Отже, при різній чисельності курій кожна з них обирала однакове число гласних.

У Харкові при проведенні перших виборів до міської думи за новим Положенням спостерігалася аналогічна ситуація. У 1870 р. виборче право отримали 4 295 мешканців. Із них перший розряд склали 64 чол., другий – 356 чол., а третій – 3 875 чол. Кожний із розрядів обирав по 24 гласних. Складалася нерівноцінна ситуація, коли у першому розряді одного гласного обирали 2,7 виборців, у другому – 14,8, у третьому – 161,4. Таким чином, голос виборця першого розряду мав більшу перевагу (у 59,8 рази), ніж голос виборця третього розряду³⁷. Вищезгадана тенденція зберігалася у Харкові весь час дії Положення 1870 р.³⁸

За підсумками виборів до органів міського самоврядування у Харкові з'ясувалося, що для обрання одного гласного на кожному з розрядів за претендентів голосувала незначна група виборців. У середньому на одне місце гласного у першому розряді претендувало 1,9 виборців, на другому – 5, на третьому – 10. Отже, число виборців, які взяли участь у виборах, перевищувало число гласних, яких було обрано, у середньому по розрядах у 19,5 та 10 разів. На першому розряді у 1871 – 1879 рр. практично всі виборці обиралися гласними. Звичайним явищем під час виборів гласних на першому розряді як у губернських, так і в повітових та заштатних містах було обрання майже всіх осіб, які відносилися до вищого розряду. Відсутність ротації гласних знижувала ефективність їхньої роботи у самоврядних інституціях.

Уже під час голосування у 1870 – 1871 рр. у багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були зафіксовані різноманітні порушення. Найчастіше вони були пов'язані з недотриманням термінів, що надавало законодавство для оскарження списків виборців. У 1874 р. П. Савич, мешканець Стародуба, голосував за декількох кандидатів³⁹.

Під час організації виборів у Кролевіці виборці йшли до дільниць через декілька днів після затвердження списків виборців⁴⁰. Непоодинокими були випадки, коли до виборів допускалися особи, які перебували під слідством, неповнолітні (Ніжин, Ромни, Суми)⁴¹. Наприклад, у вересні 1872 р. до складу Новгород-Сіверської міської управи було обрано братів Богдановських, один з яких на цей час перебував під слідством⁴². Інколи на дільницях були відсутні представники місцевої адміністрації (Остер, Мглин, Лебедин, Кременчук)⁴³. Достатньо частими явищами на виборах були агітація за певного кандидата, підкуп або інші різноманітні порушення як під час голосування, так і підрахунку голосів (Суми).

Достатньо часто серед офіційних документів зустрічаються повідомлення про порушення статті 17 Міського положення. У ній регламентувалося складання виборчих списків, тобто допущення до виборів осіб, які відповідали всім вимогам закону. Неясна редакція даної статті, в якій не було точно зазначена обов'язковість сплати податків протягом двох років, привела на практиці до того, що до виборчих списків включали тих торгівців, які мешкали в місті два роки, сплачуючи кошти з торговельних документів протягом меншого терміну або навіть уперше перед самими зборами. Таке тлумачення 17 статті давало широкий простір для зловживань на зборах. До списків виборців міг потрапити кожний, хто сплачував незначну суму за промислове або прикажчицьке свідоцтво. Іноді ж кандидати на посади гласних купували масу дешевих торговельних документів перед самими зборами, а потім – необхідну кількість відданих виборців, які пізніше за них голосували. Для запобігання такої практики окремі чиновники пропонували доповнити до виборчого закону норму, яка б не дозволяла користуватися правом голосу особам, які хоч і придбали по місту торговельні документи, але не проводили по них ніякої торгівлі або промислів.

У деяких містах (Чернігів) не велися постійні щорічні виправлення виборчих списків (ст. 26). Їх замінювали: 1) податкова книга з нерухомого майна, в якій не завжди своєчасно відмічались всі зміни про перехід нерухомого майна від однієї до іншої особи; 2) книга про видачу різним особам торговельних документів. Саме на базі цих двох книг перед зборами управи і складали загальний список осіб, які мали право голосу. На даній підставі у деяких з них не вимагалися докази про їхнє мешкання у місті протягом останніх двох років⁴⁴.

Розподіл виборців за станами частково відповідав чисельності основних груп серед міського населення зазначених губерній. Особи привілейованих звань та станів у середньому не складали й 1/5 частини всіх виборців у містах зазначених губерній. Певним винятком були Харків, Полтава, Чернігів, Сураж, Козелець, Лубни, Куп'янськ, Зміїв, де на долю представників привілейованих звань припадало від 1/3 до 1/2 частини виборців. Найбільше представників привілейованих звань та станів було зафіксовано серед виборців Чернігова (1879 р. – 58,1%; 1883 р. – 58,3%)⁴⁵. У Харкові та Полтаві у 1883 р. на долю даної категорії виборців відповідно припадало 40,3% та 33,3%⁴⁶. Купці та

почесні громадяни становили у губернських містах другу за чисельністю категорію виборців (Харків – 54,1%, Полтава – 48,6%, Чернігів – 30%). Значна частина виборців – біля 4/5 – була делегована від представників непривілейованих звань та станів. Так, наприклад, міщани, які склали трохи більше половини виборців, були представлені майже 60% серед загального числа непривілейованих виборців (Ромни). У багатьох містах чисельність виборців від непривілейованих станів сягала 80 – 90% (1879 р. – Городня, Стародуб, Остер, Новозибків)⁴⁷ (Додаток Б 1.3, Б 1.4, Б 1.5). Таке зростання призводило до збільшення представників міщан у виборчих списках багатьох міст. В окремих містах ця чисельність сягала від 6/10 до 9/10 (Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Новозибків, Сураж, Золотоноша, Лохвиця). Таким чином, у багатьох містах спостерігалось переважання міщан у середовищі виборців.

Селяни склали в середньому в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній майже 1/4 частину всіх виборців, що відповідало їх відсотковому представництву і серед міського населення. У деяких містах відсоток селян серед виборців перевищував середньостатистичні дані і сягав 30 – 50% від усіх, хто отримав виборчі права (Недригайлів, Золочів, Валки, Глинськ, Остер, Мглин, Борзна, Конотоп)⁴⁸ (Додаток Б 1.6, Б 1.7, Б 1.8).

Незначний відсоток усіх виборців у містах зазначених губерній становили купці. Найбільше представництво відносно інших міст останні мали у Харкові, Ніжині, Городні, Полтаві та Костянтинграді. Невеликий відсоток купців серед виборців Чернігова був пов'язаний з рівнем економічного розвитку губернського міста. У другій половині XIX ст. Чернігів більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж торговельно-промислового.

Хоча міщани й становили разом із селянами найбільшу, а особи привілейованих звань з купцями – найменшу частину виборців, але саме останні користувалися виборчими правами значно ширше. На жаль, відсутні точні дані з цього питання по Полтавській та Харківській губерніях, але матеріали звітів Чернігівського губернського правління за 1880 р. дають можливість простежити певну тенденцію. У середньому в містах Чернігівської губернії до виборчих списків були включені майже 50% мешканців міст від привілейованих звань та станів. Тоді як представники непривілейованих звань мали представництво на рівні 1/10 (9,05%). У деяких містах губернії відсоток осіб даної групи був незначний (Чернігів – 21,1%, Остер, Ніжин – майже 22%, Новгород-Сіверський – 32,2%)⁴⁹.

Головними категоріями серед виборців були домовласники і торгівці. Інколи 80% усіх виборців належали до домовласників. Торгівці, у порівнянні з домовласниками, склали значно меншу за чисельністю групу виборців (приблизно 1/10). Наприклад, у Чернігівській губернії торгівці у виборчих списках склали від 18,7% до 26,1% (Остер, Чернігів, Стародуб). В інших містах вони мали мінімальне представництво (Борзна – 1,6%, Городня – 6,7%, Сураж – 6,8%, Кролевець – 7,3%)⁵⁰.

У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній серед мешканців переважали особи з початковою освітою або неписьменні. За даними 1897 р. письменні становили в містах зазначених губерній лише близько 40% (Полтавська – 39,8%⁵¹, Харківська – 39,4%⁵², Чернігівська – 38,4%⁵³). Найбільший відсоток осіб, які отримали середню та вищу освіту, припадав на представників привілейованих звань та станів. Така ситуація не могла не позначитися на виборцях. До виборчих списків потрапляли не лише представники вищих станів, але й прості люди, які недавно переїхали із сіл, не мали не те що вищої чи середньої, але й навіть початкової освіти. Наприклад, на початку 80-х років XIX ст. у містах Чернігівської губернії 50% виборців були неписьменними, а в деяких містах дана категорія складала від 6/10 до 7/10 усіх виборців (Глухів, Конотоп, Остер, Мглин) (Додаток Б 1.9).

Особи, які отримали середню та вищу освіту, були в меншості і їхнє число не перевищувало 3% від загальної кількості виборців. У більшості міст Чернігівщини їхнє представництво складало 1% від осіб, які потрапили до виборчих списків. У Глухові та Новозибкові цей показник був ще нижчим⁵⁴. У містах Полтавської та Харківської губерній спостерігалася аналогічна ситуація з рівнем освіти виборців. Необхідно зазначити, що в губернських містах трьох губерній відсоток виборців з вищою та середньою освітою був дещо вищий у порівнянні з повітовими та заштатними містами, але це не могло кардинально змінити загальну ситуацію.

Прогнозовано серед виборців домінували православні, що відповідало чисельності останніх серед мешканців міст. У середньому на їхню долю припадало 80% місць у виборчих списках. Другу за чисельністю групу виборців складали іудеї. У Полтавській та Чернігівській губерніях частка іудеїв-виборців коливалася в межах 10 – 14% (Додаток Б 1.10, Б 1.11). На Харківщині цей показник був значно меншим, що пов'язано з меншою чисельністю представників даної конфесії серед міського населення краю. У містах, де відсоток іудеїв був більшим за середньостатистичні дані по губернії, їхнє представництво у виборчих списках досягало 20 – 40% (Стародуб, Чернігів, Сураж, Кременчук, Кобеляки, Золотоноша). Представники інших конфесій (католики, протестанти, магометани) мали мінімальне представництво або взагалі були відсутні у виборчих списках.

У звітах місцевих адміністрацій за весь період дії Положення 1870 р. часто із занепокоєнням констатувалося, що найменший відсоток виборців у багатьох містах зазначених губерній складали ті особи, які сплачували до міської казни максимальні та середні податки. У невеликих та економічно слабо розвинених містах вони взагалі не були представлені (Козелець, Кролевець, Мглин, Краснокутськ, Куп'янськ, Хорол, Кобеляки, Нове Місто, Короп, Березна, Погар). Навіть у Чернігові та Полтаві найчисельнішу групу виборців складали особи, які платили від 10 до 1 рубля. Наприклад, у містах Чернігівської губернії в середньому виборці за сумою платежів розподілялися таким чином (1879 р.): більше 100 руб. платило 0,1% усіх виборців, від 100 до 50 руб. – 0,3%, від 50 до 10 руб. – 5,7%. від 10 до

1 руб. – 27,9%, від 1 руб. до 50 коп. – 19,3%, менше 50 коп. – 46,7%⁵⁵. Отже, особи, які сплачували на користь міста від 1 рубля до декількох копійок, домінували серед виборців більшості міст Чернігівщини. Аналогічна ситуація спостерігалася і в переважній більшості міст Харківщини та Полтавщини.

Дещо іншою була ситуація з розміром платежів у Харкові. З 1871 по 1892 рр. загальна сума податків, що сплачувалася виборцями губернського міста, зростала. Це було пов'язано з економічним розвитком Харкова, збільшенням числа заможних городян та поступовим розширенням виборчих списків. Якщо у 1871 р. один виборець у середньому сплачував на користь міста 25 руб. 50 коп., то в 1891 р. уже 31 руб. 40 коп. У вказаний період змінювалася і сума платежів на кожному з розрядів. Відповідно на першому розряді – із 569 руб. 30 коп. до 518 руб. 70 коп., на другому – із 102 руб. 30 коп. до 118 руб. 20 коп., на третьому – із 9 руб. 40 коп. до 11 руб. 80 коп.⁵⁶. Виборці першого і другого розрядів чисельно поступалися виборцям третього, а тому кожний із них сплачував більшу суму платежів на користь міста (Додаток Б 1.12, Б 1.13).

Швидкі темпи розвитку промисловості і торгівлі у Харкові вплинули і на розміри платежів, що повинні були сплачувати виборці губернського міста, і були захмарними для мешканців більшості міст зазначених губерній. Так, у 1875 р. до першого розряду відносилися особи, які сплачували на користь міста від 201 руб. 77 коп. та вище, до другого – від 51 руб. 44 коп., до третього – менше 51 руб. 44 коп.⁵⁷. У 1879 р. вимоги майже не змінилися. У першому розряді сума платежів коливалася від 200 руб. і більше, у другому – від 200 до 50 руб., у третьому – до 50 руб.⁵⁸. У 1887 р. розмір податків для першого розряду зріс від 209 руб. 33 коп. і більше, а в третьому – від 53 руб. 65 коп.⁵⁹. Як і в інших містах, у Харкові серед виборців була певна кількість дрібних платників податків. Наприклад, у 1891 р. список виборців Харкова розпочинався з виборців, які платили на користь міста (з оціночного збору або торговельних документів) 5 263 руб. 51 коп., а закінчувався особами, які сплачували по 14 коп.⁶⁰ (Додаток Б 1.14).

Дані про розподіл виборців за категоріями залежно від платежів дають можливість з'ясувати соціальний склад виборців Харкова. У 1883 р. виборче право отримало 1 667 осіб, які сплатили податки з нерухомого майна, що становило 83,2% від загального числа виборців. 16,8% (945 чол.) отримали виборче право після оплати збору з торговельних документів⁶¹. Платниками податків з нерухомого майна були представники дворянства, духівництва, заможні міщани та купці. Платежі з торговельних документів та оціночного збору з нерухомого майна здійснювали купці, міщани, ремісники та селяни. До останньої категорії відносилися й окремі представники дворянства, які займалися підприємницькою діяльністю.

Також заслуговує на увагу співвідношення виборців кожного розряду до числа гласних, які обиралися цими розрядами. Виборці першого розряду складали приблизно 2,5% від загального числа, із них 80% потрапляли

гласними в думу. У той же час 9/10 виборців відносилися до третього розряду, а обирали зі свого середовища приблизно 2% гласних. На долю виборців другого розряду в середньому приходилося 20% гласних⁶². Статистичні дані засвідчують певну тенденцію, коли всі або майже всі виборці першого розряду обиралися гласними⁶³. Це було пов'язано з тим, що кількість гласних дорівнювалася, а інколи й перевищувала число виборців того ж розряду. Наприклад, у Новозибкові гласні I розряду склали 95% загальної чисельності виборців даного розряду. У Борзні ця цифра становила 96%, а в Глухові та Новгород-Сіверському кількість гласних перевищувала число виборців. Це призвело до того, що відсоткове відношення гласних до виборців складало 122% та 114%⁶⁴. Таким чином, обрання гласними більшості виборців I розряду було явищем звичайним і вже традиційним. Ця процедура перетворилася на просту формальність.

Додаткову інформацію про склад виборців надають матеріали, що містять відомості про розподіл виборців за станами по розрядах. Ці дані допомагають відтворити загальну ситуацію в містах зазначених губерній. На жаль, до нашого часу найбільш повні відомості із зазначеного питання дійшли по Чернігівській губернії (міститься в матеріалах ревізії сенатора О. Половцова). По Харківській та Полтавській губерніях матеріали неповні. Однак можна допустити, що у двох останніх губерніях тенденції розподілу були аналогічні з Чернігівщиною з певними кількісними коливаннями.

У містах Чернігівської губернії у 1880 р. у всіх трьох розрядах спостерігалася перевага виборців, які належали до непривілейованих звань та станів. Якщо в I та II розрядах представництво привілейованих осіб серед виборців складало приблизно однаковий відсоток (25,3% та 27,8%), то в III він значно зменшувався (16,4%). Ця тенденція передусім пояснюється, мабуть, тим, що сама система розподілу на розряди обумовлювала саме такий кінцевий результат представництва. У I розряді найбільший відсоток мали представники привілейованих звань навіть не в губернському місті, а в Городні, Глухові, Борзні, де вони становили від 40% до 50% виборців. У більшості ж міст губернії представництво привілейованих осіб було значно нижчим навіть від середніх даних по губернії (Кролевець, Остер, Мглин, Новозибків, Новгород-Сіверський, Стародуб). Ураховуючи той факт, що представники даної групи склали незначний відсоток усього населення міст, то їхня кількість серед виборців була досить великою, хоча, мабуть, і не стовідсотковою.

У більшості міст губернії виборці непривілейованих станів склали від 1/6 до 1/8 загальної кількості. Мінімальне представництво було в Городні та Глухові, а максимальне – у Кролевіці, але розподіл місць серед даних виборців був неоднаковий. Найбільший відсоток належав купцям, які отримували від 1/5 до 1/8 усіх місць. Максимальне представництво вони мали в Кролевіці, Мглині, Новгород-Сіверському та Стародубі. Це певною мірою співпадає із центрами місцевої торгівлі, що існували на той час.

Особливістю виборчих списків I розряду можна вважати відсутність у них міщан. Із 13 міст, що надавали інформацію, 6 не мали міщан-виборців у

найвищому розряді. У цих містах спостерігалось досить значне коливання цього представництва (від 2% до 31%).

Цікавим фактом можна вважати невеликий відсоток виборців від інших станів. Виборці цієї категорії були представлені лише в Острі, Новозибкові, Конотопі та Чернігові. Їхня кількість була мінімальна, за винятком Остра (від 15,8% у I розряді до 41,7% у III), але присутність останніх свідчила про формування нових соціальних груп серед міського населення⁶⁵.

Ситуація у II розряді також мала певні особливості. Співвідношення між виборцями привілейованих та непривілейованих звань та станів майже співпадало з I розрядом. За винятком губернського міста, в інших виборці від привілейованих станів мали майже рівне представництво з певними коливаннями. Відповідна картина складалася і з виборцями з непривілейованих станів.

Значні відмінності спостерігалися при аналізі складу непривілейованих виборців. На відміну від вищого розряду кількість купців у II розряді відчутно зменшилася, і в різних містах спостерігалось сильне коливання в їхньому представництві. Найбільша кількість останніх буда відзначена у Ніжині, Глухові та Новгород-Сіверському (від 50% до 70%), а мінімальна – у Борзні та Козельці (від 5% до 17%). У всіх інших містах чисельність купців у виборчих списках була більш-менш рівною. У цьому ж розряді спостерігалось значне збільшення міщан-виборців, які, на відміну від попереднього, мали достатньо рівне представництво у всіх містах. Їхня кількість здебільшого сягала 40% – 50%. Певним винятком у даній ситуації був лише Ніжин (6,4%)⁶⁶.

У II розряді відзначається зменшення представництва виборців від привілейованих звань та станів на користь непривілейованих. Лише в Чернігові був майже рівний розподіл місьць. В інших же містах (за винятком Козельця) привілейовані виборці не склали і 20% від загального числа даного розряду. Від 7/10 до 9/10 усіх виборців належали до числа непривілейованих станів. Більшість дрібних домовласників, прикажчиків, ремісників та інших підприємців потрапили під назвою міщан до II та III розрядів.

Повідомлення місцевих чиновників засвідчували переважання платників великих податків у першому розряді в більшості міст зазначених губерній. Певним виключенням можна вважати, наприклад, Кролевець, Глинськ, де всі виборці даного розряду належали до осіб, які сплачували від 1 до 10 руб. на рік на користь свого міста. Платники дрібних платежів не потрапляли до вищого розряду, що певною мірою влаштувало уряд. У той же час у другому розряді більшість виборців сплачували мінімально допустимі за розмірами податки. У деяких містах таке переважання доходило до 90% (Недригайлів). В останньому розряді панували саме дрібні платники податків, які щорічно сплачували копійки на користь міста. Певними винятками були Чернігів, Полтава, Остер, Кременчук, Суми. В окремих містах дана категорія виборців складала від 3/10 до 9/10 виборців розряду.

Таким чином, можна вважати, що в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії більшість серед виборців становили саме платники дрібних податків, які відігравали домінуючу роль в останніх розрядах. Наприклад, у Чернігівській губернії мінімальні платежі серед виборців третього розряду були зафіксовані у Новгород-Сіверському – 5 коп., Ніжині – 13 коп., Острі та Новозибкові – 20 коп.⁶⁷. Як уже згадувалося раніше, у Харкові мінімальна сума складала 14 коп. Але найменші суми деякі виборці третього розряду сплачували з оціночного збору (від 2,5 коп. у Кролевці до 9 коп. у Мглині та Глинську).

Значний відсоток дрібних платників податків, низький освітній рівень серед виборців позначилися на активності останніх під час формування органів міського самоврядування. Звітні матеріали місцевих адміністрацій та органів міського самоврядування засвідчують майже однакове ставлення представників привілейованих і непривілейованих звань та станів до питання формування самоврядних інституцій. Чого можна було чекати від мешканців повітових і заштатних міст, якщо навіть у Полтаві, Харкові та Чернігові явка на вибори залишала бажати кращого. У 1871 р. активність виборців становила відповідно у Полтаві – 17,2%, Харкові – 7,2%, Чернігові – 26,4%. Під час проведення наступних виборів активність виборців знизилася до 16% (649 чол.), 7% (395 чол.), 25,8% (299 чол.)⁶⁸. Зібрані місцевими чиновниками дані за 1871 – 1883 рр. показують більш активну участь виборців перших двох розрядів у голосуванні, ніж третього⁶⁹. Таким чином, складалася ситуація, коли до формування органів міського самоврядування допускався незначний відсоток мешканців, а фактично у виборі гласних брала участь незначна група осіб. У всіх інших містах зазначених губерній ситуація була також невтішною. Наприклад, у 1885 р. у 16 містах Полтавської губернії до виборчих списків було включено 18 637 чол., із них своїм правом скористалося лише 3 279 чол. (майже 17,6%). У Чернігівській губернії негативними лідерами щодо участі у виборах були Козелець і Конотоп. У цих містах участь у виборах проігнорувало відповідно 90,5% та 90,4% привілейованих та 75,6% і 93,6% непривілейованих виборців⁷⁰ (Додаток Б 1.15, Б 1.16).

Пасивність виборців спостерігалася і по розрядах. Тобто, чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи, які були й активнішими (виключенням можна вважати Харків). Наприклад, якщо у містах Чернігівської губернії в першому розряді дана категорія виборців мала достатньо рівне представництво, то в другому були серйозні розбіжності між мінімальними та максимальними даними (Мглин – 7,9%, Конотоп – 38,5%). У третьому розряді ця тенденція знаходила своє продовження (Конотоп – 27,1%, Мглин – 77%)⁷¹.

Місцеві чиновники вважали головною причиною пасивності виборців у містах недостатню готовність останніх до розуміння проблем своїх міст і шляхів до їх розв'язання⁷². Вони вважали, що обрання гласних другого та третього розрядів часто давало випадковий результат. Більшістю виборців третього розряду були малоосвічені та неписьменні міщани,

дрібні платники податків. Закономірно, що їхні інтереси не співпадали із цілями заможних виборців і, тим більше, уряду. Певним виключенням були губернські центри та окремі міста (Остер), де виборці з вищою та середньою освітою складали до 10%.

Така ситуація призводила до різноманітних зловживань. Крім згаданих раніше тлумачень статей 17, 41 Положення, відмічалися й інші. У багатьох містах не були розроблені правила для виборів у думи. Особа виборця засвідчувалася або міським головою, або опитуванням інших виборців чи наявністю запрошення на вибори. Крім того, досить великою проблемою було повідомити неписьмених виборців, які не могли прочитати розклеєні по місту листівки, що інформували про дату зборів. Поліція відмовлялася надсилати виборцям повідомлення, посилаючись на те, що це не входить до їхніх обов'язків. До того ж при голосуванні неписьменні не знали, за кого видають голоси. Часто надписи на урнах були відсутні або нечіткі.

Також формою впливу на виборця чиновники вважали і голосування за дорученням. Ураховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати неугодну кандидатуру. Тому міські голови окремих міст пропонували обмежити або взагалі заборонити практику голосування за дорученням, зобов'язати жінок особисто відвідувати збори. Дітей виборців, які також часто користувалися даним правом, пропонувалося допускати лише в тому випадку, коли вони одночасно брали на себе й майнову відповідальність за своїх заступників.

Логічним наслідком різноманітних порушень були достатньо часті випадки виборчих зборів, які не відбувалися. Заслуговує на увагу той факт, що всі ці випадки припадали на вибори у першому розряді, хоча саме в ньому перебували значні платники податків. Наприклад, у Глухові, Кролевіці та Стародубі збори не відбулися по 2 – 3 рази. Подібна пасивність виборців вищого розряду не могла не турбувати владу, бо саме вони повинні були задавати тон у діяльності новостворених самоврядних інституцій.

Під час реалізації положення 1870 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній простежувалася певна закономірність. Представники привілейованих звань та станів мали максимальне представництво серед гласних саме в губернських містах.

Таблиця 4.

Склад гласних дум Полтави, Харкова та Чернігова за станами (1883 р.)⁷³

Місто	% дворян, духівництва	% купців, почесних громадян	% міщан, ремісників, селян	Усього гласних
Полтава	33,3	48,6	18,1	72
Харків	40,3	54,1	5,6	72
Чернігів	58,3	30	11,7	60

Наведені в таблиці дані вказують і на той факт, що домінування дворян і духівництва в думах Полтави, Харкова та Чернігова було тотальним. Так, після обрання першого складу думи Харкова вона складалася головним чином із представників дворянства та купецтва (майже однаково). У 1875 р. із 72 гласних, обраних до думи, 35 належали до представників привілейованих звань, 34 – до купецтва і 3 гласних до міщан, ремісників та селян. При цьому до гласних першого розряду було обрано 5 осіб від дворян і духівництва, 11 гласних від купців та почесних громадян (із купецького стану). До складу гласних другого розряду було обрано 11 представників привілейованих станів та 14 осіб від купців. Розподіл гласних за станами у третьому розряді також підтвердив перевагу осіб привілейованих станів (13) над непривілейованими (9 гласних від купецтва, 3 – від міщан, ремісників та селян). Таким чином, у результаті проведення других виборів до Харківської думи гласні від дворянства та купецтва мали майже однакову кількість голосів (відповідно 35 і 34). Але в разі об'єднання останніх із гласними від міщан, селян та ремісників (3) непривілейовані особи переважали дворян та духівництво і могли прийняти вигідні для них рішення⁷⁴. Дана тенденція простежувалася і під час виборів у 1883 р. Із 72 гласних від купецтва було обрано 39, привілейовані особи отримали 29 місць у думі, а міщани, ремісники та селяни – 4⁷⁵. Отже, за часів дії Положення 1870 р. у Харківській думі йшов процес збільшення ролі і впливу гласних, обраних із купецького середовища. Дума Харкова певною мірою була органом міської буржуазії.

Децю іншою була динаміка протистояння представників привілейованих та непривілейованих станів у Чернігівській міській думі. У 1871 р. із 42 гласних думи 23 належали до купецтва, 14 – до міщан, 4 – дворян та 1 – священник⁷⁶. Із 54 депутатів думи у 1875 р. половина належала до дворян (27 чол.), а друга – до купців, почесних громадян та міщан⁷⁷. Тобто спостерігалось збільшення активності та інтересу дворянства до міських справ. У 1879 р. за результатами виборів до думи серед гласних уже мали перевагу дворяни (30 чол.) та священники (2 чол.) над купецтвом (20 чол.) та міщанами (8 чол.)⁷⁸. У 1883 р. депутати Чернігівської думи від привілейованих звань та станів знову мали перевагу (34 гласних із 60)⁷⁹. Під час останніх двох виборів до думи у 1887 р. та 1891 р. серед гласних уже повністю домінували купці та міщани (відповідно із 72 депутатів 40 чол.⁸⁰ та 41 чол.⁸¹) (Додаток Б 1.17). Аналогічні процеси відбувалися і при формуванні Полтавської думи.

Наведені дані підтверджують тенденцію, характерну для більшості міст Російської імперії. У думах 613 губернських міст Російської імперії за період 1871 – 1891 рр. зафіксовано переважання гласних від купецтва та почесних громадян (47%), а серед депутатів повітових дум – міщан, ремісників і селян (51%)⁸². Такий стан речей непокоїв не лише владу на місцях, але й уряд. Влада сподівалася на домінування серед депутатів міських дум та управ саме представників привілейованих звань та станів, а замість цього отримала «неприємний сюрприз» у вигляді домінування

депутатів від купецтва, міщан та селян, які сплачували дрібні податки і мали, у кращому випадку, початкову освіту. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. лише 2% депутатів у містах Чернігівської губернії мали лише початкову освіту, інші представляли собою «сіру неграмотну масу»⁸³.

Додатковим чинником, що дратував владу, було значне чисельне представництво іудеїв серед гласних дум та управ. Наприклад, за часів дії Положення 1870 р. у Чернігівській думі на долю іудеїв приходилося від 18,5% до 33,3% усіх депутатських мандатів⁸⁴. Такою ж ситуація була і в повітових містах. Наприклад, у 1874 р. у Кобеляках 17 думців були іудеями, у Кременчуці – 13, у Золотоноші – 10⁸⁵. Значне, а інколи й максимально допустиме законодавством чисельне представництво іудеїв серед гласних, на думку влади, у цілому негативно впливало на роботу органів міського самоврядування.

Характерною для більшості міст зазначених губерній була не лише пасивність виборців, але й гласних. Непоодинокими були випадки, коли не могли зібрати кворум для проведення засідання думи. Інколи робилося по 2 – 3 спроби, перш ніж засідання відбувалося. Наприклад, у Ромнах у 1887 р. із 20 запланованих засідань відбулося 17. Із 49 гласних міської думи 5 осіб жодного разу не були присутніми на засіданнях, 15 брали участь у половині, а інколи і в меншій кількості думських засідань. Навіть у Харкові за період 1887 – 1891 рр. не відбулося 27 думських засідань⁸⁶. А всього за весь час дії Положення 1870 р. не відбулося 78 думських засідань⁸⁷. Для вирішення даної проблеми у Чернігові гласний К. Ходот у 1881 р. пропонував (і дума ухвалила дане рішення): 1. Скласти списки непроведених засідань і гласних, які їх проігнорували. 2. Ці списки надсилати виборцям. 3. Списки «прогульників» вивішувати в думі під час обрання гласних на новий термін⁸⁸. Але дані пропозиції не могли зламати негативних тенденцій.

Багато гласних продовжувало вважати роботу в думі чи управі обтяжливою і надто клопітною. Тому і намагалися усілякими засобами їх позбутися або ігнорувати. Наприклад, у 1871 р. у Березні один із претендентів на посаду міського голови дав самовідвід, мотивуючи відмову поганим станом здоров'я. Однак після виборів продовжив активно займатися підприємницькою діяльністю⁸⁹.

Отже, реалізація Положення 1870 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній мала свої спільні риси та відмінності. Деякі очікування влади не справдилися, що змусило її пізніше внести зміни до Міського положення.

3.2. Введення Міського положення 1892 р.

Револьюційне піднесення на рубежі 70 – 80-х років XIX ст. та вбивство Олександра II посилювало розчарування в реформах 60 – 70-х рр. У правлячих колах поширюється думка про необхідність виправлення допущених за часів Олександра II помилок, а також про неготовність народу використати надані йому права. Правлячі кола найбільше турбувала ситуація, коли у

новостворених органах міського самоврядування спостерігалось домінування торгово-промислової буржуазії над представниками привілейованих станів.

Для виправлення такої диспропорції влада, спираючись на скарги і пропозиції дворянства, вирішила внести зміни до існуючого виборчого законодавства. Головною метою цих змін було розширення складу виборців за рахунок так званих квартиронаймачів. Дана категорія міських мешканців була достатньо матеріально забезпечена і могла сплачувати значні податки на користь міста. В їхньому середовищі був більший відсоток осіб із вищою та середньою освітою. Одночасно планувалося позбавити виборчих прав платників дрібних податків, що пояснювалося їх мізерним економічним внеском до міської казни, а також низьким освітнім рівнем та пасивністю до вирішення проблем міста.

Спеціальна комісія під головуванням М. Каханова планувала змінити засади формування трьохкурійної системи. Пропонувалося враховувати не суму податків, а інтереси міського населення. Для отримання необхідних за складом дум планувалося групувати виборців у курії квартиронаймачів та власників нерухомого майна, торгово-промислових закладів та купців⁹⁰. Передбачалося поступове розширення повноважень міських управ. Для покращення їхнього складу пропонувалося запровадження освітнього цензу для членів управ, а також введення системи штрафів для гласних, які недбало ставилися до своїх обов'язків⁹¹.

Члени Спеціальної комісії планували надавати право місцевим адміністраціям формувати та контролювати виконання міських бюджетів. Для зменшення міських недоїмок рекомендувалося вилучити з обов'язкових міських витрат статтю на освітлення та опалення в'язниць, зменшити платежі на рекрутську повинність (після військової реформи).

Підготовлений проект нового Положення було передано на обговорення та можливих змін до Особливої комісії (жовтень 1884 р.). Різне бачення членами комісії обов'язків та завдань самоврядних інституцій стримувало остаточне ухвалення рішення. Зміна внутрішньополітичного курсу влади призвела до розпуску кахановської комісії у квітні 1885 р.⁹². Усі її напрацювання були відкладені на три роки. Лише у 1888 р. Міністерство внутрішніх справ повернулося до ідеї реформування міського самоврядування. Як і в попередні роки, нове Положення планували перевірити у Санкт-Петербурзі та Москві. Положення для двох столиць було підготовлено у господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ, а після його затвердження (листопад 1888 р.) уведено у столичних містах⁹³. У всіх інших містах продовжували користуватися Положенням 1870 р., що викликало невдоволення зацікавленої частини інтелігенції та представників привілейованих станів, які були відсторонені від управління містами або ставили меншість у самоврядних інституціях.

2 липня 1890 р. міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр з проханням негайно розпочати підготовку нового Міського положення⁹⁴. У кожній губернії створювалася спеціальна комісія, яка мала право надавати свої пропозиції щодо змісту майбутнього Положення. До її складу були

включені особи з представників влади. Органи міського самоврядування в ній не були представлені. 1 березня міністр внутрішніх справ І. Дурново надав Державній раді проект нового Міського положення, до якого були включені всі прийнятні для влади пропозиції. Надіслані комісіями зауваження мало чим урізноманітнили проект Міського положення, розроблений каханівською комісією. Найбільші дискусії відбувалися стосовно нового виборчого закону. Міністр юстиції М. Манасєїн пропонував надати виборче право квартиронаймачам, бо дана група мешканців мала високий освітній рівень і могла покращити роботу самоврядних структур. На противагу такій точці зору міністр фінансів вважав, що до виборчих списків необхідно включати лише власників нерухомого майна та купців.

У проекті було реалізовано владну ідею щодо скорочення самостійності органів міського самоврядування та переведення їх під ще більший контроль місцевих адміністрацій. Запропоновані нові виборчі статті усували від управління містами дрібних платників податків. Одіозність окремих положень проекту нового Положення змусила владу навіть пом'якшити деякі його статті. Так, до виборів допускалися купці II гільдії, було зменшено ценз осілості з двох років до одного (дане положення не стосувалося Санкт-Петербурга і Москви) тощо. Негативне ставлення влади до іудеїв також знайшло своє відображення у проекті. Іудеї не отримали виборчих прав поза межею осілості⁹⁵.

Після обговорення проекту Міського положення в Об'єднаних департаментах Державної ради 11 червня 1892 р. закон був підписаний Олександром III. У преамбулі Положення була дана оцінка міської реформи 1870 р. та пояснювалися причини прийняття нового Міського положення. «...Міське положення 1870 р. принесло протягом двадцяти років його використання немалу користь, ... але ... проявилася його недосконалість, яка вимагає виправлення. Унаслідок цього ... ми наказали ... піддати Положення 1870 р. перегляду»⁹⁶.

Відповідно до нового Положення майновий ценз для виборців значно підвищувався і залежав від адміністративного значення міста та його розміру. Ще на стані підготовки міської реформи 1892 р. чернігівський губернатор О. Афанасьєв повідомляв Міністерство внутрішніх справ, що, наприклад, у Чернігові за новим виборчим законом до управління містом будуть допущені 300 осіб. Тобто, у порівнянні з 1887 р., у 1892 р. число виборців повинно було скоротитися у 5 разів (Додаток Б 2.1). Для зменшення хвилі незадоволення серед міського населення О. Афанасьєв навіть зменшив розмір майнового цензу, щоб розширити загальне число виборців. Однак його пропозиція не була підтримана⁹⁷. Наприклад, у Чернігівській губернії в результаті реалізації нового виборчого законодавства більшість міського населення відсторонялася від управління містами і не була представлена в органах самоврядування. За підрахунками влади в містах Чернігівської губернії виборчі права могли отримати лише 3 483 особи, які сплачували на користь міста від 1 тис. руб. до 300 руб. на рік. Усі вони головним чином належали до привілейованих станів та

промислово-торговельної буржуазії⁹⁸ (Додаток Б 2.2, Б 2.3). Саме такого складу майбутніх органів міського самоврядування хотіла досягти влада.

Сам процес реалізації Положення 1892 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній тривав чотири роки. Але не у всіх містах воно було запроваджено. Міська реформа 1892 р. запроваджувала так зване спрощене управління в заштатних містах та посадах. Воно певним чином повторювало колишні волосні правління. У населених пунктах, де вводилося спрощене управління, до виборів допускалися домовласники, які сплачували щорічні платежі оціночного збору у розмірі 100 руб. Замість дум створювалися збори уповноважених чисельністю 12 – 15 чоловік. Поточними справами займався староста з помічниками, яких обирали на 4 роки. Староста керував зборами уповноважених, слідкував за виконанням прийнятих рішень, займався господарськими справами⁹⁹.

Наприклад, у Чернігівській губернії спрощене управління було запроваджено у всіх посадах і трьох заштатних містах (крім Березни) – усього у 20 населених пунктах (Погар, Нове Місто, Короп, Середина-Буда, Вороніж, Клинці та ін.). У цих заштатних містах та посадах у 1894 р. мешкало 94 208 чол., а виборчі права отримали 1 871 чол. Тобто лише 2% міського населення обирало уповноважених (272 чол.), які керували міськими справами¹⁰⁰. У Полтавській губернії спрощене управління вводилося у Миргороді, Глинську та Градизьку¹⁰¹. На Харківщині ст. 22 нового Положення була застосована до заштатних міст.

В усіх інших містах трьох зазначених губерній Положення 1892 р. запроваджувалося в повному обсязі, як і в попередні часи, у першу чергу у губернських містах (1893 р. – Харків, Полтава, Чернігів). У результаті підготовки та проведення перших виборів до органів міського самоврядування за новим законом з'ясувалося, що число виборців скоротилося у 6 – 7 разів. Особливо сильно проявлялася диспропорція між числом мешканців та виборців у найбільш заселених містах (Ніжин, Кременчук, Суми, Конотоп, Охтирка, Ромни). Наприклад, у 1894 р. у Ніжині до виборчих списків було включено 396 осіб, а загальне число мешканців становило 45 560 чол.¹⁰². У порівнянні з часом дії Положення 1870 р. число виборців Ніжина скоротилося на 91%. Аналогічною ситуація була і в інших містах. Право формувати самоврядні інституції отримали в середньому 1 – 2% мешканців міст.

Слід зазначити, що під час обговорення проекту нового Міського положення і під час реалізації затвердженого на місцях робилися спроби його змінити. Як уже згадувалося, чернігівський губернатор пропонував зменшити оціночний збір в окремих містах з 1 тис. руб. до 500 руб (Ніжин, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Новозибків), а в деяких – і до 100 руб. Дане клопотання категорично було відкинуто¹⁰³.

28 вересня 1891 р. на засіданні роменської міської думи обговорювалася процедура формування виборчих списків та кількісний склад новообраних дум. Після певних дискусій було підтримано думку, що в повітових містах максимальне число гласних повинно становити 30 осіб¹⁰⁴. 8 квітня

1894р. Кременчуцька дума звернулася до Міністерства внутрішніх справ з клопотанням про зміну ст. 90 Положення. Закон передбачав обрання 3 членів міської управи, а дума зверталася до міністерства за дозволом добрати ще одного члена. Дане клопотання обґрунтовувалося значним обсягом роботи, який виконували члени управи. Однак на звернення кременчуцької думи Міністерство внутрішніх справ відповіло відмовою¹⁰⁵.

Положення 1892 р. створило умови, за яких виборче право отримали представники привілейованих звань та станів, а також платники великих платежів на користь міста від непривілейованих категорій населення. Однак, як і в попередні роки, спостерігалася апатія виборців до процесу формування самоврядних інституцій. У середньому у виборах брало участь від 30% до 40% осіб, які були включені до виборчих списків. Наприклад, у Чернігівській губернії максимальна явка на вибори у 1894 р. була зафіксована в Острі – 56% (48 чол.) та Суражі – 57% (26 чол.), а мінімальна – у Конотопі (19%, 66 чол.). Отже, складалася ситуація, коли до виборів допускалося близько 1% міського населення, а з їхнього числа приходило лише декілька десятків чоловік, які і формували самоврядні інституції. Так, у Ромнах із 264 осіб, які мали виборчі права, взяли участь у голосуванні лише 64 чол., які обрали 27 гласних¹⁰⁶. Навіть у Чернігові менше половини виборців брали участь у виборах (Додаток Б 2.4). Аналогічна ситуація спостерігалася в містах Полтавської та Харківської губерній. Слід відзначити, що пасивність виборців фіксувалася у всіх містах Російської імперії. Наприклад, у Москві на вибори у 1893 р. прийшло 17% від загальної кількості виборців, в Одесі – 33%¹⁰⁷.

Прогнозованим був і склад новообраних органів міського самоврядування. У переважній більшості міст зазначених губерній дворяни отримали від 70 до 90 відсотків мандатів (Новозибків, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лубни, Кременчук). Наприклад, у Сосниці, Суражі, Конотопі та Кролевіці міські думи повністю були сформовані з дворян. Депутати від торгово-промислової буржуазії та інших непривілейованих груп населення мали своїх гласних лише в окремих містах (Суми, Кременчук, Охтирка, Ніжин, Лебедин, Новозибків, Остер та ін.). Наприклад, торгово-промислова буржуазія Чернігівщини мала своїх представників у Глухові (1 чол.), Ніжині (6 чол.), Чернігові (1 чол.). Так звані різночинці отримали 34 депутатські мандати: Чернігів – 5, Борзна – 2, Городня – 2, Козелець – 3, Мглин – 3, Новгород-Сіверський – 4, Новозибків – 7, Остер – 5, Стародуб – 2¹⁰⁸. Закономірно, що в такій ситуації практично всі посади в органах міського самоврядування також обіймали представники дворянства. Лише в окремих містах зазначених губерній, де достатньо розвиненою була торгівля, серед міських чиновників зустрічалися купці та міщани (Додаток Б 2.5).

Певну особливість мав процес формування самоврядних структур у губернських містах, що пов'язано з адміністративними функціями та ступенем економічного розвитку. Розглянемо даний процес на прикладі Чернігова та Харкова.

У 1893 р. до виборчих списків у Чернігові потрапив лише 301 чоловік, що складало 1,1% від загального числа мешканців (27 871 чол.)¹⁰⁹. Безпосередньо у виборах взяло участь 115 чол. (із 301). Тобто активність виборців становила 38,2%¹¹⁰. У 1900 р. до виборів було допущено 1,5% мешканців Чернігова. Разом із ростом числа виборців спостерігалось зростання виборчої активності до 49% (227 чол.)¹¹¹. Також відбувся процес поступової трансформації складу Чернігівської думи. У 1893 р. із 32 обраних гласних 26 чол. були дворянами, 5 чол. – різночинцями, а 1 особа представляла місцеву буржуазію.

У відсотковому значенні це дало такі результати: відповідно 81,3%, 15,6% та 3,1%¹¹². У 1897 р. із 41 обраного гласного до дворян належали 32 особи (78%) та 9 чол. (22%) до різночинців¹¹³.

Харків у порівнянні з містами трьох губерній (у тому числі і губернськими) відрізнявся більш високим ступенем економічного розвитку. Це вплинуло на вимоги до виборців. Майновий ценз для потенційних виборців-харків'ян був встановлений у розмірі 1 500 руб. Також до формування самоврядних інституцій допускалися купці I та II гільдій¹¹⁴. Нове виборче законодавство зменшило число виборців Харкова. У 1892 р. до виборчих списків потрапили 2 291 чол., що в 3 рази менше за часів дії Положення 1870 р. (1889 р. – 6 890 чол., що становило 4% усього міського населення)¹¹⁵. Отже, лише 1,3% мешканців Харкова допускалося до формування органів міського самоврядування. Усі платники дрібних платежів, які представляли третій розряд, були усунуті від керівництва містом (Додаток Б 2.6).

Після прийняття нового Міського положення 1892 р. харківський губернатор О. Петров наказав розпочати підготовку виборів до думи, хоча повноваження останньої закінчувалися у 1896 р.¹¹⁶ У результаті підготовчої роботи з'ясувалося, що виборчі списки скоротилися відповідно до нового закону з 2 292 осіб до 1 813¹¹⁷. Число виборців зменшилося з 488 чол. до 294 чол., які обрали 80 гласних¹¹⁸. Тобто простежується процес постійного зменшення числа виборців за рахунок боржників з платежів та інших. Під час виборів у 1897 р. не було обрано повний склад Харківської думи, хоча проводилося декілька зборів з 1 листопада до 1 грудня¹¹⁹.

Досить цікаві результати дає аналіз складу виборців Харкова 1893 – 1897 рр. Положення 1892 р. поділяло виборців на категорії (А та Б). До першої категорії (А) відносилися власники нерухомого майна, а до другої (Б) – власники торговельних і промислових свідоцтв I та II гільдій. Серед виборців Харкова першої категорії у 1893 р. домінували почесні громадяни, чиновники, які разом з дворянами, військовими, професорами, священниками та представниками від установ залишали у меншості міщан, цехових та селян. У другій категорії виборців почесні громадяни (187 чол.) склали майже половину загального числа осіб, допущених до виборів¹²⁰.

У 1897 р. спостерігалось зростання числа виборців. На їхню долю припадало 1,14% від загального числа мешканців Харкова (173 898 чол.)¹²¹. Як і в містах сусідніх губерній, серед харків'ян зростало число власників нерухомого майна та підприємців. Даний процес засвідчують

відомості щодо виборців за 1897 р. За чотири роки виборчі списки зросли з 1 794 чол. до 2 030 чол. Але крім зростання числа осіб, допущених до голосування, зростала й частка окремих категорій виборців. У першій категорії зроста чисельність дворян, військових, чиновників, селян та міщан (інколи суттєво). Серед виборців другої категорії збільшилося представництво дворян, військових, професорів, почесних громадян, селян, міщан та осіб від установ¹²². Але, незважаючи на збільшення осіб від непривілейованих звань, домінуючі позиції зберігалися за виборцями від привілейованих звань та станів. Також у 90-х роках XIX ст. серед виборців зростає частка осіб, майно яких оцінювалося у 2 001 – 3 000 руб. та більше 1 000 руб. Цей процес напряму був пов'язаний з достатньо швидкими темпами розвитку промисловості та торгівлі у Харкові. Саме збільшення даної категорії виборців та селян можна вважати певною особливістю виборчих перегонів у Харкові 1893 – 1900 рр.

У той же час аналіз соціальної належності гласних Харківської думи показує, що зміни в складі виборців не вплинули на домінування привілейованих осіб. Дані за 1893 – 1897 рр. засвідчують зростання ролі дворянства, чиновництва, військових та інтелігенції в управлінні містом та визначенні пріоритетних проблем, що потребували вирішення. Паралельно йшов процес зменшення депутатів від почесних громадян та купецтва. Міщани та цехові мали мінімальне представництво і не могли вплинути на роботу думи¹²³.

Отже, Міське положення 1892 р. за рахунок різних обмежень посилило роль представників привілейованих звань та станів в органах міського самоврядування.

3.3. Взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами

Міські положення другої половини XIX ст. регламентували взаємовідносини органів міського самоврядування та місцевих адміністрацій, а також поліцією та земствами. Положення 1870 р. найбільше повноважень надавало думам і управам під час вирішення міських господарських справ. Бюджети міст приймалися без адміністративного затвердження. Закон наділяв губернаторів наглядовими функціями, одночасно обмежуючи їхні можливості щодо втручання у справи самоврядних інституцій¹²⁴. Губернатор мав право здійснювати нагляд за законністю постанов і рішень муніципальних структур. Лише із санкції губернаторів міські думи мали право видавати обов'язкові постанови. Закон не допускав, щоб міські самоврядні структури мали свою політичну думку. Губернатор мав право опротестовувати питання, внесені до розгляду органами міського самоврядування, або призупинити виконання муніципальних постанов (на термін до одного місяця). У таких випадках спірні питання розглядалися губернськими у міських справах присутствіями, які очолювали самі губернатори (ст. 76 Положення). Склад присутствія гарантував підтримку офіційної позиції, бо до нього входили губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати,

прокурор окружного суду, міський голова губернського центру, голова губернської земської управи, голова губернського мирового з'їзду. Рішення присутствія негайно вступали в силу. Закон дозволяв думам оскаржувати рішення присутствія у Сенаті. Однак до остаточної ухвали вищезгаданої інстанції дума повинна була виконувати рішення, які прийняло губернське у міських справах присутствіє. Для попередження таких конфліктів міські голови (у тому числі в Харківській та Чернігівській губерніях) заздалегідь ознайомлювали губернську адміністрацію з питаннями, що вносилися до розгляду муніципальними структурами. Усі ці та інші ситуації були досить чітко розтлумачені Положенням 1870 р. (ст. 56, 57, 68, 141 тощо)¹²⁵.

Створивши губернське з міських справ присутствіє, держава сподівалася, що це буде самостійна і незалежна місцева касаційна інстанція із судово-адміністративними правами. У реальному житті ситуація була іншою. За період 1876 – 1880 рр. із 68 засідань Харківського присутствія тільки 8 відбулися згідно з вимогами Міського положення. Усі інші 60 засідань пройшли за присутності неповного її складу¹²⁶. Отже, отримавши досить значні повноваження, присутствія та його члени проявляли байдужість до міських потреб. Причина даного явища пояснюється залежністю членів присутствія від губернатора. Стаття 152 Міського положення чітко не вказувала, як повинно було відбуватися голосування (відкрито чи таємно). Тому, на думку чиновників, при відкритому голосуванні члени присутствія боялися займати принципову позицію при вирішенні конкретних питань.

Додатковим фактором впливу губернатора було його право розглядати кадрові питання. Він затверджував міських голів повітових і заштатних міст. При подальшому розгляді цього питання міністром внутрішніх справ оцінка губернатора щодо кандидата могла стати вирішальною. У Чернігівській губернії було зафіксовано два таких випадки, а в Харківській – один¹²⁷.

Для попередження роз'яснення повноважень органів міського самоврядування 9 лютого 1873 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр «Про відношення міських голів з Начальником губернії». У ньому досить чітко сформульовано офіційну точку зору на розподіл повноважень на місцях: «... внаслідок виниклих нещодавно сумнівів щодо відносин, у яких повинні знаходитися Міські Голови до Начальників губерній, з ... дозволу імператора маю честь повідомити ..., що відповідно до змісту статей закону про межі влади Губернаторів ... Міські Голови підвідомчі Губернаторам на тих же засадах, як і інші особи, що служать в губерніях по виборах. ... Міські Голови виявляють Губернатору, якому надано право нагляду за законним виконанням міським громадським управлінням покладених на нього обов'язків, належну повагу, як представнику вищої державної влади...»¹²⁸.

Прикладом зверхнього ставлення губернатора до самоврядних інституцій може бути суперечка, що сталася між чернігівським губернатором та думою у 1879 р. З дозволу думи міська управа для поповнення міської скарбниці здавала в оренду міські орні землі. Навесні 1879 р. губернатор вирішив ліквідувати городи орендаторів. Дума не заперечувала, але

звертала увагу, що це можна зробити лише восени після збору врожаю (так було записано в договорі). Поки справа обговорювалася в губернському у міських справах присутствії, губернатор звернувся до поліції, щоб ті «вирішили проблему». У результаті загін поліції просто знищив урожай орендаря Єршова. Звернення останнього за грошовою компенсацією за втрати (900 руб.) до управи дало очікуваний результат. На скаргу управи і міського голови губернатор відповів, що вважає дії поліції правильними¹²⁹. Відправлена ж до Сенату скарга була розглянута у 1889 р. Сенат підтримав позицію міської влади і вказав на перевищення повноважень губернського у міських справах присутствія. Але орендар компенсації не отримав. Такі випадки підживляли авторитет самоврядних інституцій та посилювали апатію до міських справ з боку мешканців.

Складними були стосунки між губернатором та міською владою Харкова у 90-х роках XIX ст. У 1890–1892 рр. поліція на чолі з поліцмейстером фон Вількеном за підтримки губернатора постійно втручалася у справи, що були у компетенції думи. «Адміністрація, втручаючись в область відання думи, не завжди стояла на ґрунті закону ...»¹³⁰. Після запровадження Положення 1892 р. місцева адміністрація на законних підставах посилила свою опіку¹³¹.

Більшість губернаторів вважала, що міська реформа 1870 р. надала їм недостатньо влади над новоствореними міськими самоврядними структурами. Дану позицію ілюструють слова Харківського губернатора Д.М. Кропоткіна:

*«Становище губернатора до міських громадських установ ще більш незручне (у порівнянні із земствами). Особисто губернатор по відношенню до міських установ не має майже ніякого значення й виступає лише посередником, через якого передаються до губернського по міських справах присутствія різні справи, які стосуються неправильних дій міських громадських установ. Губернатор у розгляді цих справ має голос абсолютно рівний з усіма іншими особами, які складають міське присутствіє»*¹³².

Бажання отримати більше влади над органами міського самоврядування достатньо успішно реалізувалося губернаторами у повітових і заштатних містах. Невисокий освітній рівень більшості провінційних думців, безгрошів'я створювали сприятливі умови для поліції, губернських чиновників та інших посадовців для їхнього незаконного втручання у міські справи. Це впливало на формування пасивності, боязні проявити ініціативу¹³³.

Прагнення консервативних кіл імперії до посилення контролю за діяльністю муніципальних структур було реалізовано у Миському положенні 1892 р. Безпосередньо справами місцевого самоврядування повинні були займатися новоутворені губернські у земських та міських справах присутствія. До його складу входили: губернатор, губернський предводитель дворянства, міський голова губернського центру та голова губернської земської управи. Ст. 12 Положення передбачала, що коли у

новоствореному колегіальному органі обговорювали міські справи, на цей час до його складу додатково вводився один із депутатів міської думи. Новостворені державні установи характеризувалися бюрократичною тяганиною. Наприклад, розроблений Ізюмською міською управою проект «Обов'язкових постанов для мешканців міста Ізюма» блукав по кабінетах присутствія з 1899 до 1901 р. Після цього документ було відправлено назад на доопрацювання¹³⁴.

Новий закон розширив права губернаторів. Вони затверджували на своїх посадах міських голів (крім губернських міст) та членів управ. На відміну від попереднього часу, губернатори отримали право затверджувати щорічні міські кошториси. Також вони мали право притягати до дисциплінарної відповідальності членів управ та міських голів. Положення містило ще одну неприємну для депутатів норму, яка наділяла губернське у земських та міських справах присутствіє правом віддавати до суду осіб, обраних до самоврядних інституцій¹³⁵.

Наділені такими повноваженнями губернатори користувалися ними у повному обсязі, що негативно позначилося на ефективності роботи самоврядних інституцій. Порівнюючи взаємовідносини між місцевими адміністраціями та органами міського самоврядування в досліджуваних губерніях, можна відзначити, що в Полтавській та Чернігівській губерніях плідна співпраця була відсутня. Так, одіозний за своєю поведінкою та консервативними поглядами О. Афанасьєв відверто підозріло й негативно ставився до органів міського самоврядування взагалі. Найбільш гучним вчинком губернатора був наказ про обшук приміщення губернської земської управи¹³⁶. Діяльність органів міського самоврядування О. Афанасьєв вважав підозрілою¹³⁷. Аналогічні погляди щодо самоврядних інституцій мав і полтавський губернатор Є. Янковський¹³⁸.

На цьому фоні позитивною виглядає діяльність харківського губернатора Г. Тобізна, який розглядав скарги про порушення процедури виборів до Харківської міської думи у 1897 р. Під час голосування міський голова І. Голенищев-Кутузов допустив порушення ряду статей Міського положення. Проводилася агітація за окремих кандидатів, був відсутній протокол засідання, сам міський голова відверто підтримував декількох претендентів. Невдоволені порушеннями гласні (49 осіб) написали скаргу до губернського у земських та міських справах присутствія. Губернатор особисто розбирався у цьому питанні і після розслідування погодився, що порушення були. Присутствіє ухвалило рішення про скасування результатів виборів до Харківської думи та проведення повторних¹³⁹. У губернаторів часто викликало незадоволення порушення норми про обов'язкове ознайомлення їх із порядком денним думських засідань. Вони тлумачили відповідну статтю на свою користь і виступали проти найменших відхилень або розгляду додаткових питань¹⁴⁰. Отже, можна зробити висновок, що рівень співпраці між присутствіями та органами міського самоврядування напряму залежав від політичних поглядів та переконань губернаторів.

Постійне бажання перевищити свої повноваження з боку місцевих адміністрацій і часті скарги міст на ці факти змусили уряд внести в дане питання ряд уточнень. Так, Сенат ухвалив ряд рішень (1895 р., 1896 р., 1897 р.), що роз'яснювали процедуру оскарження міськими думами постанов, прийнятих губернськими у земських та міських справах присутствіями. У 1897 р. Сенат дав тлумачення спірної статті Положення щодо обов'язкових ухвал. До цього часу губернатори інколи самі готували і в думі або в присутствії видавали необхідні, на їхню думку, обов'язкові для міст рішення. Така практика призводила до постійних скарг самоврядних інституцій на дії місцевих адміністрацій. Надане ж Сенатом тлумачення підтверджувало виключне право дум на прийняття обов'язкових постанов¹⁴¹. Для запобігання практиці втручання губернаторів у процедуру виборів до міських дум це роз'яснення було розіслано по губерніях. У ньому наголошувалося, що начальникам губерній не слід ототожнювати себе з губернськими у земських та міських справах присутствіями¹⁴².

Земська реформа 1864 р. та Міське Положення 1870 р. поставили перші питання у взаємовідносинах новостворених установ і змусили їх йти на співпрацю. Міські самоврядні структури згідно із законом відповідали за культурно-господарські справи: зовнішній благоустрій, утримання міських комунікацій, турбота про добробут населення, освіту, утримання державних установ. Муніципальні структури, як і земства, вели своє окреме від держави самостійне господарство. Одним із найважливіших завдань, яке вирішувала влада міст, був збір податків. Крім податків на користь міста (Положення 1892 р. ст. 127), закон встановив збір на користь повітового і губернського земств із нерухомого майна, промислових свідоцтв та «питейных» патентів у містах (Устав про земські повинності 1899 р. ст. 37). У той же час закон не встановлював межі обкладання цих статей. На місцях губернатори часто опротестовували кошториси з високими відсотками платежів. Закон від 8 червня 1898 р. визначив, що вищою межею податку з промислових свідоцтв на торгові підприємства 1 і 2 розрядів, на промислові підприємства перших п'яти розрядів та на пароплавні підприємства становили 15%, з інших промислових документів – 10%. На користь земств сплачувався збір лише з прибутковості або цінності торговельних і промислових приміщень, а не з прибутку підприємств або суми їхнього обігу. Отримавши кошти (Устав ст. 32–36), земства часто не витрачали їх на потреби міст (хоча закон зобов'язував це робити губернські земства). Створена система оподаткування ставила у більш вигідніше становище землевласників, підприємців і купців, які мешкали у сільській місцевості (платили податки лише земству). Домовласники, підприємці та купці, які жили в містах, сплачуючи міські та земські платежі, опинялися у менш вигідному економічному становищі. Дані, зібрані у 51 губернії, вказують на те, що домовласники сплачували до держскарбниці і земств більше, ніж на користь міст. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів (земських і міських)¹⁴³.

Положення про земські установи передбачало, що власники нерухомого майна, які сплачують платежі на користь земств, мають право обиратися земськими гласними (ст. 16). Однак у реальному житті представництво від міст у земствах було мінімальним. Міське населення фактично не контролювало витрати земств. Навіть обов'язкова участь міського голови у повітових земських зборах (ст. 57 земського Положення) не сприяла вирішенню проблеми. Лише Санкт-Петербург, Москва та Одеса згідно із земським Положенням 1890 р. були виділені у самостійні земські одиниці. На думку багатьох представників міських дум і управ, сформована в містах система оподаткування створювала ситуацію, коли міста додатково фінансували земства, а самі страждали від зростаючих недоїмок. У Харкові в 1899 р. співвідношення земського збору до міського оціночного становило 77,8%. За період 1872 – 1890 рр. міські платежі на користь земств збільшилися в середньому у два рази (особливо з міського нерухомого майна)¹⁴⁴. Така ситуація, що склалася в системі оподаткування, викликала незадоволення депутатів міських дум. Тому більшість з них виступала за виділення своїх міст зі складу повітового земства (у тому числі і влади Харкова).

У той же час міські самоврядні інституції та земства досить вдало співпрацювали. У першу чергу, це стосувалося питань освіти та медицини. Детально дане питання буде розглянуто у наступних розділах. Лише відзначимо, що завдяки принципу дольового фінансування діяла значна кількість навчальних закладів різних типів та лікарень у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. У разі тяжкого фінансового становища дум і управ земства погоджувалися лише власним коштом утримувати повітові лікарні (Лебедин, Новгород-Сіверський).

Злагоджена взаємодія міських і земських установ простежувалася під час боротьби з епідемічними захворюваннями. При поширенні захворювань міська влада часто виділяла земельні ділянки під будівництво інфекційних відділень (1885 р., Остер), а земства надавали кошти. Для запобігання поширення епідемій серед населення земства допомагали міській владі купувати сироватку при проведенні заходів з імунізації.

* * *

Отже, у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній реалізація Положення 1870 р. тривала до 1880 р. У середньому в містах зазначених губерній до виборчих списків потрапила лише 1/10 частина населення. Склалася зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший відсоток допускався до виборів.

Розподіл виборців за станами відповідав чисельності основних груп серед міського населення. Значна частина виборців (близько 4/5) відносилася до представників непривілейованих звань та станів (інколи 80–90%). Найбільше представництво у багатьох містах належало міщанам. Селяни в середньому складали майже 1/4 частину всіх виборців (інколи 30 – 50%).

Незначний відсоток виборців становили купці. Найбільше представництво вони мали в торговельних центрах (Харків, Ніжин, Полтава та ін.). Особи привілейованих звань та станів у середньому складали 1/5 частину всіх виборців. Максимально дана категорія була представлена у виборчих списках в губернських містах, де на їхню долю припадало від 1/3 до 1/2 частини всіх, хто отримав виборчі права.

Переважна більшість виборців була неписьменною. Лише близько 40% осіб мали освіту (більшість початкову). У всіх містах зазначених губерній домінували православні виборці. Другу за чисельністю групу складали іудеї. В окремих містах їхнє представництво сягало 30% (максимально допустиме законом). Практично в усіх містах (за виключенням Харкова) серед виборців переважали платники дрібних податків. Пасивність при формуванні органів самоврядування була характерним явищем. На вибори приходила незначна частина виборців навіть у губернських центрах (1871 р. Харків – 7,7%, Полтава – 17,2%, Чернігів – 26,4%). Типовим для виборів до самоврядних інституцій було часте порушення статей Положення. У результаті таких порушень гласними обирали випадкових і незацікавлених у громадських справах осіб, або навпаки тих, хто сподівався покращити своє матеріальне становище за рахунок міста. Це призводило до низької ефективності в роботі громадських управлінь і формування недовіри до них з боку значної частини міського населення.

Міська реформа 1892 р. стала певним наслідком перемоги консервативних сил у Російській імперії. Посилилася роль представників привілейованих звань та станів в органах міського самоврядування. Зміни у виборчому законодавстві відсторонили від управління міськими справами платників середніх та дрібних податків, які раніше складали III розряд виборців. Закон наділяв виборчим правом лише 1 – 2% мешканців міст зазначених губерній. У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній число виборців скоротилося в 5 – 7 разів. Серед виборців і гласних у більшості міст переважали дворяни та почесні громадяни. У великих торговельних центрах та губернських містах незначне представництво мали підприємці і торгівці. Особливістю Харкова можна вважати постійне зростання числа виборців від привілейованих та непривілейованих звань та станів. Частина міст і посадів досліджуваних регіонів відповідно до Положення 1892 р. отримала спрощене управління, що фактично прирівнювалося до селянських волосних правлінь.

Рівень співпраці та взаєморозуміння між губернаторами та обраними гласними до муніципальних структур залежав від політичних уподобань та рівня культури начальників губерній. Взаєморозуміння між губернаторами і самоврядними інституціями в Чернігівській та Полтавській губерніях було практично відсутнім. Губернатори, чиновники та поліція часто зверхньо ставилися до міських депутатів та проблем, що вони піднімали. Вони намагалися по-своєму трактувати окремі статті законодавства з метою розширення своїх повноважень (інколи всупереч законам). Для запобігання даного процесу, зменшення скарг з боку самоврядних інституцій

та підвищення ефективності їхньої роботи Сенат у 90-х роках XIX ст. ухвалив ряд рішень, що відстоювали права міського самоврядування. У Харківській губернії громадські управління та губернська адміністрація достатньо часто знаходили взаєморозуміння, що позитивно позначилося на ефективності практичної діяльності останніх при вирішенні нагальних міських проблем.

Неоднозначними були взаємовідносини між органами міського самоврядування та земствами. Найбільше протиріч викликала необхідність сплати податків на користь повітового і губернського земств із нерухомого майна, промислових свідоцтв і «питейных» патентів у містах. Існуюча система оподаткування ставила у більш вигідне становище осіб, які мешкали у сільській місцевості, бо вони, на відміну від населення міст, не сплачували міські та земські платежі. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів. Органи міського ж самоврядування фактично не контролювали витрати земств. У той же час міські самоврядні інституції та земства досить вдало співпрацювали в питаннях утримання закладів освіти і медицини, що позитивно позначилося на повсякденному житті міського населення зазначених губерній.

Література

1. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XII. – Отд. 1. – № 48 498.
2. РДА. – Ф. 1287, оп. 37, спр. 2190, арк. 50.
3. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – СПб.: Б.и., 1890. – С. 189–191.
4. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи
5. (Городовое положение 16 июня 1870 г.). – СПб.: Б.и., 1872. – Т. IV. – С. 498.
6. Нардова В. А. Вказана праця. – С. 257.
7. ЦДА. – Ф. 442, оп. 109, спр. 141, арк. 1–34.
8. ДАХО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14 460, арк. 66–76.
9. Приложение 10. Список городских поселений, в коих окончательно введено в действие Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение // Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по указаниям и распоряжениям правительства, последовавшими после обнародования Положения до 1 октября 1874 г. (Сост. Чудовский Д.). – СПб.: Б.и., 1874. – С. 367–369.
10. РДА. – Ф. 1287, оп. 37, спр. 2190, арк. 68–68 зв.
11. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1235, арк. 57.
12. Там само. – Арк. 57, 58, 80, 81, 89–89 зв.
13. ДАХО. – Ф. 487, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
14. Там само. – Арк. 1–2.
15. Токарев В. М. Вказана праця. – С. 8–13.
16. ДАХО. – Ф. 487, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
17. Там само. – Арк. 25.
18. Там само. – Арк. 33.
19. Там само. – Арк. 87.
20. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д. И. Багaley, Д. П. Миллер. – Х.: Б. и., 1912. – Т. 2. – С. 292.
21. Шара Л. Вказана праця. – С. 34.

22. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1883. – С. 145.
23. Там само. – С. 2.
24. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 4. – С. 2.
25. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 73. – С. 1.
26. Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Б.и., 1891. – С. 128.
27. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 77. – С. 2.
28. Нардова В. А. Вказана праця. – С. 61–67.
29. ДАХО. – Ф. 45, оп. 18, спр. 115, арк. 10.
30. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 10.
31. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1687, арк. 126.
32. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1650, арк. 11.
33. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 158, арк. 1.
34. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 7.
35. Нардова В. А. Вказана праця. – С. 61–67.
36. РНБ. – Ф. 600, спр. 1674, арк. 7.
37. Шара Л. Вказана праця. – С. 33.
38. Токарев В. М. Харківське міське самоврядування ... – С. 74–84.
39. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 105–124; спр. 668, арк. 14–56.
40. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 5993, арк. 1.
41. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 6, арк. 579.
42. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 18; ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 1, арк. 53–56.
43. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 11, арк. 33.
44. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 6221, арк. 1–3; ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 632, арк. 201–204, 286, 286 зв.
45. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб.: Б.и., 1882. – Ч. I. – С. 105.
44. РНБ. – Ф. 600, спр. 1639, арк. 33.
45. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 1, арк. 53–56.
46. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14 460, арк. 33.
47. РНБ. – Ф. 600, спр. 1639, арк. 33.
48. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. I. – С. 36–37.
49. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 38–39.
50. Первая всеобщая перепись ... – Т. 33. – С. 13.
51. Первая всеобщая перепись ... – Т. 46. – С. 13.
52. Первая всеобщая перепись ... – Т. 48. – С. 13.
53. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. I. – С. 29.
54. Там само. – С. 52.
55. Багалеј Д. Вказана праця. – С. 403–405; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 1.
56. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 440, арк. 2.
57. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 1.
58. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 1316, арк. 12.
59. Токарев В. М. Вказана праця. – С. 10–13.
60. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1687, арк. 8.
61. РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 54–55.
62. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 104–105; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 14–56.
63. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 55–56.
64. РНБ. – Ф. 600, оп. 1, спр. 1656, арк. 97.
65. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. I. – С. 52.
66. Там само. – С. 104–105.

67. Нардова В. А. Вказана праця. – С. 61–62.
68. Плаксий Т. М. Вказана праця. – С. 39–50; Горбачов В. П. Городское избирательное право и избирательная система в Украине (по Городовому положению 1870 года) / В. П. Горбачов // Вопросы государства и права Украины: Сб. статей. – Донецк, 1993. – Вып. 2. – С. 10–17.
69. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14 460, арк. 120–121
70. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. I. – С. 125.
71. РДА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1806, арк. 393 зв.
72. Плаксий Т. М. Вказана праця. – С. 40–50.
73. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 440, арк. 9.
74. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 993, арк. 10–23.
75. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – С. 145.
76. Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1901. – С. 28.
77. Там само. – С. 130.
78. Там само. – С. 128.
79. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 158, арк. 1
80. Тридцатилетие деятельности ... – С. 132.
81. Писарькова Л. Вказана праця. – С. 153
82. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 37
83. Шара Л. Вказана праця. – С. 36–38.
84. Білоусько О. А. Вказана праця. – С. 155.
85. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 443, арк. 29.
86. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 3670, арк. 64; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1790, арк. 1–73.
87. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 247.
88. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 6764, арк. 16.
89. Зайончковский П. Вказана праця. – С. 379.
90. Гессен В. Вопросы местного управления / В. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – С. 101–102.
91. Реформы местного управления. – СПб.: Б.и., 1889. – С. 22.
92. История современной России. – СПб.: Жизнь для всех, 1912. – С. 152.
93. Зайончковский П. Вказана праця. – С. 411–412.
94. Там само. – С. 417.
95. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8–9. – С. 1.
96. ДАЧО. – Ф. 467, оп. 1, спр. 158, арк. 2–3.
97. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 776, арк. 1–5; Там само. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 7–9.
98. ЦДА. – Ф. 442, оп. 653, спр. 2, арк. 31.
99. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 138, арк. 1–20; Там само. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 94–100; Там само. – Ф. 145, оп. 1, спр. 213, арк. 2–7.
100. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 632, арк. 40.
101. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1–2; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов: Б.и., 1893. – С. 25–27.
102. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 2, арк. 2.
103. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 632, арк. 28.
104. Там само. – Арк. 286–286 зв.
105. Там само. – Арк. 197–204.
106. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 99–100; Там само. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 202.
108. Там само. – Арк. 94–100.

-
109. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1–2.
 110. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 99–100.
 111. Там само.
 112. Там само. – Арк. 94, 100.
 113. Там само.
 114. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 26.
 115. Шрейдер Г. И. Наше городской общественное управление. этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – СПб.: Б.и., 1902. – Т. 1. – С. 68.
 116. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 19 февраля.
 117. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 1 января.
 118. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 19 февраля, 26 февраля, 12 марта.
 119. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 2267, арк. 12; Харьковские губернские ведомости. – 1897. – 16 ноября – 2 декабря.
 120. Ярмиш О. Н. Вказана праця. – С. 300–301.
 121. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 10. – С. 149.
 122. Ярмиш О. Н. Вказана праця. – С. 300–301.
 123. Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897 гг. – Х.: Б.и., 1897. – С. 11.
 124. Романовский В. Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – М.: Изд-во Кнебель, 1911. – С. 12.
 125. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. II. – С. 554.
 126. ДАХО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 118, арк. 2–21.
 127. Білоконь М. Вказана праця. – С. 154.
 128. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1873. № 2. – С. 1–2.
 129. РНБ. – Ф. 600, Спр. 1723, арк. 56–58.
 130. Багалея Д. И. Вказана праця. – Т. 2. – С. 304.
 131. Там само. – С. 309.
 132. Материалы, собранные для высочайше утвержденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений. В 4 ч. – СПб.: Б.и., 1870 – 1871. – Ч. I. – С. 298.
 133. ДАХО. – Ф. 3, оп. 281, спр. 234, арк. 65.
 134. ДАХО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 4, арк. 23, 51–53.
 135. Білоконь М. Вказана праця. – С. 160.
 136. Зайончковський П. А. Вказана праця. – С. 210.
 137. Там само. – С. 309.
 138. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш – Х.: Консум, 2001. – С. 34.
 139. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 2292, арк. 14–15, 45–63.
 140. ДАХО. – Ф. 3, оп. 283, спр. 536, арк. 8–10, 15–16.
 141. Колычев А. А. Городовое положение 11 июня 1892 г. и по продолжениям 1906 и 1908 гг. / А. А. Колычев. – СПб.: Изд. В. П. Онисимова, 1910. – Ч. 1. – С. 268.
 142. Там само. – С. 114.
 143. Страдомский Н. Ф. Города и земство (к вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н. Ф. Страдомский. – К.: Б.и., 1905. – С. 33.
 144. Там само. – С. 35.

Конотоп. Базарна площа

Полтава. Ярмарок на Сінній

Суми. Базарна площа

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКО- ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНИХ СТРУКТУР

4.1. Формування міських бюджетів

Положення 1870, 1892 рр. покладали на органи міського самоврядування культурно-господарські завдання, які неможливо було вирішити без певної фінансової бази. З 1870 р. у відповідності до закону самоврядні інституції отримали право формувати свої бюджети та розпоряджатися отриманими коштами. Ст. 68, 141 регламентували процедуру розробки розписів прибутків та видатків. Спочатку міська управа у визначений думою термін складала щорічний кошторис. Підготовлений документ затверджувався думою, а потім протягом двох тижнів направлявся до губернатора або градоначальника. Якщо зазначені посадовці не знаходили в документі порушень існуючого законодавства, то розпис передавався для публікації до місцевих губернських відомостей.

Ст. 143 визначала, що губернатор повинен слідкувати за виконанням певних вимог щодо структури кошторисів. Закон не дозволяв, щоб міська влада встановлювала завищені ставки податків. Не порушувався принцип рівномірності обкладання податками (державних установ і приватних осіб). Кошторис повинен був передбачати достатню кількість коштів на загальнодержавні і міські потреби¹. Міська дума отримала право не тільки затверджувати кошторис, але й спосіб виконання тієї чи іншої господарської операції. У разі, коли дума не визначалася в даному питанні, то воно могло бути вирішене управою (ст. 142). Надавши самоврядним інституціям право обкладати мешканців міст податками (ст. 128), закон одночасно передбачав і певні обмеження. «...бюджетне право міст було обмеженим. Міське управління позбавлялося права запроваджувати податки, які не згадував закон, і не перевищувати максимум платежів²».

Прибутки всіх міст поділилися на дві категорії: 1) постійні джерела; 2) випадкові джерела. Постійні джерела були встановлені законом і складалі звичайні доходи. Ці прибутки формувалися: 1) із надходжень від міського нерухомого майна та капіталів; 2) із платежів на користь міста. До випадкових джерел відносили кошти, які отримували при вилученні міських земель, позик у держскарбниці тощо, а також прибутки, що місто отримувало понадпланово (недоїмки за попередні роки). Саме з цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки. Основу ж

міського господарства складали звичайні доходи, тому що їх можна було планувати при складанні кошторисів.

Представники органів міського самоврядування ніколи не могли точно прогнозувати точну суму грошових надходжень на наступний рік. З іншого боку, частину витрат можна було планувати, бо вони передбачалися чинним законодавством. Міське Положення 1870 р. розподіляло міські витрати на дві категорії: 1) витрати обов'язкові, 2) інші витрати (ст. 140).

У відповідності до ст. 139 Положення 1870 р. до обов'язкових витрат відносили: утримання міського суспільного управління; утримання суспільних будівель і пам'ятників; виплати по міських позиках; утримання вулиць, каналів, освітлення; фінансування учбових, благодійних закладів; кошти на військовий постій; опалення та освітлення в'язниць; утримання поліції та пожежної команди. Обов'язкові витрати, у свою чергу, можна поділити на дві групи. Перші п'ять згаданих вище витрат йшли на задоволення місцевих потреб. Останні ж три статті – на забезпечення загальнодержавних потреб.

Основу прибуткової частини бюджетів міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній складали звичайні прибутки. До них відносилися: надходження від майна, що належало місту; платежі на користь міста (оціночний з нерухомого майна приватних осіб, з промислових документів тощо).

Оціночний збір сплачувався з усього нерухомого майна, що розташовувалося у місті. Виключення було передбачено лише для імператорських палаців, казенних споруд, що були зайняті державними установами або благодійними, навчальними чи духовними закладами. У пільговому становищі перебували землі, зайняті залізницями та відповідними приміщеннями. Також від сплати оціночного збору звільнялося малоцінне, на думку думи, майно (ст. 129).

З 1872 р. у містах отримали право не лише оподатковувати нерухоме майно, але й визначати розмір податку і термін його сплати (ст. 55, 128)³. Члени міської управи здійснювали оцінку, розподіляли платежі і за місяць до визначеного (думою) терміну його сплати повідомляли населення міста. Суми, які не були внесені у визначений думою термін, вважалися недоїмкою і пізніше стягувалися разом з пенею. Розмір пені визначала дума, але не більше одного відсотка із суми недоїмки за кожний прострочений місяць. Якщо недоїмка з пенею протягом шести місяців не сплачувалася, то залучалася поліція. З її допомогою накладався арешт на прибутки з обкладеного нерухомого майна. Коли прийняті заходи не допомагали, то майно боржника продавалося (ст. 130).

Обсяг податку обмежувався 1% цінності майна або 10% прибутковості. Розмір платежу змінювався в разі здачі його в оренду. Слід відзначити, що не у всіх містах трьох губерній майновий податок почали збирати після запровадження Положення (Ромни та ін.)⁴. Навіть у Чернігові його стали включати до кошторису з 1874 р. Оцінку нерухомого майна в містах робили спеціально створені комітети або члени міської управи. Для

більш об'єктивної оцінки майна до роботи комісії залучалися мешканці міст. В окремих містах до сформованих оціночних комісій запрошували фахівців, але їхня діяльність не завжди влаштувала населення і міське самоврядування. Так, у 1875 р. у Чернігові міська дума запросила страхових агентів, щоб вони здійснили оцінку приватної комунальної і державної нерухомості, виділивши на дану роботу 800 руб. На думку залучених агентів, з більшості майна необхідно було брати більш високі платежі⁵. Така пропозиція не влаштувала не лише мешканців Чернігова, але й самих гласних, бо для багатьох навіть попередні більш низькі ставки податку були непідйомними. Усе це змусило міську владу відмовитися від послуг страхових агентів і відновити діяльність оціночних комісій.

За часів дії Положення 1870 р. обсяги надходжень від оціночного збору з нерухомого майна мали тенденцію до зростання. Вона стосувалася нерухомості, що належала приватним особам і місту. Наприклад, у 1870 р. міська влада Харкова отримала оціночного збору з нерухомого майна приватних осіб 75 629 руб., а з міської нерухомості – 48 683 руб. 62 коп. Отримані кошти становили відповідно 40,5% та 20,6% від загальних прибутків міста. У 1891 р. обсяги грошових надходжень зросли і становили відповідно 160 012 руб. 63 коп. (22,6%) та 151 097 руб. 66 коп. (21,4%)⁶. Зростання прибутків міста від оціночного збору з приватного нерухомого майна було пов'язано з швидкими темпами економічного розвитку Харкова і відповідним збільшенням числа домовласників та цінності їхнього майна. З 1871 р. по 1891 р. прибутки від нерухомого майна харків'ян зросли в 1,7 раза. У той же час значна частина даної статті у загальноміських прибутках зменшилася в 1,5 раза. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших містах досліджуваних губерній. Тільки отримані міською владою прибутки були меншими. Наприклад: Лебедин – 2 769 руб. 48 коп., Суми – 5 351 руб. 31 коп.⁷ (Додаток В 1.1, В 1.2).

Різниця в прибутках з нерухомого майна приватних осіб та громадських і державних установ виникала через різні ставки оподаткування. Для останніх податок нараховували за спеціальною шкалою, яка майже в 10 разів перевищувала коефіцієнт для приватної власності.

Влада міст, прагнучи поповнити міську скарбницю, постійно шукала додаткові джерела фінансування. Так, у 1874 р. Суразька управа, спираючись на ст. 4 Положення, нарахувала оціночний збір з будинку вдови священика І. Вербицького. Вдова стверджувала, що нерухомість знаходилася за межами міста, а управа – навпаки. Підставою до такої суперечки стала відсутність чіткого визначення територіальних меж повітового центру. І. Вербицька звернулася зі скаргою до губернського правління, яке після вивчення справи підтримало вдову і скасувало рішення управи⁸. Аналогічні ситуації виникали в багатьох містах. Наприклад, у Харкові територіальні межі були встановлені лише у 1876 р. після затвердження плану міста⁹. У багатьох інших містах зазначених губерній кордони міст не були визначені до кінця XIX ст.

Управи більшості міст (Суми, Новозибків, Сураж, Конотоп, Чернігів та ін.)¹⁰ піднімали питання про підвищення податку у випадку, коли житлове приміщення або його частина здавалися в оренду. Дана пропозиція часто стосувалася вчителів та учнів, які винаймали такі приміщення. Місцеві адміністрації не підтримували подібні клопотання (встановлення квартирного збору в 10% річної ренти). Губернатори та інші чиновники вказували на те, що введення нового податку призведе до зростання квартирної плати, а це, у свою чергу, негативно позначиться на матеріальному становищі вчителів. А окремі малозабезпечені родини змушені будуть відмовитися від наміру віддати дітей до школи¹¹. Можна припустити, що такі ідеї у членів управи виникали у зв'язку зі змістом ст. 129 Положення. У даній статті йшлося про те, що у випадку здачі в оренду звільненої від оподаткування нерухомості вона оподатковується на загальних засадах.

Інколи міські самоврядні інституції намагалися скористатися відсутністю законодавчо закріпленого механізму оцінки нерухомого майна та збільшити надходження, постійно збільшуючи платежі. Такі спроби найбільш часто відбувалися в другій половині 70-х років XIX ст. Наприклад, міська влада Сум визнавала єдиним шляхом поповнення бюджету запровадження нових податків. Для сплати платежів сумські домовласники сплачували від 30% до 75% прибутковості свого нерухомого майна¹². Економічну ситуацію в місті ілюструє приклад, коли відомий місцевий підприсемер Суханов побудував для своєї родини будинок, вартість якого дорівнювала 75 тис. руб. Через рік він не міг його продати за 25 тис. руб.¹³. Падіння цін на хліб призвело до економічного застою не лише Сум, але й багатьох інших міст, тісно пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції. Це, у свою чергу, збільшувало чисельність боржників по платежах на користь міста та недоїмок.

Отже, встановлений спеціальною комісією податок із нерухомого майна (травень-червень) необхідно було сплатити до 1 жовтня. Як уже зазначалося, боржникам нараховувалася пеня. Але такі санкції не допомагали, що призводило до формування заборгованості¹⁴. У 1873 р. недоїмка з даного платежу у Ніжині сягала 5517 руб., Борзні – майже 2 000 руб., Суражі, Стародубі та Новгород-Сіверському – більше 1 000 руб., в інших містах – від декількох сотень рублів до 79 руб. (Конотоп)¹⁵ (Додаток В 1.3, В 1.4, В 1.5, В 1.6). У містах Полтавської та Харківської губерній заборгованості не було у Сумах, Недригайлові, Золочеві, Охтирці, Вовчанську, Ромнах. У Харкові заборгованість складала 1405 руб.¹⁶.

Аналіз статистичних звітів дозволяє зробити висновок, що думи та управи враховували стан економічного розвитку міста, встановлюючи розмір оціночного збору з нерухомого майна. Наприклад, у 1875 р. у Харкові він дорівнював 8%, Охтирці, Валках, Вовчанську, Лебедині, Слов'янську, Сумах та Чугуєві – 1%, Змієві – 0,5%, Золочеві та Старобільську – 0,25%¹⁷.

Слід відзначити, що в губернських містах обсяги оціночного збору перевищували аналогічні платежі навіть в економічно розвинених повітових центрах (Харків – 87 779 руб. 85,25 коп.¹⁸, Полтава – 28 927 руб. 90 коп.¹⁹,

Чернігів – 20 743 руб.²⁰). У той же час були міста, в яких надходження від даного податку складали близько 300 – 400 руб. (Богодучів, Золочів) або взагалі не поступали (Білопілля, Куп'янськ, Краснокутськ, Глинськ).

Отже, у невеликих містах із слабкою торгівлею, нечисельними промислами платоспроможність населення залишалася на низькому рівні. Закономірними результатами такої ситуації були недоїмки, які накопичувалися із року в рік. Окремі боржники зверталися до самоврядних інституцій або до місцевих адміністрацій з проханням про зменшення розмірів платежів чи надання відстрочок. Але такі звернення рідко знаходили підтримку. Наприклад, у 1897 р. чернігівський губернатор надав дозвіл лише 7 особам виплачувати свою заборгованість частинами²¹.

Відсутність в органів міського самоврядування права примусово стягувати податки перетворювало дану процедуру у важкий і довготривалий процес. Самоврядні інституції намагалися залучати поліцію та суди до стягування платежів із боржників. Необхідно визнати, що поліція із судами найчастіше не поспішали з допомогою. Тому справи окремих неплатників розглядалися роками. Наприклад, після тривалого очікування допомоги від поліції Стародуба міський голова був змушений звернутися зі скаргою до губернатора. Лише він зміг вплинути на місцевого поліцмейстера, і з боржників було отримано недоїмки²². Інколи для отримання коштів суди продавали навіть майно неплатників податків. На аукціони виставлялися як дрібні речі («пальто синього кольору» священника Г. Колтунова у Мглині в 1885 р.)²³ до земельних ділянок (3 дес. землі селянина І. Галькова в Кролевці)²⁴. У той же час місцеві адміністрації оперативно переривали спроби самоврядних інституцій окремих міст зазначених губерній силовими методами стягувати кошти з боржників. Чиновники вказували, що думи та управи виходили за межі своєї компетенції, порушуючи ст. 18 Положення.

Не дивлячись на всі труднощі як для населення, так і для міського самоврядування, надходження від оціночного податку приватних осіб зростали. Наприклад, у Харкові за 1871 – 1891 рр. надходження від нього до міського бюджету зросли в 1,7 рази²⁵. У Чернігові обсяги платежів майнового податку з 1875 р. по 1895 р. зросли у 2,7 рази (з 20 743 руб. до 56 086 руб.)²⁶. Залежно від ступеня економічного розвитку зростали й надходження. У заштатних містах і посадах майновий податок був невеликий, як і надходження від нього, або взагалі був відсутній. На обсяги надходження впливав і той фактор, що нерухоме майно обкладалося тричі: державним податком, міським оціночним та земським збором.

З 1893 р. міська дума та управа Харкова встановили максимальну норму оподаткування нерухомості (10%). Методику нарахування податку розробила управа²⁷. Обсяг податку залежав від чистої прибутковості. Реальні прибутки власника нерухомості до уваги не бралися²⁸. Міське самоврядування Харкова недоотримувало кошти з оціночного збору ще й через відсутність дозволу губернатора на переоцінку майна у місті. Хоча кількість нерухомості зростала, як і її цінність. Наприклад, у Чернігові у 1896 р. нараховувалося 1756 дерев'яних будинків та 288 кам'яних²⁹

(у 1862 р. відповідно 803 та 43³⁰), у Харкові в 1875 р. – 4876 дерев'яних та 2164 кам'яних³¹. Отже, самоврядні інституції недоотримували кошти від майнового податку як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Не покращувало фінансове становище органів міського самоврядування «фінансова недисциплінованість» інституцій державної влади. Вони часто або затримувалися зі сплатою податку, або вимагали зменшити його обсяг. Наприклад, у 1881 р. у Чернігові виникла суперечка між губернською канцелярією та міською управою. Причина її полягала в тому, що канцелярія вимагала зменшення розміру податку до 10 руб. (тобто до 1% податкової ставки). Управа, спираючись на закон 1876 р., пояснювала, що ставки оподаткування державних та громадських установ в 10 разів вищі, ніж для приватної нерухомості (ст. 2077). Саме тому будинок чернігівського губернатора і був оцінений у 1000 руб. Чинovníки канцелярії змушені були визнати дії міської управи законними і сплатити податок³².

Важливим джерелом поповнення бюджетів міст залишалася муніципальна власність. Передача земельних ділянок, що належали місту і передбачені міським планом під площі, вулиці, тротуари, мости, переправи, а також для водного сполучення (у межах міста), не можна було віддавати у виключне користування окремих приватних осіб. Також заборонялося без спеціального дозволу будувати на вказаних землях споруди, які б заважали пересуванню мешканців міста. Дозвіл на таке будівництво надавали: в губернських містах – Міністерство внутрішніх справ, а в повітових – губернатор.

Самоврядні інституції намагалися отримати кошти з рухомого та нерухомого комунального майна. Від якісного складу дум і управ залежала ефективність їхньої діяльності у даній сфері. Влада кожного міста особливу увагу звертала на орні землі, пасовища, ліси та водні ресурси, які могли приносити стабільні прибутки.

Орні землі найчастіше здавалися в оренду. Містам було вигідніше здавати землю орендарям за гроші або за частину врожаю. Наприклад, управи Глухова та Новозибкова отримували по 75% врожаю орендарів, а Чернігівська – 50%³³. Влада ж кожного міста вирішувала долю отриманих продуктів залежно від ситуації. Їх могли продати або направити до закладів освіти, медицини, до інших міських установ та на інші потреби.

Але не у всіх містах зазначених губерній співпраця між самоврядними інституціями та орендарями муніципальних земель була плідною. Наприклад, у Харкові в 1875 р. міська влада від оренди пасовищ отримала 4147 руб. 88 коп.³⁴. Наприкінці 80-х років XIX ст. оренда орної землі та сінокосів поповнила бюджет міста на 8000 руб.³⁵ У середині 90-х років місто здавало в оренду 2183 дес. вигінних та 1295 дес. орних земель³⁶. Частина депутатів управи і думи звертали увагу, що кошти, отримані від орендарів, не покривають шкоди, яку ті наносять землі. Селяни, які брали в оренду землю, як правило, не використовували нові технології для її обробки, що призводило до зменшення родючості. Але Харківська управа не приймала заходів із запровадження нових вимог до орендарів.

Таке ставлення до проблеми ілюструє думку про взаємозв'язок між компетентністю депутатів міського самоврядування та ефективністю роботи останніх.

У той же час Харківська управа мала й більш вдалі приклади своєї діяльності. У середині 90-х років вона продала 40 дес. землі під забудову біля Балашівського вокзалу³⁷. У результаті даної торговельної операції місто не лише отримало значні кошти, але й сприяло подальшому промислового розвитку губернського центру (на проданих землях було побудовано корпуси ХПЗ).

Наступним прикладом прозорливості самоврядних інституцій щодо управління муніципальним майном може бути випадок у Ромнах. У 1886р. міські депутати підняли питання про необхідність докласти зусиль до того, щоб у Ромнах об'єдналися дві залізниці: Ромни-Кременчук та Ліваво-Роменська. Члени думи та управи справедливо вважали, що проходження через місто залізниці буде сприяти підвищенню економічного потенціалу Ромен. Міська влада безкоштовно віддала 11 дес. під будівництво залізниці. Крім цього, самоврядні структури виплатили 12300 руб. власникам знесених будівель під час прокладання колій³⁸.

На Чернігівщині також були непоодинокі випадки дбайливого ставлення самоврядних структур до муніципальної власності. Крім здачі в оренду родючих ділянок землі під городи, управа організувала обробіток 170 дес. малородючих земель. Для цього зазначені території удобрювали і вирощували овочі на продаж. У результаті такого підходу до справи місто додатково отримало кошти: у 1879 р. – 600 руб., у 1887 р. – 1200 руб., 1893 р. – 2000 руб.³⁹ У багатьох містах зазначених губерній влада передавала глинисті ділянки в оренду для виробництва цегли⁴⁰.

Управи багатьох міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній зробили «відкриття», як збільшити надходження від зданих в оренду пасовищ та сінокосів. Через декілька років з початку дії Положення 1870 р. в управах підраховали, що вигідніше міські сінокоси та пасовища передавати не одному орендарю, а невеликими ділянками багатьом особам. Такий підхід відразу позитивно позначився на бюджетних надходженнях Сум, Ромен, Глухова, Мглина, Новозибкова. У таких містах прибутки від муніципальних сінокосів становили 60 – 70% від прибутків з орендарів. У Чернігові надходження до бюджету по даній статті зросли майже в 2,2 рази (з 4535 руб. до 10300 руб)⁴¹. У Сумах цифра була дещо меншою – 4125 руб. 30 коп.⁴². Окремі управи почали перетворювати орні землі на сінокоси і пасовища для отримання більших прибутків.

Дана ідея ґрунтувалася на способі життя, що вела значна частина мешканців міст. Як уже зазначалося раніше, в окремих повітових і заштатних містах, та особливо в посадах, селяни становили значний відсоток серед населення. Головними заняттями даної категорії мешканців залишалися сільське господарство та промисли. Тому не дивно, що міське населення у значній кількості тримало велику та дрібну рогату худобу. Наприклад, у Чернігові в 1895 р. нараховувалося лише 1500 голів великої рогатої худоби⁴³.

Управи кожного міста розробляли правила випасу худоби. Один із членів управи наймав пастухів і слідкував за виконанням правил. Розроблені правила містили тарифи платежів і термін користування пасовищем (квітень – листопад). У середньому власники сплачували на користь міста за коня 1,5 руб., корову – 1 руб., за козу, свиню або вівцю по 50 коп.

У центрах регіональної торгівлі (Ніжин, Кременчук, Ромни, Суми) та окремих містах муніципальні пасовища брали в оренду гуртові торговці худобою, які сплачували більші кошти, ніж місцеве населення. Такий стан речей викликав невдоволення у мешканців міст, бо для них запроваджувалися обмеження в кількості ділянок та можливості випасати свою худобу. Особливо гострою складалася ситуація в невеликих заштатних містах та посадах. Мешканці таких населених пунктів у переважній більшості жили за рахунок сільського господарства, і перспектива втрати чи скорочення джерел прибутку їх не влаштовувала⁴⁴. Самоврядні інституції під тиском міського населення приймали протекціоністські заходи. Для торговців худобою вони встановлювали підвищені орендні тарифи. Наприклад, у посаді Клишів обсяг платежів сягав 3 руб. за велику рогату худобу та 1 – 1,5 руб. за козу або вівцю⁴⁵.

Ще одним напрямом отримання прибутків із нерухомого муніципального майна в містах було впорядкування базарів. Влада міст будувала торговельні ряди, лавки, ларьки, які потім здавалися в оренду. Нагляд за правильним використанням даного майна здійснювали спеціально створені базарні комісії або призначені депутати. Наприклад, у Харкові влада міста впорядкувала Благовіщенський, Кінний, Нечетинський базари. У 1875 р. міське самоврядування отримало від оренди торговельних лавок на Благовіщенському базарі майже 20000 руб., з Кінного – 2572 руб., Нечетинського – 3112 руб.⁴⁶ Через 24 роки надходження до бюджету Харкова зросли і становили 38824 руб. з Благовіщенського базару та 5952 руб. з Кінного⁴⁷. Крім цього, влада міста здавала в оренду місце для торгівлі за межами базарів, за що у 1889 р. було отримано 20706 руб.⁴⁸.

У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній самоврядні інституції здавали у довготривалу оренду міську землю для будівництва житлових або торгово-промислових об'єктів. Місто й орендар заключали договір, в якому зазначалося, що по закінченню терміну угоди ділянка повинна повернутися місту. У залежності від місця розташування ділянок (близько чи далеко від центру) встановлювалися розміри оплати. Наприклад, у Чернігові за одну десятину землі біля центру влада міста з орендаря брала по 15 – 45 руб. Лише на околицях Чернігова було здано в оренду місцевим ремісникам і підприємцям близько 200 таких ділянок. Передача в оренду муніципальних земель з кожним роком приносила міській владі все більше прибутків. За 9 років загальні надходження зросли у 7 разів (з 239 руб. до 1587 руб. у 1880 р.)⁴⁹. Але у невеликих містах дана стаття бюджету не приносила великих прибутків. Наприклад, у Лебедині у 1888 р. міський бюджет поповнився від орендної плати на 210 руб. 44 коп.⁵⁰. Таким чином влада міст не лише боролася за наповнення

бюджету, але й упорядковувала стихійну торгівлю, що було актуальним для покращення санітарно-гігієнічної ситуації та повсякденного життя городян. Крім цього, самоврядні інституції могли вплинути на економічну ситуацію в містах, створюючи умови для розвитку торгівлі, промислів, підприємств.

Додатковим ресурсом, який допомагав у формуванні міських бюджетів, були озера. Міста, що володіли озерами та ставками, здавали їх в оренду для розведення риби. Як і в інших випадках, управою розроблялися спеціальні правила оренди, які пізніше затверджувалися. У залежності від запланованого прибутку орендарі спочатку сплачували одну третину річної суми податку, а пізніше всю суму. У Лебедині, Чернігові влада міст отримувала досить значні кошти від даної статті (від 300 руб. до 1109 руб.)⁵¹.

Міські сади, сквери та парки також здавалися в оренду і приносили дохід владі міст. У 1887 р. Полтавська управа отримала 1150 руб за оренду міського саду біля вокзалу, за Олександрівський сквер (там було організовано влітку продаж селгтерської води) – 479 руб.⁵². Лебединська управа у 1888 р. за оренду міських скверів на Троїцькій та Майданній площах отримала 100 руб.⁵³. У Чернігові влада міста брала по 800 руб. за оренду Костянтинівського парку (у 80-х роках XIX ст.)⁵⁴. З кінця весни до початку осені 1890 р. Ніжинська управа отримала 75 руб. за оренду міського саду⁵⁵. У Ромнах в 1887 р. управа здала в оренду на 5 років міський парк площею 1 дес. 1163 саж.². Орендар був зобов'язаний щорічно сплачувати місту 150 руб. та утримувати його в належному стані. Він отримав право два дні на тиждень (неділя, четвер) брати плату за вхід. У зазначені дні в парку грала музика. В інші дні вхід був безкоштовний. Орендар повинен був побудувати за свої кошти ротонду та альтанку для музикантів⁵⁶.

Також окремі органи міського самоврядування брали плату за користування міськими шляхами, тротуарами, а також за ганки, розташовані на муніципальній землі. Так, Лебединська управа у 1888 р. отримала 19 руб. 50 коп. як оплату за ганки (у розрахунку 10 коп. за квадратний аршин)⁵⁷. У Полтаві управа за користування мостовими отримала у 1887 р. 6707 руб.⁵⁸. Як видно з наведених прикладів, надходження від зазначених статей приносили кожному місту різні обсяги коштів до бюджету.

Серед муніципальних податків друге за важливістю місце належало платежам з торговельних та промислових свідоцтв (ст. 128 Положення 1870 р.)⁵⁹. Збори з документів на право торгівлі та промислів мали право встановлювати думи: з купецьких і промислових свідоцтв та квитків на торговельні та промислові заклади. Крім цього, міська влада отримувала кошти з різних патентів, що видавалися заводам з виробництва напоїв зі спирту чи вина, а також на заклади, що продавали зазначену продукцію. Розмір платежів залежав від обсягів державного мита. Відповідно до указу від 28 жовтня 1870 р. платежі з документів на право торгівлі та промислів, а також з купецьких свідоцтв першої та другої гільдії не повинні були перевищувати 15%, а з інших свідоцтв та квитків – 10% казенного мита.

Найголовніший збір у 20% встановлювався на вищезгадані заводи (ст. 132).

Міське Положення 1870 р. надавало думам право визначати податок з постійних дворів, трактирів та лавок. Самоврядні інституції при встановленні розмірів платежів спиралися на положення про трактирні заклади⁶⁰.

З подальшим розвитком ринкових відносин у більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній спостерігалось зростання платежів з торговельних і промислових посвідчень та квитків на роздрібну торгівлю. Наприклад, у 1871 р. міська влада Харкова від вказаної статті отримала 13679 руб 16 коп., у 1875 р. – 39386 руб 88 коп., у 1888 р. – 42171 руб. 33 коп.⁶¹. Отримані платежі становили від 4,2% (1883 р.) до 7% (1873р.) усіх надходжень до міської скарбниці. Полтавська управа у 1887 р. з торговельних свідоцтв та квитків отримала 5905 руб. 40 коп.⁶². Влада Чернігова отримала від реалізації торгових та промислових посвідчень найменше коштів у порівнянні з Харковом та Полтавою: у 1875 р. – 1815 руб. та 1538 руб. у 1880 р.⁶³.

У повітових містах зазначених губерній надходження до міських скарбниць від даних платежів становили від 9% до 10 % загальної суми всіх платежів. Так, управа Лебедина у 1888 р. від продажу торгових посвідчень отримала 1038 руб. 95 коп.⁶⁴, а влада Сум – 1605 руб. 29 коп.⁶⁵. На Полтавщині найбільші надходження від даних платежів отримали управи Кременчука і Ромен (1871 р. – 2028 руб. 65 коп.)⁶⁶. У Чернігівський губернії «лідерами» серед повітових центрів за статистичними звітами 1875 р. були Ніжин (4137 руб.) та Конотоп (2292 руб.)⁶⁷. Серед посадів найбільші надходження до бюджетів отримували у Клинцях (6464 руб.), Злинці (1432 руб), Добрянці (1431 руб.). Цей феномен пояснювався тим, що в даних населених пунктах щорічно проходило 3 – 5 ярмарків, товарообіг яких сягав 20 тис. руб.⁶⁸. Серед заштатних міст Чернігівщини питома частка всіх надходжень від торговельних свідоцтв (85%) припадала на Короп та Березну. У той же час у кожній із губерній були міста, де управи по даній статті отримували лише по декілька десятків рублів (1875 р. – Золочів – 10 руб. 60 коп., Старобільськ – 52 руб.)⁶⁹.

Наступним важливим джерелом наповнення міських бюджетів були платежі з ліцензій на утримання трактирів та акцизний збір. Статут про питейні збори 1872 р. регламентував процедуру відкриття та утримання трактирів у містах. У статті 310 зазначалося, що лише самоврядні інституції могли дозволити відкрити трактир у місті. Наприкінці кожного року в управах збирали заявки від бажаючих відкрити питейний заклад. Члени управ вивчали заявки, що містили інформацію про місце розташування, майбутній асортимент і дані про самого претендента. Від підприємця вимагалася довідка про благонадійність у поліції⁷⁰. Трактири не можна було відкривати поруч із будівлею місцевої адміністрації, культурними спорудами, базарними площами, підприємствами тощо. Заявки ретельно перевіряли і не завжди задовольняли. Наприклад, управа Городні відмовила купцю Л. Фрідкіну у клопотанні про відкриття трактиру, бо він не надав довідку про благонадійність з місцевого поліцейського відділку⁷¹.

Після того, як претендент отримував дозвіл на відкриття питейного закладу, він купував патент на підприємницьку діяльність. За порушення терміну сплати збору на порушника накладався штраф або управа могла анулювати ліцензію⁷². У 1885 р. управа Борзни прийняла рішення про закриття трактиру, який належав міщанину Ш. Клейнеру. Підставою для цього стала заборгованість останнього за користування ліцензією⁷³. У випадку, коли підприємець купив патент, але з різних причин трактир не відкрив, то управа сплачені кошти йому не повертала. Саме на такій підставі Новомлинська управа залишила у себе 35 руб., які були сплачені за ліцензією П. Шагановим.

Отже, можна зробити висновок, що органи місцевого самоврядування розуміли, що трактири могли принести містам не лише прибутки, але й негативні наслідки, тому намагалися жорстко їх контролювати. За період з 1870 р. по 1891 р. збір з трактирних закладів у Харкові склав 1081697 руб. 35 коп., що становило 11,1% від загальноміських прибутків⁷⁵. У Полтаві лише за 1887 р. міська скарбниця отримала 5440 руб. 45 коп. за патенти з питейних закладів⁷⁶. У Чернігові надходження від даних платежів зросли з 688 руб. у 1875 р. до 1090 руб. у 1885 р.⁷⁷. У повітових центрах трьох губерній, заштатних містах і посадах самоврядні інституції поступово отримували все більше коштів з реалізації торгових і промислових посвідчень. Хоча були міста, де дана стаття не була прибутковою (Недригайлів, Золочів).

У кожному трактирі велася торгівля алкогольними напоями, які обкладалися акцизним збором⁷⁸. Законодавство регулювало встановлення розміру податку. Сплачувані за акцизним збором кошти залежали від кількості реалізованої продукції. У той же час передбачалося, що вони не повинні були перевищувати 60 руб. на рік. Заборгованість зі сплати акцизного збору могла призвести до того, що самоврядні інституції у майбутньому не нададуть боржнику дозвіл на підприємницьку діяльність⁷⁹. Отримані міським самоврядуванням кошти від даної статті в окремих містах становили від 2 – 3% до 9 – 11% усіх надходжень до бюджетів. Наприклад, у 1875 р. найбільші обсяги надходжень від акцизу в Чернігівській губернії були в Ніжині, Суражі та Новгород-Сіверському. Полтавська управа лише за 1887 р. отримала 15000 руб. за акциз трактирів⁸⁰. У Харкові самоврядні інституції встановили різні ставки платежів для закладів, що продають алкоголь. По 200 руб. сплачували трактири та буфети в садах (188 зареєстровано), а також із заїжджих дворів⁸¹. У Чернігові надходження від даної статті мали тенденцію до зростання (1872 р. – 882 руб., 1880 р. – 2139 руб.)⁸².

У 70 – 80 х роках ХІХ ст. у багатьох містах зазначених губерній органами самоврядування та громадськими організаціями проводилася антиалкогольна пропаганда, яка дала свої результати. Так, у повітових містах Чернігівської губернії кількість трактирів, де продавали алкоголь, скоротилася до 82. Відповідно і зменшилися прибутки міст від акцизного збору. У 1880 р. вони становили 2% від загальної суми надходжень.

Додаткові надходження до міських бюджетів гарантувала ст. 128 Положення 1870 р. Вона засвідчувала право самоврядним інституціям оподатковувати візницький промисел. Пізніше Положення 1892 р. підтвердило це право. Обсяг зборів із візників не повинен був перевищувати максимально дозволеного законом.

Харківська дума скористалася наданою Положенням можливістю і продовжувала збір платежів з візницького промислу за тарифом, що був затверджений у 1868 р. Власники фаєтонів та лінійок платили по 12 руб., дροжок – по 6 руб., ломових та дрягильських візників – по 3 руб. на рік. Масштаби промислу та можливі прибутки міста ілюструють дані про кількість зареєстрованих перевізників у Харкові в 1879 р. До початку вересня до міського самоврядування подали заявки та отримали дозвіл 1468 осіб на ломові перевезення, 287 – на дрягильський, 424 – на фаєтонах та дрожках. За надані свідоцтва місто отримало 12069 руб. прибутку⁸³. За період 1870 – 1891 рр. самоврядні інституції Харкова отримали платежі від перевізників на суму 257055 руб.⁸⁴. Найбільші надходження від даних зборів отримувала влада Слов'янська та Сум (у 1875 р. відповідно 501 руб. та 361 руб. 50 коп.)⁸⁵.

У Полтавській губернії найбільші ставки з перевізників були встановлені у губернському місті: за фаєтони або дροжки з парою коней – по 20 руб., з брочки – по 7 руб. 50 коп., з ломових – по 6 руб. і по 2 руб. за простий віз. За рік місто отримувало від перевізників 5577 руб.⁸⁶. Візництво також було розвинене у Кременчуці, Ромнах, Прилуках, Гадячі, Лохвиці.

У більшості повітових і заштатних міст Чернігівської губернії візництво не набуло поширення. Даний промисел був популярним у Чернігові, Ніжині, Стародубі та Суражі⁸⁷. У Чернігові в 1880 р. розмір збору залежав від кількості коней та місця проживання перевізника. З візників, які мешкали у місті, влада брала по 4 руб. за парокінні екіпажі щорічно, 2 руб. – за однокінні. Селяни, які приїздили до Чернігова з навколишніх сіл і займалися візництвом, платили на користь міста відповідно по 5 та 3 руб. Такий протекціонізм Чернігівської думи та управи був спрямований на захист інтересів чернігівських перевізників. Лише в 90-х роках ХІХ ст. усі, хто займався візництвом, стали сплачувати однакові суми зборів (парокінні екіпажі – 6 руб., однокінні – 3 руб.)⁸⁸. Наприкінці ХІХ ст. обсяги надходжень від перевізників до міської скарбниці зросли у 2,7 рази (1898 р. – 1428 руб., 1900 р. – 4052 руб.)⁸⁹. Отже, у містах, де візницький промисел розвивався, він приносив прибуток не лише власникам, але й містам.

Наступним стабільним джерелом поповнення міських бюджетів була перевірка і постачання торгівцям терезів. Практично у кожному місті та посаді декілька днів на тиждень відбувалася базарна торгівля (у Сумах щодня)⁹⁰. До цього потрібно додати проведення ярмарків, які також самоврядні інституції забезпечували перевіреними пристроями. Закон забороняв користуватися терезами, що не пройшли відповідну перевірку. Наприклад, у 1899 р. міщанину Д. Вульфсону Остерська дума заборонила

займатися торгівлею у місті, бо у нього було виявлено декілька своїх мід та терезів, які не були «сертифіковані» міською владою⁹¹. Такі випадки були не поодинокими. У деяких містах трьох губерній використовувався принцип оренди зважувальних пристроїв на конкурсній основі. Маючи справу лише з однією або декількома особами, управа могла більш успішно організувати збір відповідного платежу. Для бажаючих організувалися спеціальні аукціонні торги. У залежності від обсягів товарообігу базарів та ярмарків самоврядні інституції встановлювали і розміри річної ренти. Так, за зважування сипучих речовин до міського бюджету бралось по 1 коп. (з відра або четвертака)⁹². Наприклад, міщанин С. Голубов в якості орендної плати виплатив за 1874 р. Чернігівській управі 272 руб. У менш економічно розвинених містах надходження були скромнішими (Березна – 40 руб.)⁹³. У сусідній Полтавській губернії найбільші обсяги надходжень від зазначеної статті отримувала влада губерньського міста (1887 р. – 350 руб.)⁹⁴. У Харківській губернії за міські терези та міри кошти отримували лише у Старобільську (12 руб. 50 коп.), Сумах (8 руб. 42 коп.) та Ізюмі (8 руб. 35 коп.). В інших повітових центрах зазначений збір не було запроваджено⁹⁵. У Харкові ж за 1871 – 1891 рр. до міського бюджету надійшло 557004 руб. 36 коп.⁹⁶. Додаткові надходження до міських бюджетів забезпечували збори за торгові місця. Поширення ринкових відносин сприяло торговельній активності в містах зазначених губерній, що, у свою чергу, призводило до поступового зростання платежів від даної статті. Наприклад, у Чернігові за 1870 – 1899 рр. обсяги надходжень від зборів за торгові місця зросли на 8 665 руб. (з 1223 руб. до 9888 руб.)⁹⁷.

У той же час місцеві адміністрації виступали проти спроб самоврядних інституцій перевищити свої повноваження при встановленні додаткових, не передбачених законом зборів. Так, у 1899 р. міській владі Сум було заборонено брати гроші із селян, які торгували на міських площах, бо площі були для загального користування, а торгівля велася не зі стаціонарних точок⁹⁸. Чернігівський губернатор заборонив Кролевецькій управі запроваджувати особливий податок з осіб, які торгували постійно⁹⁹.

Як уже відзначалося раніше, у деяких містах був запроваджений шосейний або мостовий збір. Держава надала дозвіл органам міського самоврядування брати оплату за перевезення вантажів і товарів міськими шляхами. Уряд сподівався, що отримані кошти самоврядні інституції будуть витрачати на ремонт мостових та утримання їх у належному стані. Наскільки плани влади справдилися, розглянемо пізніше. У тих же містах, де існували забруковані мостові, торгівці перевозили по них товари і повинні були сплачувати дорожній збір. Обсяги платежів визначали думи. Як і у випадку з терезами, влада більшості міст віддавала збір даного платежу в оренду. Орендар заключав з міською владою контракт, в якому визначалися розмір ренти та вимоги щодо утримання та ремонту мостових. Якщо орендар порушував статті угоди, то на порушника накладався штраф або контракт розривався. За ухилення від сплати мостового збору з торгівців та промисловців стягувався штраф, який у

16 разів перевищував сам податок¹⁰⁰. Найчастіше вказаний збір і кам'яні мостові існували у містах, що були торговельними центрами. Наприклад, у Ніжині міська влада отримала до бюджету від даного податку 4500 руб. у 1884 р., а в 1892 р. – 6000 руб.¹⁰¹. У повітових містах Харківської губернії лише в Старобільську самоврядні інституції збирали мостовий збір (1875 р. – 453 руб. 45,75 коп.)¹⁰².

У той же час влада окремих міст запроваджувала рідкісні для того часу податки. Так, після довгих обговорень і консультацій у 1899 р. у Харкові почали стягувати збір за утримання собак. У тому ж році міська скарбниця отримала від нового податку 3 457 руб.¹⁰³. В інших містах губернії дана ініціатива не була підтримана (Суми).

У містах, де активно розвивалася торгівля або вони виступали місцями транзитного перевезення, самоврядні інституції запроваджували податок за склади. Вони, як правило, розташовувалися на берегах річок або на околицях міст. Ст. 136 Положення передбачала, що розмір платежів повинен був залежати від місця знаходження місць для зберігання товарів¹⁰⁴. Кожне місто визначало розмір плати за зайняту землю. У Чернігові 1 саж.² коштувала орендарю по 10 – 30 коп.¹⁰⁵, що давало місту щорічно по 200 – 400 руб. надходжень до бюджету¹⁰⁶. Однак Положення 1892 р. зобов'язувало владу міст, де існував даний збір, знизити його обсяги на 10% щорічно (ст. 135). Можливо, таким чином уряд хотів стимулювати розвиток річкових перевезень. Але сподівання не виправдалися. Слід зазначити, що міське Положення 1892 р. було недосконалим щодо визначення зборів на користь міст¹⁰⁷.

Ще одним додатковим джерелом поповнень міських бюджетів були муніципальні скотобійні. Вони не лише давали можливість отримувати містам прибутки, але й дозволяли самоврядним інституціям поліпшити забезпечення населення м'ясом та санітарно-гігієнічну ситуацію міст. У Харкові на будівництво боєн було заплановано витратити 418785 руб.¹⁰⁸. Сам комплекс повинен був складатися із загального та карантинного загонів для худоби, бойні для різних порід худоби, а також декілька невеликих переробних заводів, чинбарний двір, водогін, адміністративні споруди та під'їзні шляхи. Будівництво було завершено у 1897 р.¹⁰⁹.

Тривалим був процес будівництва скотобоєн і в Чернігові. Уперше пропозицію щодо їх будівництва підняв гласний Д. Лавриненко у 1875 р., але, підтримавши ідею, дума не знайшла потрібних коштів. У 1883 р. чернігівський губернатор князь С. Шаховський вказав на незаконність існуючої практики забою худоби в домашніх умовах. У 1883 р. Чернігівська дума розробила кошторис будівництва, але знову не знайшла необхідних коштів¹¹⁰. Протягом 1884 – 1886 рр. влада міста шукала кошти і місце для майбутніх боєн. Перебуваючи у фінансовій скруті, дума навіть взяла в борг 650 руб. від місцевих підприємців за умови передачі на певний час скотобоєн до приватних рук. Декілька років тривали суперечки щодо місця розташування комплексу між самоврядними інституціями та губернським присутством, а пізніше і єпархіальним архієреєм. Останні

зауважили, що бойні планували побудувати занадто близько від лікарні та жилих будинків. У результаті протистояння дума повернула кошти позичальникам. У 1887 р. вона отримала дозвіл на будівництво (і ділянку), а також взяла позику на 12 тис. руб. для майбутнього комплексу¹¹¹. У 1891 р. бойні були побудовані. У 1891 р. місто отримало від них прибуток у розмірі 3500 руб., а в 1899 р. – 9220 руб. Населення сплачувало за забій по 85 коп. за бика, 70 коп. за корову¹¹². Не менш прибутковими скотобійні були і в Полтаві (1887 р. – 7500 руб.)¹¹³. У більшості повітових центрів трьох губерній функціонували муніципальні бойні (Суми, Ізюм, Слов'янськ, Глухів, Городня, Конотоп, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Кременчук, Прилуки, Ромни).

Комунальне майно у вигляді водогонів (Харків, Полтава, Чернігів), трамвайних перевезень (Харків) та електростанцій також поповнювало бюджети міст. У Чернігові лише за 1886–1899 рр. місцева електростанція дала місцевій владі 3300 руб. прибутку¹¹³. У Харкові в 1897 р. міська влада власним коштом побудувала електростанцію, яка забезпечила електричним струмом у тому числі й міські трамваї¹¹⁴. На жаль, будівництво водогонів, електростанцій, трамвайних ліній було недоступним для більшості міст через фінансову скруту самоврядних інституцій.

Наповненню міських бюджетів сприяла діяльність самоврядних інституцій у кредитно-фінансовій сфері. Для вирішення різних завдань органи міського самоврядування укладали довготермінові (найчастіше цільові) або короткотермінові (для покриття бюджетного дефіциту) позики¹¹⁵. При створенні фінансових установ самоврядні інституції спиралися на примірний статут міських банків 1862 р. Закон передбачав, що для відкриття банку в місті треба мати відповідне приміщення та стартовий капітал (10 тис. руб.). Розроблені статутні документи затверджувалися міністром фінансів. У статуті фіксувалися умови організації та мета банківської установи, види фінансових операцій, а також система діловодства. Міські думи формували та затверджували правління банків.

У містах Харківської губернії у другій половині XIX ст. діяло 15 фінансово-кредитних установ (7 із них у Харкові). Міські банки функціонували лише: Харків (1866 р.), Старобільськ (1866 р.), Білопілля (1866 р.), Суми (1868 р.), Слов'янськ (1869 р.), Зміїв (1871 р.), Куп'янськ (1874 р.), Ізюм (1875 р.), Золочів (1875 р.)¹⁷⁷.

Найбільш потужним був Харківський банк, заснований з ініціативи міського голови О. Скринника¹¹⁸. Починаючи з 1877 р., по 1891 р. міська влада Харкова отримала від банківських операцій 962686 руб. 50 коп.¹¹⁸. У 1894 р. капітал Харківського міського купецького банку становив 1785 тис. руб. Того ж року міська влада отримала прибутків від його фінансових операцій на 124471 руб. (тобто 12% усіх міських доходів)¹²⁰. Міський банк був надійним і зручним джерелом кредитування Харківського самоврядування. Наприклад, з 1870 р. з його прибутків щорічно перераховувалося на Олександрівську лікарню по 5 тис. руб., а за 1880 – 1882 рр. більше 100 тис. руб. на утримання ремісничого училища.

Кошти також виділялися на інші лікарні, школи та комерційне училище¹²¹. За своєю потужністю в цей час з міським банком Харкова в Україні міг зрівнятися лише муніципальний банк Катеринослава¹²².

У Чернігівській губернії міські банки функціонували лише в окремих містах: Кролевець (1863 р.), Глухів (1865 р.)¹²³, Стародуб (1870 р.), Новгород-Сіверський (1870 р.)¹²⁴, Ніжин (1873 р.)¹²⁵, Чернігів (1875 р.)¹²⁶. У Чернігові та Ніжині певний час самоврядні інституції не могли зібрати необхідний стартовий капітал для відкриття муніципальних банків. У Глухові та Кролевеці шестигласним думам навпаки вдалося зібрати по 50 тис. руб. на відкриття міських банків¹²⁷. Дещо пізніше самоврядні інституції Стародуба і Новгород-Сіверського також назбирали по 10 тис. руб. на відкриття банків¹²⁸. У Ніжині частину потрібної суми позичив місту депутат М. Куликов, що дозволило відкрити банк, а позичальника обрали директором¹²⁹.

У Чернігові влада міста, навіть перебуваючи у фінансовій скруті, відмовилася позичати необхідні кошти для заснування банку у приватної особи. Депутати не пристали на умови позичальника (купця П. Цвета), який за свою послугу вимагав призначити свого знайомого головою міського банку. Лише продавши частину міських земель, а інші здавши в оренду, самоврядні структури майже отримали потрібні кошти. Остаточо питання з відкриттям банку було вирішено, коли місто змогло продати виморочне майно (маєток міщанина А. Крапівцева) та збрало необхідну суму¹³⁰.

З аналогічними проблемами зіткнулися органи самоврядування в містах Полтавської губернії. На процес відкриття банківських установ вплинуло падіння цін на зерно та цукор у 70-х роках XIX ст., що уповільнило темпи економічної активності. У багатьох містах зазначених губерній банки мали мінімальний передбачений законом уставний капітал. А самі установи найчастіше надавали позику міській владі, приватним особам, приймали кошти від населення та здійснювали операції з цінними паперами та векселями. У залежності від економічної ситуації в країні та губернії знаходилися прибутки муніципальних банків та відповідно й наповнення міських бюджетів.

Міські бюджети також поповнювали надходження від державних дотацій, із земських зборів, відсотків з міських капіталів, недоїмок за попередні роки, продажу муніципальної землі від виморочного майна, добровільні пожертвування тощо.

Отже, міські бюджети формувалися завдяки надходженню коштів з різних джерел.

4.2. Обов'язкові видатки міст державним інституціям та на розвиток протипожежної охорони

Відповідно до Положень 1870, 1892 рр. на органи міського самоврядування покладалася ряд функцій із забезпечення загальнодержавних потреб.

У Харкові обов'язкові видатки на загальнодержавні потреби за 1871 – 1891 рр. склали 7132051 руб.¹³², що становило 45,2% від загальної суми

обов'язкових витрат. У Чернігові за 1871 – 1897 рр. влада міста на дану статтю витратила 71219 руб.¹³³ (Додаток В 2.1). Тенденція до зростання обсягів обов'язкових витрат фіксувалася і в Полтаві.

Достатньо обтяжливою витратною статтею для влади міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. було утримання приміщень місцевих державних адміністрацій та Міністерства внутрішніх справ. Якщо у 1871 р. самоврядні інституції Чернігівської губернії витрачали на згадані потреби 6588 руб., то вже у 1895 р. вони склали 56812 руб.¹³⁴. Отже, витрати міст зросли у 8,6 рази (або на 762%). Найбільші обсяги платежів здійснювала влада Чернігова, Ніжина, Глухова, Новозибкова та Стародуба.

Після запровадження Положення 1892 р. міське самоврядування було змушене додатково утримувати Губернське у земських та міських справах присутствіє. Тільки за перший рік дії Міського положення самоврядні інституції Чернігівщини виплатили на вищезгадані потреби 1421 руб.¹³⁵ (Додаток В 2.2).

Витрачаючи значні кошти на утримання поліції, влада міст часто не могла досягнути з нею взаєморозуміння і плідної співпраці. Поліція часто відмовлялася допомагати збирати недоїмки з боржників і при цьому постійно вимагала збільшення фінансування¹³⁶. Витрати на поліцію мали тенденцію до постійного зростання. У 1870 р. видатки за цією статтею на Чернігівщині склали 4546 руб. від усіх доходів міст, у 1871 р. – 4546 руб., у 1872 р. – 6748 руб.¹³⁶. Думи не лише виділяли кошти на визначені чинним законодавством потреби (житло, заробітна плата), але й на кухарів, ординарців, ремонт одягу, додаткові роз'їзди тощо. Наприклад, у Чернігові в 1876 р. дума профінансувала роз'їзди поліцейських у розмірі 200 руб., у 1879 р. – 600 руб., у 1886 р. – 700 руб. (видатки збільшилися на 250%)¹³⁷. Крім цього, додатковим тягарем для міст було обов'язкове фінансування іногородніх поліцейських (оплата квартирних), що було закріплено законом 1876 р. (ст. 582)¹³⁸. Також заборонялося скорочувати склад поліцейських команд. Звіти місцевих чиновників засвідчують, що за десять років після міської реформи витрати на утримання міської поліції зросли більше, ніж у 2 рази. Забезпечення господарських та інших потреб поліції часто вело до збільшення податків, запровадження нових (як правило, натуральних), що погіршувало життєвий рівень пересічних громадян (Додаток В 2.3).

У Харкові дана стаття у 1871 р. становила 25,6% від усіх обов'язкових витрат на державні інституції. У 1891 р. обсяги витрат дещо скоротилися до 18,2%, поступившись коштам на військові потреби¹³⁹ (Додаток В 2.4). В інших містах губернії самоврядні структури також видавали певну частку прибутків на покриття вищезгаданих статей. Наприклад, у 1875 р. витрати на поліцію та оренду приміщень для поліції і державних установ становили: у Сумах – 9731 руб. 1,5 коп., у Старобільську – 5115 руб. 23 коп., у Чугуєві – 4422 руб. 32 коп., у Слов'янську – 4566 руб. 1,25 коп., у Білопільлі – 4797 руб. 11,5 коп.¹⁴⁰.

У Харківській губернії конфліктні ситуації між поліцією та владою міст були нерідким явищем. У 1898 р. самоврядні інституції Сум витратили на утримання державних установ 1507 руб. 94 коп. та на міську поліцію 7704 руб. 25 коп.¹⁴¹. Дума та управа сподівались на їхню підтримку під час збору податків. Однак місцева адміністрація і поліція відмовили у допомозі через завантаженість та відсутність кадрів. З огляду на таку ситуацію Сумська дума обговорювала питання про створення муніципальної поліції. Але потрібних коштів для цього у міста не знайшлося (6000 руб. на рік). До того ж ідея суперечила чинному законодавству, про що думі нагадала місцева адміністрація¹⁴². У містах Харківської губернії від 11% до 20% міських видатків йшли на утримання поліції та місцевих адміністрацій. Наприклад, у 1888 р. у Лебедині зазначені видатки становили 2071 руб. 73 коп. (загальні ж витрати 12053 руб. 73,75 коп.)¹⁴³.

У Полтавській губернії, як і в сусідніх, найбільші видатки на користь державних інституцій здійснювала влада губерньського міста (13,4% від загальних видатків)¹⁴⁴. У повітових центрах обсяги платежів коливалися від 1000 руб. до майже 6000 руб. Найбільші відрахування були в економічно розвинених містах¹⁴⁵.

Але, незважаючи на фінансове становище міського самоврядування, закон вимагав від влади міст утримувати поліцію. Законодавство забороняло зменшувати чисельний склад поліцейських установ. Наприклад, спроба місцевої влади Глухова скоротити штат поліцейської команди у 1899 р. на 8 чоловік наштовхнулася на заборону з боку губернатора. Останній мотивував свою негативну реакцію зростанням числа мешканців у місті, а скорочення могло негативно позначитися на громадському порядку¹⁴⁶. Закон забороняв міським інституціям припиняти фінансування поліцейських команд навіть у разі відсутності коштів у достатній кількості. У 1888 р. чернігівський губернатор відмовився затверджувати кошторис Суразької думи, коли в ньому були відсутні статті витрат на поліцію¹⁴⁷. Аналогічні ситуації виникали і в Полтавській та Харківській губерніях.

У той же час законодавство надавало право поліцейським чинам бути присутніми на засіданнях, коли обговорювалися міські бюджети, і надавати свої пропозиції, які самоврядні інституції не мали права не брати до уваги. Саме у такий спосіб Городнянська дума була змушена включити до кошторису витрати на будівництво порохового складу¹⁴⁸. Відвідуючи засідання дум, поліцмейстери та справники періодично піднімали питання про підвищення заробітної плати. Такі пропозиції знаходили підтримку з боку губернаторів. Заробітна плата поліцейських у середньому коливалася від 5 до 15 руб.¹⁴⁹. Постійне зростання витрат на державні інституції, й особливо поліцію, змушувало самоврядні інституції йти на непопулярні кроки. Влада міст повинна була збільшувати обсяги платежів або запроваджувати додаткові податки (від декількох копійок до 1 руб.)¹⁵⁰.

Отже, фінансування поліцейських та державних установ було обтяжливим для міських громадських управлінь.

Наступною статтею обов'язкових витрат на користь державних установ, що потребувала значних коштів, було утримання в'язниць¹⁵¹. До міської реформи 1870 р. шестигласні думи опікувалися в'язницями. Вони виділяли кошти на заробітну плату, опалення та освітлення¹⁵². Положення 1870 р. покладало на новостворені самоврядні інституції зобов'язання лише з освітлення та опалення в'язниць. Від зазначених видатків закон звільняв владу тих міст, де такі заклади були відсутні. У Полтавській губернії в'язниці розташовувалися в казенних приміщеннях у Полтаві, Кременчуці, Ромнах, Гадячі, Зінькові, Костянтинограді, Пирятині, Хоролі, Переяславі, Прилуках та Кобеляках. У Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді у зв'язку з недостатньою площею казенних приміщень винаймалися приватні споруди. У Лохвиці та Золотоноші арештантів утримували у приватних приміщеннях, бо казенних не було взагалі. У Миргороді в'язниці не було, тому арештантів тримали в поліцейському відділку, а засуджених – у в'язницях сусідніх міст. Існуючі в містах губернії в'язниці були розраховані на 782 арештанта (по 2 саж.³ повітря на людину), але взимку 1892 р. там перебувало 1324 ув'язнених¹⁵³. Така ситуація виникла через незадовільний стан таких закладів у Золотоноші, Кобеляках, Ромнах та Кременчуці. Керівництво було змушене переводити арештантів з одного міста до іншого. У в'язницях Полтави і Хорола були відкриті школи. На території Хорольської в'язниці також за рахунок Міністерства внутрішніх справ була побудована церква, на що було витрачено 863 руб. 99 коп.¹⁵⁴. Міські самоврядні інституції на освітлення та опалення в'язниць витратили у 1892 р. 14744 руб. 53,75 коп.¹⁵⁵. Найбільшими видатки по даній статті були в Полтаві. У 1875 р. міська влада витратила на зазначені потреби 1827 руб.¹⁵⁶, а в 1892 р. сума зросла до 3185 руб. 60 коп.¹⁵⁷.

У Чернігівській губернії, в основному, освітлення та опалення в'язниць здійснювалося через систему підрядів. Для цього організовувався конкурс серед претендентів. Переможець заключав договір з містом про надання зазначених послуг¹⁵⁸. В інших містах самоврядні інституції брали на себе виконання необхідних робіт (Ніжин, Кролевець, Козелець), бо таким чином сподівалися заощадити громадські кошти. Але такі сподівання не завжди реалізовувалися через людський фактор. Окремі члени громадського управління шукали різні шляхи до самозбагачення. Такий випадок був зафіксований у Козельці. Козелецька управа прийняла рішення про виділення 211 руб. на освітлення в'язниці¹⁵⁹. Міський голова В. Тихонов, бухгалтер І. Стрижевський та член управи В. Перцов здійснили фінансову оборудку. Замість конопляної олії (за 286 руб.) вони придбали гас на 176 руб. для освітлення в'язниці. Різниця ж у 110 руб. була ними привласнена. За даним фактом у 1888 р. було порушено кримінальну справу¹⁶⁰. Найбільшими видатки на опалення та освітлення в'язниці були в Конотопі, Козельці, Новгород-Сіверському та Новозибкові. Усього ж за даними 1872 р. за згадану статтею витрати міст дорівнювали 12850 руб.¹⁶¹.

У Харківській губернії в'язниці функціонували у Харкові, Лебедині, Старобільську, Ізюмі, Охтирці, Куп'янську, Вовчанську, Сумах, Змієві

та Валках. У більшості міст губернії також спостерігалася тенденція до зростання видатків на утримання в'язниць (Суми – 1646 руб. 99 коп.¹⁶², Лебедин – 1096 руб. 73,75 коп.¹⁶³). Лише у Харкові відбувалося певне зменшення міських видатків на в'язниці. Якщо у 1871 р. вони становили 2,4% від усіх обов'язкових платежів на загальнодержавні потреби, то в 1891 р. – 0,9%¹⁶⁴. Але необхідно пам'ятати, що загальний обсяг міських зборів та видатків на цей час зростає. Отже, загальні витрати влади Харкова по даній статті також зростали. Загальні ж витрати самоврядних інституцій Харківської губернії на утримання в'язниць лише у 1875 р. склали 11721 руб. 49 коп.

Таким чином, видатки міст на утримання в'язниць «з'їдали» значну частину міських коштів самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Спроби органів самоврядування «забути» профінансувати дану статтю видатків наштовхувалися на «попередження» з боку місцевих адміністрацій. Наприклад, управи Новозибкова та Сосниць, вказуючи на фінансову скруту, припинили освітлення в'язниць, що викликало незадоволення губернатора. Він нагадав про обов'язки самоврядних структур, закріплених законодавчо. У результаті влада міст відновила фінансування даної статті видатків за рахунок інших¹⁶⁵.

Наступною статтею витрат міських бюджетів, що викликала багато нарікань серед населення, були видатки на військовий постій та інші військові потреби. До місцевої реформи 1870 р. військова повинність була натуральною. Спеціальні квартирні комісії розміщували війська в будинках місцевих мешканців. Це повинно було сприяти економії державних коштів. Така економія обходила населенню імперії у 40 млн. руб. на рік¹⁶⁶.

Законодавство передбачало часткову компенсацію власникам помешкань, але даний процес займав багато часу і компенсація була незначною. Органи самоврядування зверталися до місцевих адміністрацій та уряду з пропозиціями заміни натуральної повинності на грошову. З різних причин усі пропозиції не були реалізовані. Лише у 1872 р. у дію вступили нові правила розквартирування військ у містах. Державна скарбниця виділяла господарям житла «квартирні кошти», а муніципальні структури займалися організацією розміщення військових частин у населених пунктах. Дума кожного міста створювала для цього спеціальні розпорядчі комітети,¹⁶⁷ які в разі необхідності або будували казарми для військових, або орендували приміщення у мешканців міст¹⁶⁸.

Закон передбачав виділення з державної скарбниці по 6 руб. 50 коп. за одного розквартированого військового у вигляді компенсації (за місяць)¹⁶⁹. Але визначених коштів завжди не вистачало і перераховувалися вони із затримкою. Для виконання військової повинності самоврядні інституції були змушені часто залучати кошти з інших бюджетних статей або брати кредити. Наприклад, влада Березни із передбаченою законом компенсації у 1174 руб. за виконання даної повинності отримала лише 285 руб. (1886 р.)¹⁷⁰. Найбільші видатки на військовий постій фіксувалися в губернських центрах. У 1887 р. влада Полтави витратила на дану

статтю 60745 руб. 31 коп.¹⁷¹, Чернігівська дума у 1882 р. – 12564 руб.¹⁷², самоврядні інституції Харкова у 1875 р. – 30011 руб. 95 коп.¹⁷³. Значні кошти виділяли і думи повітових міст на військову повинність: Суми – 7797 руб. 85,5 коп., Борзна – 3695 руб., Новозибків – 3267 руб., Ромни – 12944 руб. 75 коп.¹⁷⁴. Видатки міст на виконання даної витратної статті мали тенденцію до зростання. Так, Чернігівська дума лише за період 1882 – 1889 рр. витратила на військовий постій 89240 руб. У Харкові дана стаття за період 1871 – 1891 рр. становила 16,6% загальних витрат на забезпечення загальнодержавних потреб.

Виконання військової повинності не обмежувалося наданням військовим житла та фуражу для коней. Органи міського самоврядування повинні були забезпечити військові підрозділи також їдальнями, складами, лазнями тощо. Влада Ромен у 1886 р. для штабів 9 кавалерійської, 25 драгунської дивізій та штабу 1 бригади 9 кавалерійської дивізії побудувала пороховий склад, їдально та кухню караульного ескадрону, надала місце для лазарету, карцер, майстерню тощо¹⁷⁵. Сосницька управа у 1891 р. виділила кошти на будівництво хлібопекарні та міські землі під лазню для 2 батальйону 20 піхотного Галицького полку¹⁷⁶. У Конотопі за муніципальні гроші (550 руб.) було побудовано пороховий склад¹⁷⁷.

Окремо в бюджетах міст передбачалися кошти на покриття квартирних витрат розміщених офіцерів. Розмір компенсацій здійснювався за спеціально розробленою шкалою (коливався від 2200 руб. до 50 руб.)¹⁷⁸. Навіть під час проведення військових навчань самоврядні інституції повинні були виділити кошти на фураж для коней, а також на опалення та освітлення¹⁷⁹.

Під час проведення військових кампаній у другій половині XIX ст. самоврядні інституції також допомагали армії. Виділялися кошти на формування підрозділів добровольців або на лікування поранених. Наприклад, у 1879 р. влада Чернігова надала 500 руб. на лікування поранених військових у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.¹⁸⁰. Але були випадки, коли деякі депутати міських управ, отримавши компенсаційні кошти від держави за військовий постій у приватних будинках, «забували» розрахуватися з квартирновласниками. Так, у 1876 р. було порушено кримінальну справу проти Суразької управи, яка не передала місцевим мешканцям 949 руб. за військовий постій¹⁸¹.

Законодавство також зобов'язувало органи міського самоврядування опікуватися протипожежною охороною. Щорічно пожежі наносили значні збитки містам та їхнім мешканцям. Однією з причин такої ситуації було те, що в містах і селах головним будівельним матеріалом залишалося дерево. Відсутність у достатній кількості цегли, черепиці, заліза, інших будівельних матеріалів та їхня висока ціна довгий час впливали на вигляд населених пунктів. Саме тому проблема пожежної безпеки гостро стояла перед населенням українських міст.

У 1870 – 1874 рр. більшість споруд у містах зазначених губерній була дерев'яною. У містах Полтавської губернії кам'яних будівель в середньому було 2,2%. Лідерами з кам'яного будівництва були Полтава – 14,9% та

Кременчук – 10,4%. В інших містах цей відсоток коливався від 0% (Глинськ) до 2,3% (Ромни). Ще гіршою ситуація була на Чернігівщині, де середня кількість кам'яних споруд становила 1,34%. Лідером було губернське місто – 6,8%, а в інших містах кам'яна забудова колівалася від 0,2% (Борзна) до 2,2% (Ніжин). Наявність більш розвиненої промисловості та торгівлі сприяли розбудові міст Харківської губернії, що позначилося й на кам'яному будівництві (особливо Харкова (22,8%), Чугуєва (8,5%) та Сум (6,1%). Середні ж дані для регіону становили 2,8%¹⁸². Слід відзначити, що переважаання дерев'яних споруд у містах пояснювалося, у першу чергу, невисоким рівнем життя більшості населення.

Для покращення пожежної безпеки в містах імперії ще у 1853 р. було прийнято «Нормальний табель складу пожежних команд у містах»¹⁸³. До складу команд входили військові. Після прийняття Міського положення 1870 р. покращення пожежної безпеки було одним із завдань, що намагалися розв'язати міські думи та управи. Законом передбачалося, що саме органи міського самоврядування повинні були виділяти кошти на утримання пожежних команд (п. 9 ст. 103 Міського положення). Однак муніципальні структури не обмежувалися лише фінансуванням уже існуючих команд. Вони проводили ряд протипожежних заходів та широку роз'яснювальну роботу серед населення, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали діяльності добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо, що сприяло підвищенню безпеки життя в містах.

Однак заходи, що приймалися самоврядними інституціями, не завжди давали очікувані результати. Так, у містах Полтавської губернії у 1886 р. було 134 пожежі. Найбільше постраждали від цього лиха мешканці Полтави, Кременчука, збитки яких склали відповідно 16 тис. руб. та 23 тис. руб.¹⁸⁴ У 1890 р. було зафіксовано 139 пожеж, які коштували населенню 599515 руб. Найбільша кількість із них припадала на Кременчук (24)¹⁸⁵. У 1895 р. пожежі нанесли збитків у містах губерній на 208307 руб.¹⁸⁶.

У містах Харківської губернії за 1875 р. було зареєстровано 204 таких випадки, які нанесли збитків на 135620 руб. Левова частка пожеж припадала на Харків (144 – втрати населення 97850 руб.). У той же час жодної пожежі не було у Старобільську, Слов'янську та Змієві¹⁸⁷. У 1895 р. 18 пожеж нанесли збитків мешканцям Сум на 6520 руб., а в Охтирці відповідно 8 на 13410 руб.¹⁸⁸. У містах Чернігівської губернії спостерігалася тенденція до зменшення кількості пожеж. На початку 70-х років XIX ст. у середньому в рік фіксували 63 таких випадки, то у 1886 р. – 60 (збитків на 138386 руб.). У 1895 р. у містах губернії кількість пожеж скоротилася до 42. Відповідно зменшилися й загальні збитки мешканців у 3,2 рази (42065 руб.)¹⁸⁹. Ці дані щодо скорочення пожеж, а відповідно і втрат населення в містах зазначених губерній свідчать про результати діяльності самоврядних інституцій з розвитку протипожежної охорони.

В окремих містах витрати на протипожежну охорону ставали важким тягарем для бюджетів. У 1881 р. зазначені обов'язкові витрати в Полтавській

губернії становили 78454 руб., Харківській – 50228 руб., Чернігівській – 16270 руб.¹⁹⁰. Зазначені кошти йшли на утримання пожежних команд, на оплату приміщень, квартири, лікування. Міські самоврядні структури займалися вирішенням господарських питань, а адміністративні функції щодо пожежних команд належали поліції. Поліцейські чиновники часто намагалися використовувати «міські пожежні кошти» на свій розсуд, що призводило до конфліктів з муніципальними інституціями¹⁹¹.

Практично при постійній хронічній нестачі коштів на потреби міст самоврядні структури робили все можливе для виконання своїх зобов'язань перед пожежними командами. Так, у Харкові витрати на згадані потреби постійно зростали (1871 р. – 17401 руб. 40 коп., 1880 р. – 40950 руб. 61 коп., 1891 р. – 58220 руб. 61 коп.)¹⁹² (Додаток В 2.5). Дещо менше зростання спостерігалось в містах Чернігівської та Полтавської губерній. Наприклад, на Чернігівщині у 1870 р. на дану статтю міста витрачали 16072 руб., у 1880 р. – 31988 руб., у 1893 р. – 36546 руб.¹⁹³ (Додаток В 2.6). Крім коштів на утримання пожежних команд, муніципальні структури додатково фінансували різні потреби вогнеборців: ремонт обладнання, закупівля коней тощо. Наприклад, у Сумах у 1888 р. на утримання команди було витрачено 1498 руб. 35 коп., на ремонт інструментів – 234 руб. 91 коп., на лікування коней – 45 руб. 41 коп., на фураж – 229 руб. 42 коп. А в місті було 2 команди (тільки на їхнє утримання йшло 10218 руб. 94 коп.)¹⁹⁴.

Органи міського самоврядування також забезпечували пожежні команди всім необхідним спорядженням. У 1888 р. у 18 містах Полтавської губернії функціонували пожежні депо, в яких працювало 256 чоловік (14 брандмейстерів, 242 члени пожежних команд, 189 коней, 82 пожежні труби). Найбільш чисельною була команда у Полтаві (75 чол.) та Кременчуці (32 чол.). Значними були і їхні витрати (відповідно 24567 руб. 10 коп. та 12751 руб. 12 коп.). У той же час влада Глинська профінансувала дану статтю бюджету на 100 руб. Загальні ж витрати міст Полтавщини на пожежні команди становили 64928 руб. 96 коп.¹⁹⁵. У Харківській області чисельність вогнеборців постійно зростала, як і витрати на їхнє утримання. У 1893 р. пожежні команди нараховували 338 чоловік. Природно, що найбільшою вона була у губернському місті (164 чол.). В інших повітових і заштатних містах чисельність команд коливалася від 6 чол. (Зміїв, Недригайлів) до 31 чол. (Суми). У депо було 282 коня та 1148 одиниць спорядження. Загальні ж витрати самоврядних інституцій на протипожежну охорону в 1893 р. становили 96475 руб. 01 коп. (з яких 54079 руб. 71 коп. витратила влада Харкова)¹⁹⁶. Для поліпшення стану пожежного обозу Харківська дума у 1875 р. асигнувала 5400 руб. на нагороди та заохочення пожежників. У 1876 р. Харківська пожежна команда отримала пристрій для гасіння вогню. Він використовував рідину, насичену вуглецевим газом, який перешкоджав поширенню вогню (об'ємом 40 відер).

У Слов'янську дума в 1875 р. прийняла рішення про збільшення чисельності команди до 10 чоловік та закупівлю додаткових труб і коней. Влада Куп'янська додатково спорудила 4 колодязя, а також зобов'язала

домовласників, майно яких було оцінено в 1000 руб. та вище, власним коштом надсилати на пожежу бочку з водою чи сплачувати 2 руб. Для більшої оперативності боротьби з пожежами серед мешканців розподілялося спеціальне обладнання. У багатьох містах губернії самоврядні інституції йшли шляхом обкладання спеціальним податком багатих домовласників, щоб отримати додаткові кошти на протипожежну охорону (Охтирка, Золочів та ін.)¹⁹⁷. У Чернігівській губернії протягом 1870 – 1893 рр. видатки органів міського самоврядування на протипожежну охорону невпинно зростали, як і в сусідніх регіонах. У 1870 р. загальна сума витрат становила 17578 руб. (з них влада Чернігова сплатила 2835 руб., Ніжина – 2500 руб.). У 1893 р. видатки зросли до 38726 руб.¹⁹⁸. Для підвищення ефективності пожежних команд самоврядні інституції не лише купували спорядження і збільшували їхню чисельність, але й запрошували фахівців даної справи. Наприклад, у 1878 р. міська влада Чернігова запросила помічника київського брандмейстера М. Іохвея очолити чернігівську команду (з платою 400 руб. на рік)¹⁹⁹. Найкращими в Чернігівській губернії вважалися пожежні депо Глухова, Чернігова та Ніжина. У містах, які не мали муніципальних приміщень для розміщення вогнеборців, самоврядні інституції орендували пристосовані будівлі²⁰⁰. Сосницька управа наймала будинок купця І. Люблінського для пожежної частини (50 руб.)²⁰¹. Влада Остра за оренду сплачувала по 175 руб.²⁰².

Нестача коштів найчастіше була головним фактором, що стримував розвиток пожежної безпеки в містах зазначених губерній. Навіть у повітових містах, які були центрами місцевої та регіональної торгівлі, самоврядні інституції могли планувати досить скромні кошти на протипожежну безпеку. Наприклад, у Ромнах у 1870 р. на дані потреби влада витратила 3590 руб. 2 коп., у 1871 р. – 2774 руб. 56 коп., у 1886 р. – 4758 руб. 94 коп.²⁰³. Тому в містах часто складалася традиція, коли кількість пожежних команд та пожежників повністю залежала від фінансових можливостей самоврядних структур. Так, на Чернігівщині за період 1870 – 1895 рр. чисельність пожежників зросла з 127 чол. до 180 чол.²⁰⁴. Аналогічні темпи спостерігалися на Полтавщині. У Харківській губернії динаміка була дещо кращою, але головним чином за рахунок губернського міста.

Важливим напрямом роботи муніципальних структур з підвищення пожежної безпеки були зусилля щодо впорядкування забудови населених пунктів. Для цього в містах працювали штатні архітектори або техніки, які слідкували за виконанням правил забудови. Але в багатьох повітових містах управи не мали коштів, щоб фінансувати даних спеціалістів (зарплата архітектора у Сумах становила у 1896 р. – 1200 руб.)²⁰⁵. У Чернігівській губернії з 15 повітових міст лише в 5 працювали архітектори або техніки²⁰⁶. Аналогічна ситуація була і в сусідніх губерніях. Ставлення міської влади щодо впорядкування забудови міст ілюструють слова харківського гласного Е. Гордієнка: «Наша дума без бажання займається спорудами і якщо це робить, то лише в разі крайньої необхідності або за

вимогою інших відомств...»²⁰⁷. Саме тому центральна вулиця Харкова часто викликала багато критики за свій зовнішній вигляд (крива на плані і часто неприбрана).

Чинне законодавство передбачало, що думи, управи та поліція повинні були слідкувати за будівництвом. У разі порушення «Будівельного статуту» управи і поліція складали протоколи, які містили перелік порушень та пропозиції щодо їх виправлення. У разі невиконання рішення справа потрапляла до мирового судді. У реальному житті ситуація була дещо складнішою. Переважне число мешканців міст будувало житло та інші споруди за власними проектами, які затверджувалися управами. Контроль за будівництвом практично повністю був відсутній (виключення становили, в основному, губернські центри). Переважна більшість міст Лівобережжя та Слобожанщини не мала генеральних планів забудови. Деякі з них користувалися схемами часів Катерини II або першої половини XIX ст. Наприклад, у Харкові були розроблені два плани генеральної забудови міста (1875 р., 1885 р.), але жодний з них не був затверджений. Усе це призводило до хаотичної забудови міста. Така практика будівництва часто призводила до ситуації, коли пожежники не мали змоги навіть під'їхати до палаючого будинку і виконати свою роботу.

Однак, слід відзначити, що органи міського самоврядування намагалися упорядкувати забудову міст. Виконуючи вимоги «Будівельного статуту», міська влада стежила, щоб при спорудженні дерев'яних будинків відстань між ними дорівнювала 10 сажням (кам'яні дозволяли будувати суцільним масивом). Від власників дерев'яних споруд вимагали замінити дерев'яні димові труби на цегляні, тримати біля будинків діжки з водою, драбини, а солом'яні дахи обмазувати глиною²⁰⁸. У Харкові пожежники змушували городян замінювати старі солом'яні стріхи на нові. У випадку, коли домовласники не могли виконати дану вимогу, муніципальна влада інколи надавала їм пільги (прирівнювала до погорільців при сплаті податків), щоб вони зробили необхідну реконструкцію. Самоврядні інституції і пожежники слідкували і за тим, щоб подвір'я будинків не були захарашені вогнебезпечними матеріалами. Особливу увагу перевіряючи приділяли сараям і лазням. Часто домовласникам пропонувалося будувати їх на городах подалі від житла²⁰⁹.

Міська влада закликала населення використовувати під час будівництва цеглу та камінь, що набагато краще як з точки зору естетики, так і протипожежної безпеки. При плануванні центральної частини населених пунктів передбачалася саме кам'яна забудова. Однак слабкий економічний розвиток міст позначався на постійній нестачі коштів у муніципальних структур. Пересічні ж городяни у переважній більшості не могли дозволити собі такі витрати. Наприклад, оплата за день роботи каменяра становила 43 коп., пічника – 57 коп., покрівельника – 86 коп. До цих витрат слід додати і кошти на самі будівельні матеріали.

До кам'яних будинків міська влада і пожежники мали свої вимоги. Небезпечною з точки зору протипожежної безпеки вважалася відстань між

будинками 2 сажени. У разі недотримання даної вимоги домовласник був зобов'язаний збудувати високу суцільну кам'яну стіну між будинками²¹⁰. З появою кам'яних дво- і триповерхових будинків влада міст вимагає від їхніх власників побудувати пожежну драбину²¹¹.

Спираючись на чинне законодавство, представники пожежних і самоврядних структур проводили перевірки. Деякі пожежні команди мали загони сажотрусів, що проводили профілактичний огляд та чистку димарів. Дуже рідко в обов'язкових постановах органи міського самоврядування звертали увагу на попередження пожеж. У них згадуються штучні водоймища для гасіння пожеж, посадка дерев, запровадження нічних пожежних варт, а згодом обговорюється проблема будівництва приміщень для добровільних пожежних дружин.

Спільними зусиллями самоврядні інституції і пожежники проводили роз'яснювальну роботу серед населення. Проводилися лекції та бесіди, які були присвячені проблемам протипожежної безпеки. Також видавалися спеціальні брошури з даної тематики, які поширювалися серед мешканців міст. Крім профілактичних заходів, міська влада та пожежники прикладали зусилля до запровадження в життя постанов та правил протипожежної безпеки. Наприклад, під час проведення традиційного Іллінського ярмарку в Полтаві міська управа розробила правила, за якими кожний продавець зобов'язувався мати спеціальну легку трубу для можливої допомоги пожежникам. На час ярмарку біля кожної криниці додатково встановлювався резервуар з водою. Вогнебезпечне сміття потрібно було постійно прибирати. Заборонялося несанкціоноване будівництво тимчасових наметів, лавок для ведення торгівлі. Члени спеціальної комісії (представники управи, страхових товариств і торгівців) слідкували за виконанням правил²¹². Торгівці, які торгували пальним, повинні були виконувати більш жорсткі правила. Гас та інші пожежонебезпечні речовини треба було зберігати у герметичних ємкостях і в певній кількості (не більше 2 пудів нафти та 5 пудів гасу). Тримати такий специфічний товар вимагали у спеціально обладнаних складах²¹³.

Позитивну роль у покращенні пожежної безпеки відіграли «обивательські варті», які створювалися при поліційних установах. Члени цих варт чергували з 21 години вечора до 6 години ранку, охороняючи по 10 – 15 будинків (ділянку приблизно 250 саж.). У посушливий період (травень-жовтень) запроваджувалося посилене чергування (по два чоловіки). У разі небезпеки вартіві піднімали тривогу спеціальними тріскачками²¹⁴.

Важливу роль у посиленні протипожежної безпеки та відшкодуванню постраждалим від пожеж відігравало страхування. Практика взаємного страхування пов'язана з указом Олександра II від 10 жовтня 1861 р. Після запровадження Миської реформи 1870 р. це було взято на озброєння органами міського самоврядування. На відміну від земств, муніципальні структури не мали права обов'язкового страхування. Передбачалося, що влада міст зможе проявити певну ініціативу з поширення системи страхування (знижки, безкоштовні поліси тощо). Однак у реальному

житті ситуація була неоднозначною. Часто гласні недостатньо розуміли або були байдужі до нагальних потреб міста. З іншого боку, пересічні городяни не були спроможні з фінансових причин застрахувати своє житло. Наприклад, у Чернігівській губернії під час сенаторської ревізії 1880 – 1881 рр. лише управи Чернігова, Новозибкова, Сосниці та Остра надали інформацію про кількість застрахованих будинків. Управи інших міст або епізодично займалися даною проблемою, або взагалі не зверталися до неї (Сураж). Глухівська управа на запит чиновників відповіла, що «свідчення про кількість будинків, застрахованих в приватних компаніях, в управі відсутні, бо це не входить до її обов'язків...»²¹⁵. У Чернігові, Новозибкові, Острі та Сосниці у 1881 р. у різних компаніях і товариствах було застраховано будівель відповідно на 2095 483 руб., 1009 716 руб., 180386 руб. та 105082 руб. (Додаток В 2.7, В 2.8).

Але, не дивлячись на таке ставлення до страхування з боку деяких самоврядних інституцій і мешканців міст, у 1870 – 1900 рр. спостерігається певна позитивна тенденція у справі страхування, коли відбувалося зростання кількості застрахованих будівель і коштів, залучених до цієї справи²¹⁶. Незважаючи на недосконалу систему оцінки майна і встановлення страхових премій, страхові товариства щорічно оплачували достатньо великі кошти на благоустрій міст, удосконалення технічного обладнання пожежних команд, розбудову систем водопостачання, допомогу малозабезпеченим клієнтам необхідними будівельними матеріалами. Наприклад, у Харкові наприкінці 80-х – 90-х рр. XIX ст. страхове товариство виділило кошти на будівлю четвертої пожежної частини (25 тис. руб.) та на придбання ділянки під п'яту пожежну частину. В імперії існувало правило, коли страхове товариство відраховувало 75 коп. з кожних 1000 руб. страхової оцінки майна на користь поліції та пожежного обозу²¹⁷. Подальшому розширенню взаємного страхування від пожеж сприяла нова система диференційованих страхових платежів. Загалом зазначені фактори призвели до збільшення фінансування протипожежної безпеки в містах зазначених губерній наприкінці XIX ст.: у Полтавській – 260 руб. від суми отриманих премій, у Харківській – 619 руб., у Чернігівській – 360 руб.²¹⁸. Отже, діяльність страхових товариств була вигідною і для держави, і для міської влади, і для мешканців міст. Усі фінансові операції щодо страхування оподатковувалися. До держскарбниці йшли достатньо великі кошти.

У той же час підпорядкування пожежних команд поліції часто викликало незадоволення міської влади. Міські положення 1870, 1892 рр. залишали відкритими питання про організацію активного вогнегасіння в містах Російської імперії. У реальному житті кожне місто, виходячи із своїх фінансових можливостей і розуміння актуальності проблеми, проводило протипожежні заходи, що призводило до непоодиноких суперечок між самоврядними інституціями з одного боку і місцевими адміністраціями та поліцією з іншого. Різне розуміння шляхів вирішення проблеми організації пожежної допомоги (поліцейської або громадської) та рівень повноважень пожежних команд постійно обговорювався самоврядними інституціями.

Влада Харкова пропонувала вилучити пожежні команди з-під контролю поліції, в Одесі міська влада виступала за реорганізацію вже існуючих пожежних команд, в інших містах обговорювали варіанти команд, які б відрізнялися від поліцейських і громадських, у деяких населених пунктах почали повертатися до пожежної повинності (але зіткнулися з проблемою небажання виконувати дану повинність пересічними городянами).

Ще за часів дії Положення 1870 р. міські думи Чернігова, Харкова та повітових центрів трьох губерній зверталися з клопотаннями до Міністерства внутрішніх справ про передачу пожежних команд під контроль муніципалітетів²¹⁹. Але центральна влада та Міністерство внутрішніх справ під різними приводами відмовляли їхнім клопотанням. У той же час Міністерство внутрішніх справ ще у 1862 р. рекомендувало організувати добровільні пожежні товариства. Протягом 70 – 80-х рр. XIX ст. багато міст Лівобережжя та Слобожанщини скористалися цим правом. Часто члени добровільних товариств не отримували за свою роботу платню, але звільнялися від служби в армії та отримували пільги під час виконання певних міських повинностей. У 80-х рр. XIX ст. добровільні пожежні товариства були зареєстровані у Полтаві, Градизьку, Золотоноші, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Прилуках, Хоролі; Харкові, Богодухові, Білопільлі, Валках, Лебедині, Старобільську, Сумах, Чернігові, Городні, Глухові, Козельці, Суражі²²⁰.

Однак лише в середині 90-х рр. XIX ст. добровільні пожежні товариства отримали офіційний статус, структуру та закріплені повноваження (1896 р. «Нормальний статут міських пожежних товариств», циркуляри Господарського Департаменту від 1 лютого та 18 липня 1897 р.).

На добровільні пожежні товариства покладалося завдання щодо організації гасіння пожеж у містах. Створювалися спеціальні дружини або відділення. Увесь інвентар зберігався у пожежних депо. Технічне оснащення добровільних пожежних товариств напряму залежало від фінансового становища міських самоврядних інституцій. У депо цілодобово знаходилися чергові, які в разі пожежі викликали всіх членів команди. Як правило, пожежні товариства існували на членські внески, пожертви, кошти міста, за рахунок допомоги земств, благодійних акцій²²¹. Кожна дума розробляла план заходів профілактичного характеру, а також дії дружинників під час пожежі.

Влада міст не лише фінансувала державні та громадські пожежні команди, але й намагалася надавати членам цих команд певні соціальні гарантії. Приймаючи на роботу кандидата (віком від 21 до 40 років), міська влада, виходячи зі своїх фінансових можливостей, гарантувала: отримання платні або пільг при сплаті міських податків, житло, відпустки, медичну допомогу, у разі каліцтва – пенсію. Наприклад, міська влада Харкова фінансувала інвалідний будинок для пожежників, які постраждали під час виконання своїх професійних обов'язків²²².

Позитивним моментом у діяльності добровільних пожежних товариств можна вважати те, що вони планували свою роботу, враховуючи місцеву специфіку. З кожним роком створені громадські команди накопичували цінний

практичний досвід із гасіння пожеж, а органи міського самоврядування вдосконалювали організаційні навички з вирішення нагальних проблем міст.

Але тих заходів, що приймали міські самоврядні інституції, було недостатньо (Додаток В 2.9). Характерною рисою в діяльності офіційних і добровільних пожежних команд була нестача кваліфікованих кадрів та велика плінність серед пожежників. У багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній накопичувалися борги з оплати праці. Хронічна нестача коштів у бюджетах міст призводила до слабого технічного оснащення вже існуючих пожежних команд та неможливості створення нових. На озброєнні вогнеборців були фактично ті ж інструменти, якими гасили пожежі ще на початку XIX ст. Лише в окремих містах команди мали нові механізми для боротьби з вогнем. Головними ж знаряддями праці пожежників продовжували залишатися лопи, сокири, багри, відра. Для того, щоб впевнено з ними працювати, пожежники повинні були мати добру фізичну форму.

Таким чином, обов'язкові видатки самоврядних інституцій на сплату майнового податку, фінансування інституцій державної адміністрації, поліції, на виконання військової повинності та розвиток протипожежної безпеки мали тенденцію до зростання. Законодавство ставило міста в ситуацію, коли ті були змушені здійснювати обов'язкові витрати, а на всі інші статті, що мали для міського населення першочергове значення, уже не було коштів.

4.3. Благоустрій міст

Зміни у соціально-економічному житті міст ставили перед новоствореними муніципальними структурами нові більш складні завдання, щодо задоволення запитів населення. Міські реформи 1870 р., 1892 р. покладали на органи міського самоврядування завдання й з благоустрою населених пунктів. У другій половині XIX ст. актуальним стало завдання із запровадження в містах досягнень науково-технічного прогресу на зразок Західної Європи.

Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєву необхідність для населення, доцільність з точки зору рівня соціально-економічного стану міст, фінансові можливості місцевого бюджету²²³.

Аналіз діяльності органів міського самоврядування з благоустрою міст доцільно розпочати з обов'язкових постанов, що приймалися думами. Вони охоплювали всі аспекти. Слід відзначити, що муніципальні структури у переважній більшості не розробили точних правил прийняття та реалізації обов'язкових постанов. У більшості міст зазначених губерній вони або не приймалися взагалі, або приймалися епізодично. Наприклад, у Чернігівській губернії в 1880 р. лише у 7 повітових містах (із 14) думи прийняли обов'язкові постанови. Майже половина з них була ініційована губернатором або поліцією. Головним чином зазначені постанови стосувалися розв'язання наступних проблем: 1) утримання в чистоті вулиць, 2) прийняття певних протипожежних заходів. Але часто ці рішення носили декларативний

характер і не були підкріплені конкретними діями. Наприклад, у Глухові дума заборонила робити солом'яні стріхи у приватних будинках²²⁴.

В окремих містах Харківської губернії (Харків, Ізюм, Лебедин, Старобільськ, Вовчанськ) постанови після прийняття друкувалися для того, щоб населення у своїй діяльності керувалося ними. Усі обов'язкові постанови думи Охтирки, Валок та Білопілля у 1875 р. перебували на виправленні у поліцейських справників або в губернському у міських справах присутствії для подальшого затвердження та публікації. Усі вони були пов'язані з питаннями впорядкування будівництва, санітарно-гігієнічної роботи та протипожежної безпеки. Однак допомогти населенню виконувати прийняті рішення міська влада не могла, а часто й не перевіряла їх виконання. Навіть коли думи приймали обов'язкові постанови, то в них виявлявся ряд недоліків: довгий термін прийняття, постанови за формулюванням мали суперечливий характер, що стримувало їхню публікацію. Іноді думи, прийнявши ці постанови, обмежувалися або складанням проекту, або обранням комісії для розробки проекту обов'язкової постанови, але самої постанови так і не приймали. В інших містах прийняті думами обов'язкові рішення інколи відмінялися губернським у міських справах присутствієм. Це було пов'язано з тим, що у постановах згадувалися питання, які не входили до компетенції міських самоврядних структур. Незрозумілий і суперечливий характер постанов також ставав причиною їхньої відміни з боку місцевої губернської адміністрації. Новостворені міські самоврядні структури часто пояснювали невиконання обов'язкових постанов поганою роботою поліції, яка недостатньо допомагала муніципальним структурам.

Важливим аспектом міського життя була постійна розбудова міст, розширення їхніх адміністративних кордонів. Більшість міст зазначених регіонів України не мали перспективних планів забудови і часто користувалися планами, складеними наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Навіть у Харкові проект забудови міста розроблявся більше двадцяти років²²⁵. Лише третя спроба розробки такого плану у 1896 р. стала успішною, коли думський комітет на чолі з інженером Ф. Шустером запросив до співпраці землеміра-таксатора К. Бранднера. Спочатку планувалося підготувати проект забудови північної частини Сумської вулиці, території Балашовського вокзалу. План передбачав обов'язкове виведення за межі міста боєн, кладовищ, заводів. Міські депутати схвалили запропонований проект, яким користувалися до 1917 р.²²⁶ Новий план передбачав вирівнювання та розширення старих вулиць, будівництво нових мостів, упорядкування набережних. Частина депутатів самоврядних інституцій та населення розуміли: «Правильне розпланування міста мало за мету збереження необхідної кількості вільних площ, які повинні мати зелені насадження. Міські вулиці слід прокладати з урахуванням сонячного світла та вітру, характерного для даної місцевості. Торгові частини... виділяти у спеціальні райони міста. Фабрики та заводи виносили за місто»²²⁷. У більшості міст зазначених губерній самоврядні структури не мали посад

архітекторів. Це було пов'язано або з браком коштів, або з нерозумінням користі в їхній діяльності²²⁸.

Бурхливий розвиток ринкових відносин у другій половині XIX ст. сприяв у тому числі й росту чисельності міського населення, промисловості та розбудові міст. З 1871 р. міська управа Харкова щорічно в середньому затверджувала 269 проектів різних споруд²²⁹. Однак у містах (навіть губернських) у цей час переважали дерев'яні будинки. У Харкові міська влада намагалася запобігти стихійній забудові, але підсумки цієї роботи не завжди були задовільними²³⁰.

Важливим напрямом діяльності муніципальних структур було впорядкування вулиць. У переважній більшості міст навесні та восени після дощів та повеней дороги переставали функціонувати. Наприклад, у Чернігові в другій половині XIX ст. після дощів вулиці тонули у багнюці, яка майже переривала зв'язок між різними частинами міста²³¹. Більшість доріг була у ямах та вибоїнах, які важко об'їжджали навіть візники. Мешканці Чернігова засипали ями землею, господарськими відходами, а інколи навіть померлими тваринами²³².

У першій половині XIX ст. влада деяких міст робила дерев'яні тротуари, але це створювало певні незручності для домовласників. Вода після дощів накопичувалася біля фундаментів і поступово руйнувала споруди або спричиняла утворення плісняви. Тому найбільш актуальним для самоврядних інституцій багатьох міст було питання з брукування доріг. При замощенні вулиць деякі муніципалітети віддавали перевагу цегляній, а не кам'яній бруківці. Використання цегли дозволяло зробити дорогу більш рівною, а рух транспорту тихішим²³³.

У Харкові проблему брукування спільно вирішували мостильна комісія, міська управа та завідувач інженерного відділу. Проаналізувавши свої досягнення і прорахунки у вирішенні даної проблеми, громадське управління Харкова у 1875 р. прийняло ряд рішень: використовувати для брукування лише кременчуцький граніт (як найбільш якісний), особливо в центральній частині міста; бувшим у вжитку каменем замощувати бокові вулиці; розширювати тротуари для пішоходів; у спеціально відведених місцях зобов'язувати домовласників висаджувати дерева. У результаті такої діяльності Харківської думи та управи у 1875 р. було забруковано кременчуцьким гранітом 792 кв. саж. доріг, 11210 кв. саж. мостових і тротуарів, перебруковано 9902 кв. саж. старих мостових із валеріанівського та савинського каменю²³⁴. На купівлю каменю влада міста виділила 99123 руб., піску – 12305 руб., за виконання земляних робіт виплачено 11838 руб 64 коп. тощо. Загальні ж витрати міста на брукування у 1875 р. склали 147731 руб. 25 коп., що на 99122 руб. більше, ніж у 1874 р.²³⁵. Під час проведення даних робіт відбувалося нівелювання вулиць та будівництво водостоків, що покращувало зовнішній вигляд Харкова і позитивно позначалося на повсякденному житті його мешканців.

У 1880 р. у Харкові було забруковано 36 верст доріг. Міська влада Сум, як і Харкова, вимагала від домовласників за свій кошт облаштовувати

під'їзди до своїх будинків. Для цього їм продавали браковану або бувшу у вжитку тротуарну плитку. З неї вони повинні були зробити мостки через стічні канали та облаштовані виходи до тротуарів. У 1899 р. влада повітового міста на згадані потреби витратила 6225 руб.²³⁶. Починаючи з 1875 р., Сумська дума за прикладом Харкова будує на вулицях водостоки.

Дума Слов'янська проводила мостильні роботи за рахунок податку, яким обклала «розсол», який видобувався з бурових свердловин (0,5 коп. з відра). В Охтирці у 1876 р. влада міста асигнувала 400 руб. на виправлення вулиць Сумської та Новокиївської. Самоврядні інституції Вовчанська за 1873 р. провели нівелювання торгової площі, вирівнювання вулиць та побудували водостоки вздовж тротуарів. Аналогічні роботи проводилися у Куп'янську та Старобільську²³⁷.

У Чернігівській губернії навіть губернське місто до 1870 р. не мало кам'яних мостових. Існували спеціальні люди (носії), які заробляли гроші, переносючи людей через грузькі місця. І хоча вперше питання викладання вулиць і мостових у Чернігові обговорювалося в 1859 р., але реальне втілення розпочалося у 70-х роках XIX ст.²³⁸. Перші справжні кроки із впорядкування вулиць Чернігова припали на 1875 р. Депутати запропонували утворити стартовий капітал для поліпшення міських вулиць і площ. Однак з різних причин справа затягнулася. Лише у 1876 р. було складено проект вимощування вулиць²³⁹. У 1878 р. була створена спеціальна комісія, яка розробила план брукування. Було складено кошторис робіт і визначені місця для вимощування²⁴⁰. Після проведення конкурсу серед постачальників каменю дума у 1879 р. закупила 234 куб. саж. каміння (по 80 руб. за куб.)²⁴¹. Ураховуючи фінансові можливості, муніципальна влада почала роботу з упорядкування центральної частини Чернігова у 1879 р. (Базарна площа, Богоявленська та Богуславська вулиці). Підрядник зобов'язувався не лише впорядкувати вулиці, а й протягом двох років після завершення робіт стежити за їхнім станом, а в разі потреби ремонтувати²⁴². До кінця 1879 р. підрядник упорядкував 33846 кв. саж. центральної частини Чернігова. Муніципальна влада витратила на це 29459 руб. За два роки в місті впорядкували 6167 кв. саж. доріг. Це коштувало місцевій владі 48559 руб. (40190 руб. – за матеріали, 8369 руб. – за виконання робіт)²⁴³. Міська влада Чернігова після проведення робіт у 1879 – 1880 рр. повернулася до проблеми забруківки вулиць лише наприкінці 80-х років. За 1898 – 1900 рр. видатки на облаштування доріг склали 42135 руб.²⁴⁴. З 1879 по 1900 рр. у Чернігові було забруковано 7 верст доріг та вуличних мостових²⁴⁵. Роботи із забруківки вулиць, крім Чернігова, проводилися лише у Глухові, Ніжині, Конотопі та Новгород-Сіверському. При введенні Положення 1870 р. у Глухові було забруковано 7397 кв. саж., а до кінця 70-х років XIX ст. – ще 2956 кв. саж. міських вулиць. Витрати управи на ці потреби становили 27957 руб. 65 коп. (19301 руб. 87 коп. – за матеріали, 8655 руб. 73 коп. – за роботу)²⁴⁶. У Ніжині завдяки зусиллям міського голови, купця 1-ї гільдії Павла Федоровича Кушакевича була облаштована кам'яна мостова – під'їзний шлях до Ніжинської станції на Курсько-Київській

залізниці (6 верст)²⁴⁷. З 1877р. зусиллями муніципальної влади забруковано центральну частину Новгород-Сіверського. У Конотопі ями на вулицях засипали хмизом (1 кв. саж. гаті коштував місту від 2 до 3 руб.). В інших повітових містах робота з облаштування вулиць зводилася до прибирання сміття. Наприклад, управа в Острі вважала, що брукування вулиць не потрібне, тому що місто розташоване на високому та сухому місці. Мглинська управа звітувала, що «мостових у Мглині немає і не було»²⁴⁸.

Міська влада Полтави у 1871 р. за прикладом інших регіонів почала залучати домовласників до облаштування вуличних доріг і тротуарів. Брукування почалося з головних вулиць (Новобазарна вулиця). Крім грошей домовласників, дума прийняла рішення про використання коштів, отриманих від коробочного та свічного зборів, на брукування доріг²⁴⁹. З 1872 р. постановою Полтавської думи натуральна повинність на згадані потреби була переведена у грошову. Муніципальна влада губерньського міста планувала закінчити замощення вулиць у 1877 р., на ці потреби в разі необхідності передбачалося взяти кредити. У повітових містах та містечках Полтавської губернії самоврядні структури часто були у скрутному фінансовому становищі, але й вони намагалися проводити облаштування вулиць. Наприклад, міська дума Кременчука з початку 70-х років XIX ст. починає вести роботу у цьому напрямі. Брукуванню сприяв і той факт, що міська влада мала у своєму розпорядженні каменоломні. Вони постачали граніт у необхідній кількості не лише для замощення повітового міста, але й задовольняли потреби Києва, Катеринослава та інших населених пунктів. Менш успішно проблему брукування доріг вирішувала міська влада Кобеляк, Гадяча та інших міст губернії.

Наступними важливими проблемами, які вирішували міста з часу їхньої появи, були водопостачання, вивіз сміття та боротьба з епідеміями. Збільшення міського населення, часті епідемії змушували муніципалітети вирішувати зазначені проблеми, використовуючи досягнення науки і техніки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. мешканці більшості населених пунктів Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній брали воду у річках або колодязях. У багатьох містах головним джерелом води були річки (Кременчук, Конотоп, Гадяч, Ніжин, Пирятин, Ізюм та інші). Колодязі, як головне постачання води, існували у Глухові, Глинську, Богодухові, Хоролі та інших містах. Часто в населених пунктах для потреб населення одночасно використовували річкову і колодязну воду²⁵⁰. У залежності від свого фінансового становища міські самоврядні структури з різним успіхом вирішували дану проблему.

Основними джерелами водопостачання багатьох міст Харківської губернії були річки Псел, Сула, Сіверський Донець та ін. Але часто вода в них не завжди відповідала санітарно-гігієнічним вимогам. Існуючі джерела не могли повністю забезпечити потреби мешканців та виробництва. Найбільш стабільними були підземні водні ресурси. Міські самоврядні структури облаштовували колодязі, слідкували за чистотою навколо криниць. Пересічні мешканці міст не мали змоги будувати власні криниці, а тому

користувалися громадськими або водою з річок. Часто вода у криницях мала високу концентрацію розчинних солей²⁵¹. У Слов'янську після перевірки води у 80 колодязях з'ясувалося, що лише у 5 вода відповідає санітарним нормам.

Альтернативою колодязям були артезіанські свердловини. Влада Харкова, Сум, Ізюма, Вовчанська, Лебедина та Охтирки організувала постачання мешканців своїх міст саме артезіанською водою. Її добували з глибоких водоносних шарів, тому вона відповідала санітарно-гігієнічним вимогам і не потребувала додаткового очищення. Виключенням була вода у Слов'янську, що містила значну кількість заліза і вапнякової солі. Через нестачу коштів не кожне місто могло собі дозволити буріння артезіанських свердловин. Для реалізації подібних витратних проектів влада окремих населених пунктів йшла на кооперацію із земствами. Наприклад, у 1881 р. повітове земство асигнувало 800 руб. самоврядним інституціям Стародуба на буріння свердловин²⁵².

У Харкові ідея будівництва водогону обговорювалася з кінця 40-х років XIX ст., але всі спроби закінчилися невдачею. Після запровадження Положення 1870 р. новостворені самоврядні структури знову повернулися до згаданої проблеми. У грудні 1872 р. дума сформувала спеціальні комісії (фінансову і технічну), які повинні були підготувати відповідну документацію і знайти підрядника. Через два роки міська дума обрала концесійний варіант будівництва водогону. У 1878 р. міська влада підписала контракт з підприємцями К. Диллем та А. Рейсом на будівництво водогінної системи. Їм надавалося виключне право експлуатувати системи протягом 45 років²⁵³. У 1881 р. водогін у Харкові було відкрито²⁵⁴. Але міська комісія знайшла багато недоліків у новобудові і підняла питання про розірвання договору з підприємцями. Судовий розгляд тривав до 1902 р. Влада міста викупила водогін за 1250000 руб. Судові ж витрати Харківської управи за період слухань склали 281500 руб.²⁵⁵. Але водогін був прибутковим, що й змусило міську владу боротися за нього.

В інших містах губернії використовувалася річкова і колодязна вода. Наприклад, у Сумах населення споживало колодязну і річкову воду. Для запобігання поширення хвороб міська дума зробила спробу впорядкування даної справи. За рішенням управи водовози міста повинні були зареєструватися у відповідній комісії, отримати номер, прикріпити його на свою бочку. У залежності від того, звідки вода (з річки або з колодязя), бочки фарбувалися у відповідний колір (зелений або червоний). У місті функціонували також приватні і громадські колодязі. Міська влада віддавала перевагу так званим абісінським колодязям. Витрати на один колодязь обходилися міській владі від 341 до 720 руб., у разі використання машин та іншого обладнання один колодязь коштував до 1268 руб. (платня машиністу – 300 руб., ремонт насосної

станції – 100 руб., механізмів – 150 руб., гас для двигунів та освітлення – 337 руб. 50 коп., вугілля для опалення та приготування їжі – 80 руб.)²⁵⁶.

Холерна епідемія 1872 р. змусила Чернігівську думу обговорити питання

щодо створення водогінної системи. Було проведено тендер на будівництво водогону і за його результатами розглянуто пропозицію російських інженерів та англійських промисловців. Однак ця перша спроба закінчилася нічим. Лише у квітні 1875 р. дума повернулася до цього питання. Концесію на будівництво водогону отримав шведський інженер Лаурель²⁵⁷. Але розпочате будівництво затягувалося, і міська влада у 1878 р. розірвала договір з Лаурелем. Уповноважені від Чернігівської думи провели ряд консультацій з технологами Ободовським та В. Суботіним. Перший мав досвід роботи із системою водопостачання Києва, а другий – відомий вчений, професор Київського університету. Після переговорів міська влада підписала новий контракт на будівництво водогону з Ободовським. Роботи тривали до 1880 р.²⁵⁸. Чернігівська управа встановила плату для населення за користування водогоном. Влада міста розробила цілу систему знижок для збільшення бажаючих брати воду з нього²⁵⁹. Загальні витрати громадського управління на водогін та всю належну інфраструктуру у 1890 р. становили 201879 руб.²⁶⁰. Однак з початком роботи водогону проблема безперебійного постачання води населенню не була вирішена. Тому у 1880 р. у Чернігові воду постачали: водовозні міські команди (8 парокінних бочок); 10 водовозів-промисловців; 80 кінних бочок, що належали домовласникам. Але під час весняних розливів у місті чистої питної води не вистачало. Колодязі не могли допомогти вирішити це питання, бо вода в них була неякісною²⁶¹.

У повітових містах губернії питання водозабезпечення вирішувалося по-різному. У них взагалі не йшлося про будівництво водогонів. У залежності від фінансових можливостей муніципальні органи збільшували кількість колодязів, сліdkували за чистотою природних водойм і намагалися регулювати підвіз чистої питної води. Водозабірний промисел існував лише в Конотопі – тут працювали 6 водовозів. Найбільш складною ситуація з водопостачанням була в Ніжині. Чистка річки, де населення брало воду, коштувала б приблизно 100000 руб. Самоврядні органи таких коштів не мали, що змушувало ніжинців (30000 чол.) пити солону воду з колодязів²⁶².

Полтавська дума у 1872 р. створила спеціальну комісію, яка провела конкурс на кращий проект водогону. Переміг проект англійського інженера Гардельстана. Під його керівництвом було збудовану водогінну систему (8 верст), яка мала потужність 30 тис. відер води на добу. Але потреби міста у 1874 р. ця система вже не задовольняла²⁶³. Лише у середині 90-х років XIX ст. після звернення у 1896 р. полтавського губернатора О. Бельгардта при міській думі була створена комісія для вирішення даної проблеми. Після цілого року роботи члени водопровідної комісії прийняли ряд принципових рішень. По-перше, водогін повинен був належати міській владі. По-друге, кошти на будівництво місто отримувало через позики. Міська влада звернулася до уряду, щоб отримати позику, і, не чекаючи коштів, розпочала роботи з будівництва. Нова система водопостачання (на 70 – 80 тис. відер води) була завершена у 1900 р.²⁶⁴. Кожне місто намагалося знайти свій рецепт вирішення проблеми водогонів при фінансовій скруті. Так, у

Чернігові, паралельно з практикою, коли муніципалітет сам проектував і намагався самостійно побудувати центральний водогін, з 80-х років XIX ст. робилися спроби активного залучення коштів міського населення для розв'язання даного питання. При бажанні замовника і на його кошти до нього підводилася вода. Кожний «абонент» міг отримати лише певний обсяг води (на 3 руб. 50 коп.). Якщо замовник перевищував ліміт, то за перші два порушення сплачував штраф по 15 руб. Наступне порушення могло призвести до повного відключення від системи водопостачання. Однак слід відмітити, що така практика водопостачання не набула популярності у місті. У 1887 р. абонентами вищезгаданої системи стали 9 домовласників, у 1892 р. – 27 (при загальній чисельності населення Чернігова близько 17 тис. чол.). На початок 1892 р. міська влада витратила на будівництво водогону 135579 руб. (95579 руб. склали міські кошти та пожертви громадян). Загальна сума витрат на будівництво системи водопостачання у Чернігові за період 1892 – 1900 рр. склала 66300 руб. (близько 90% з яких – позика Міністерства внутрішніх справ). А загальні видатки становили 201879 руб. (з них 98300 руб. – позика міністерства, 66392 руб. – кошти міста, 37187 руб. надавав міський банк).

Скрутне фінансове становище міських самоврядних структур ставало часто вирішальним чинником, який стримував будівництво сучасних систем водопостачання. Так, дума Кременчука на початку 70-х років почала обговорювати згадану проблему. Вважаючи, що водогін повинен належати міській владі, дума відмовилася від концесійної ідеї будівництва, яку запропонував Дюбуа. У 1875 р. за браком коштів дума була змушена відмовитися від проекту, що був запропонований компанією Лондонського торговельного дому «Гарлестон і Комп.»²⁶⁴. У 90-х роках XIX ст. міська дума схвалила проект водогону, автором якого був професор Харківського технологічного інституту А. Єнша. Однак бажання влади побудувати водогін за рахунок лише позик затягнуло цей процес до 1909 р.

Отже, завдяки зусиллям муніципальних структур спостерігалися певні позитивні зрушення у вирішенні проблеми водопостачання в містах Лівобережжя та Слобожанщини. Але загальна картина щодо водопостачання залишалася невтішною.

Досить важливою для успішного життя міст була діяльність санітарно-епідеміологічного напрямку. Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів – усе це лише ускладнювало діяльність самоврядних структур у даній сфері. Після запровадження Міського положення 1870 р. управи відповідно до вимог чинного законодавства намагалися утримувати міста в чистоті. У цей час починають розроблятися правила щодо утримання помийних і ретирадних ям та утилізації сміття. Найчастіше нечистоти вивозилися в нічний час за межі населеного пункту. У більшості міст зазначених губерній існувала практика, коли помийна яма заповнювалася, її засипали землею, а поруч викопували нову. Громадські управління вимагали від мешканців та підприємств для нейтралізації

неприємних запахів та попередження інфекцій використовувати розчин мідного купоросу²⁶⁵. Заможні громадяни викладали ями деревиною або цементували, щоб запобігти потраплянню нечистот у ґрунтові води. У Недригайлові, Слов'янську та Краснокутську були відсутні навіть помийні ями. Мешканці багатьох міст вважали, що господарські відходи може з'їсти худоба, а тому зайва справа витратитися на утилізацію сміття. Також серед деяких з них існувала практика закопувати сміття та відходи.

Загальний аналіз діяльності міських суспільних управлінь у Чернігівській губернії засвідчує, що останні проводили недостатню роботу із санітарного оздоровлення міст. У жодному з них думи не розробили і не прийняли комплексних програм з даного питання. Опрацьовувалися й приймалися лише окремі постанови для вирішення локальних завдань. Але відсутність контролю за виконанням рішень дум часто мінімізувала позитивні наслідки діяльності органів міського самоврядування. Лише у Чернігові та Сосниці були розроблені і прийняті санітарні правила. У жодному місті Чернігівської губернії не піднімалися питання будівництва каналізації. Найбільш поширеним методом очищення міст був вивіз сміття за межі населеного пункту. У Чернігові це проводилося за кошти домовласників (особливо активно навесні). Нечистоти з площ, вулиць, дворів та інших місць вивозилися на розташовані поблизу міста поля і береги р. Стрижня. Загибли під час епідемій худобу транспортували за рахунок муніципалітету у спеціальні могильники поблизу міста. З 1871р. у Чернігові на санітарні потреби витрачено 170 руб. 0,5 коп., а в 1880р. витрати сягали 1200 руб.²⁶⁶.

У місті була сформована депутатська санітарна комісія (очолив гласний І. Ладога), яка здійснювала контроль за санітарним станом. Для перевірки чистоти проводилися спеціальні рейди. У разі невиконання санітарних вимог на порушників накладався штраф (від 3 до 25 руб.) або їх заарештовували (під час арешту порушники працювали на громадських роботах)²⁶⁷. Окремо перевірялися установи, пов'язані зі зберіганням, переробкою та продажем продуктів харчування. Загроза харчових отруень та інших інфекційних хвороб спонукала органи міського самоврядування виділяти кошти на вирішення зазначеної проблеми. Наприклад, у 1873 р. Чернігівський муніципалітет виділив 50 руб. власникам м'ясних лавок на придбання найпростіших дезінфікуючих засобів (мідного купоросу та вапна)²⁶⁸.

Влада Стародуба і Мглина організувала асенізаційні роботи через систему підрядів. Виконавці робіт отримували від міста від 75 коп. до 1 руб. за вивезення 40-відерної бочки відходів²⁶⁹. Для контролю за санітарно-гігієнічним станом міст самоврядні інституції створювали спеціальні комісії. Їхній склад затверджувався міським головою. Найчастіше вони формувалися із представників поліції, місцевих адміністрацій, лікарів, гласних, членів громадських організацій. Так, влада Ніжина залучила до роботи санітарної комісії науковців історико-філологічного інституту та офіцерів із розквартированих у місті частин²⁷⁰.

Для підвищення ефективності своєї роботи у санітарній сфері міська влада обирала серед мешканців спеціальних попечителів. Кожний

громадський попечитель слідкував за чистотою відведеної частини території (як правило, де він сам мешкав). Разом із санітарними комісіями попечителі слідкували за виконанням населенням санітарно-гігієнічних норм. На злісних порушників складалися протоколи і передавалися до поліції. Так, одного із домовласників Сосниці було оштрафовано за антисанітарний стан подвір'я²⁷¹. Якщо господар не міг оплатити штраф, то він відпрацьовував декілька днів на громадських роботах. Наприклад, 5 порушників санітарних норм відпрацьовали на користь міста 2 дні²⁷².

Окремим напрямом громадських управлінь з покращення санітарно-гігієнічної ситуації в місті було впорядкування торгівлі. У містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії самоврядні інституції розробляли санітарні норми для власників торговельних закладів та промисловців. Особлива увага приділялася бойням та торгівцям м'ясом. У таких місцях вимагалось мати достатньо води, проводити дезінфекцію. Окремі санітарні вимоги були до продавців²⁷³. Так, Чернігівська комісія наклала штраф у 3 руб. на торгівців м'ясом лише за відсутність фартухів²⁷⁴.

Обов'язком органів самоврядування було й прибирання сміття на міських вулицях та площах (як правило, 2 рази на місяць). У деяких містах Чернігівської губернії дану роботу виконували підрядники (Городня), наймані працівники або арештанти (Ніжин, Конотоп, Мглин, Остер)²⁷⁵.

У Харкові дискусія щодо будівництва каналізаційної системи точилася двадцять років. Завдяки зусиллям міського голови (І. Голенішев-Кутузов) та місцевих фахівців (проф. А. Шимков та інженер-технолог М. Салтиков) почався новий етап вирішення проблеми. Наприкінці 1897 р. міська дума прийняла рішення викупити 100 десятин землі поблизу Харкова (с. Жихар) під будівництво каналізаційної станції. Однак лише у 1911 р. міська влада перейшла від обговорень до конкретної справи. Але до того часу проблема вивозу відходів залишалася і викликала часті суперечки у місті. Гостроту цього питання ілюструє лист губернатора Харківської губернії князя А. Кропоткіна до управи, в якому йшлося: «...про необхідність крім прийняття обов'язкових для мешканців постанов перейти до конкретних справ, щоб такі частини міста, що утримуються за його рахунок: площі, вулиці, бійні і особливо найняті за міські кошти приміщення для військ з наявними відхожими місцями утримувалися у постійній чистоті...»²⁷⁶.

У 1873 р. міські нечистоти вивозилися на звалище над Білгородським шляхом (недалеко від місця масових гулянь, яке в народі отримало назву «Сокольники»). Залишені таким чином нечистоти після дощів разом із дошовою водою з пагорбів поверталися у місто і посилювали небезпеку епідемії. Особливо від цих стічних вод страждали мешканці Сумської вулиці, учениці Інституту шляхетних дівчат та жіночого єпархіального училища. Представники міської громади та чиновники муніципальних структур висували різні варіанти вирішення даної проблеми. Одні пропонували вивозити сміття і нечистоти за межі міста у спеціальні місця, що були розташовані у низинах (на так званий Урал – долина за містом). Інші, спираючись на передовий світовий досвід, висловлювалися

за проведення сортування сміття з подальшим спаленням у печах. Рідкі ж нечистоти треба було вилучати з міста через каналізаційну систему.

На теренах Харківської губернії міста за відсутності каналізаційних систем намагалися слідкувати за систематичним очищенням помийних ям. Влада Лебедина та Сум вважала, що бродячі собаки поширюють епідемії, тому і вела з ними боротьбу. За міські кошти для боротьби з собаками купувалася отрута і наймалися люди, які вели облік дворових собак та знищували бродячих²⁷⁷. Влада Сум, витрачаючи щорічно на дезінфекцію та вивіз відходів з усіх міських будівель 550 руб., навіть не ставила питання про будівництво каналізації. Маючи обмежені фінансові можливості, самоврядні структури міста сконцентрували увагу на вирішенні інших проблем. Проводилася активна робота з упорядкування торгових місць та базарних площ. Будувалися нові криті павільйони та реконструювалися старі. На облаштування громадських боєн та місць утримання худоби муніципальна влада Сум у 1897 р. виділила 2407 руб. 24 коп. Також влада профінансувала роботу 5 громадських бань та купалень²⁷⁸. Окремим напрямом діяльності громадського управління був контроль за якістю продукції на базарах. У 1890 р. у місті починає працювати станція перевірки якості продуктів. У Сумах навіть планували купити машину, яка б могла мити вулиці, збирати сміття та виконувати інші роботи, але постійна фінансова скрута не дозволила запровадити нову техніку (ціною 3525 руб.)²⁷⁹. Важливим питанням санітарії міст муніципальні структури вважали відповідний рівень облаштування міських боєн. На Полтавщині міська влада шукала свої шляхи вирішення даної проблеми. Так, дума Кременчука 29 вересня 1871 р. своїм рішенням відкрила бойні для великої рогатої худоби за межами міста (у с. Крюків). Таким чином, робилася спроба запобігти можливим епідеміям у місті. У самому ж Кременчуці вже існуючі бойні були обладнані невеликою рейковою дорогою (довжиною в 1 версту) для вивезення відходів за межі виробництва у спеціальні ями. Таке технічне нововведення обійшлося місту у 26 006 руб.²⁸⁰. Проблема санітарії міст вирішувалася досить повільними темпами з декількох причин. Освітній рівень міського населення та членів муніципальних структур був низький, що часто вело до недостатнього розуміння необхідності вирішення нагальних потреб міста. Скрутне фінансове становище дум і управ було додатковим стримуючим фактором. Відсутність чітких планів міст і перспективних проєктів розбудови часто заводили муніципалітети у глухий кут у пошуках зручних і вільних ділянок під будівництво асенізаційних систем.

Вимоги часу спонукали владу міст вирішувати проблему освітлення вулиць і площ. Необхідність безпечного руху транспорту, міського населення, а також зовнішнє оформлення населених пунктів вирішувалися повільно.

У Харкові газове освітлення було запроваджене з 1871 р. Згідно з підписаним контрактом з міською владою цю роботу розпочала компанія «Діксон і К». Вона встановила у губернському місті 100 ліхтарів, що працювали на зрідженому газі. Крім чавунних ліхтарів, у місті були

прокладені комунікації та побудований газовий завод. Компанія на 50 років отримала право освітлювати Харків. Після закінчення даного терміну все обладнання (ліхтарі, комунікації, завод) переходили у власність міста²⁸¹. Слід відзначити, що на початку XX ст. ситуація з освітленням Харкова залишалася майже на рівні 70-х років XIX ст. З 1895 р. у губернському місті починають використовувати також і електричне освітлення. Приємною несподіванкою для населення став той факт, що електричні ліхтарі (згідно з контрактом) почали встановлювати з окраїн. Це позитивно вплинуло на повсякденне життя громадян.

Але зазначені нововведення майже не вплинули на життя повітових міст і містечок губернії. Там продовжували користуватися ліхтарями, що працювали на газі. Так, у Сумах у 1899 р. функціонувало 290 ліхтарів, які в середньому за 10 місяців роботи обійшлися міській владі у 3314 руб.²⁸². У Чугуєві у 1875 р. прийняли рішення про збільшення кількості ліхтарів на міських площах та біля торговельних лавок. Влада Вовчанська асигнувала кошти на додаткові 12 ліхтарів (було 40). У Старобільську в 1876 р. дума прийняла рішення про встановлення 40 ліхтарів у різних районах міста.

Фінансовий фактор був визначальним при організації освітлення міст Полтавської губернії (у 1887 р. влада Полтави асигнувала на дану статтю 3470 руб.)²⁸⁴. Як і в сусідніх регіонах, влада більшості міст використовувала газові ліхтарі. Найбільш освітленими були центральні райони. На околицях населення найчастіше було змушене сидіти по домівках або ходити в темряві, сподіваючись на місячне світло.

Газове освітлення не було запроваджено в жодному місті Чернігівської губернії. Лише в 6 містах – Чернігові, Глухові, Городні, Сосниці, Ніжині та Новгород-Сіверському – використовували газові ліхтарі для освітлення вулиць. Але їхня загальна кількість не відповідала потребам міст. До запровадження Положення 1870 р. вуличне освітлення існувало лише у Чернігові та Глухові. У Чернігові кількість ліхтарів за десять років самоврядування збільшилося з 158 до 275. Освітлення вулиць тривало упродовж 9 місяців на рік. Щомісяця у період повня (12 днів) ліхтарі не включалися. Освітлення міста тривало із 17–20 години вечора до 2 години ночі. На утримання освітлювальної системи чернігівська управа витратила 420 руб. У Глухові кількість ліхтарів з 1870 р. по 1880 р. збільшилася із 71 до 112, а витрати на їхнє утримання збільшилися з 213 руб. до 438 руб.²⁸⁵. У Городні та Стародубі тільки починалася робота з освітлення міст. У 1880 р. у першому місті встановили 40 ліхтарів, у другому – 130 (на утримання ліхтарів у Стародубі управа витратила 800 руб.). Завдяки ініціативі муніципалітету справа вуличного освітлення починає вирішуватися у Новгород-Сіверському. Там встановили 25 ліхтарів на Губернській та Глухівській вулицях. З 1875 р. самоврядні структури Ніжина також починають займатися даною проблемою. Згідно з постановою міської управи кожен домовласник повинен був перед своєю садибою встановити стовп з ліхтарем та освітлювати вулицю впродовж усієї ночі. Була визначена і відстань між ліхтарями (200 саж.). В інших

містах губернії системи освітлення взагалі не було (у Борзні був лише один ліхтар на подвір'ї пожежної команди). З 1895 р. ліхтарне освітлення з'являється у посадах Добрянка та Клімів, з 1896 р. – у Митьківці, з 1899 р. – у Свяцькому. Наприкінці XIX ст. освітлення існувало в 14 повітових містах, 1 заштатному (із 4) та 5 посадах (із 15). Щороку в губернії збільшувалися витрати міст на освітлення вулиць та площ.

Управління освітлювальною мережею здійснювалося управами. Вони призначали депутатів, які за рахунок міського бюджету наймали робітників і керували їхньою роботою. Ліхтарники згідно з розробленими графіками регулювали освітлювальні пристрої. У кожному місті норми розташування та освітлення диференціювалися залежно від категорії вулиць: у центрі ліхтарі розміщувалися частіше, ніж на околицях. Зростання попиту в містах на ліхтарі вело до збільшення їхньої кількості. Так, у 1899 р. у Ніжині міська управа утримувала 16 ліхтарів, а у 1900 р. – 23. Міська влада прагнула залучити кошти городян для купівлі та обслуговування ліхтарів (бажано сучасних моделей). У 1890 р. дума Ніжина обговорювала пропозицію про організацію централізованого освітлення, яка надійшла від нафтогазового товариства. Комерсанти пропонували використовувати конденсований газ у ліхтарях. Товариство просило виділити безкоштовно землю (30 кв. саж) під газову станцію та оплатити нові моделі ліхтарів (по 9 руб. за кожний). Запропонована новинка дозволяла зменшити на 10% витрати на освітлення. Після закінчення терміну концесії (20 – 25 років) уся освітлювальна система повинна була перейти у власність міста. Через високу собівартість міській владі довелося відмовитися від проекту.²⁸⁶

У 1889 р. влада Чернігова обговорила питання щодо запровадження електричного освітлення. З ініціативи депутата П. Цвета дума створила спеціальну комісію для вивчення даної пропозиції. У цей же час міській владі було запропоновано ще один проект освітлення міста (механіка М. Зюкова). М. Зюков обіцяв освітлювати в першу чергу ті вулиці, на які б отримувал заповнення від населення та підприємців. За попередніми підрахунками проект коштував би місту 6 тис. руб., експлуатація самої мережі – 2540 руб. на рік. Автор проекту брав на себе зобов'язання утримувати ліхтарі у робочому стані за свій рахунок при міській дотації у 500 руб. на рік²⁸⁷. Створена електрична компанія «Зюков і К» отримала в оренду на 12 років приміщення водогінної станції, яке було переобладнане в електростанцію. Залучивши кошти місцевих підприємців та приватних абонентів (98), компанія утримувала 27 ліхтарів у місті. У 1900 р. Чернігів мав два види освітлення: електричне (у центрі) і газове (400 ліхтарів).

Але більшість міст зазначених губерній, у першу чергу через фінансові проблеми, могли дозволити собі лише незначну кількість газових ліхтарів на вулицях, що негативно позначалося на побуті пересічних громадян.

У другій половині XIX ст. у багатьох містах зазначених регіонів муніципальна влада робить спроби впорядкування вже існуючої регіональної системи. Великі міста намагалися також вкласти кошти у розвиток нових видів транспорту. Так, у Харкові міська влада почала обговорення питання

створення «конки» у 1878 р. 31 травня 1882 р. міська дума заключила договір на будівництво «конки» з бельгійським підприємцем Бонне та французьким банкіром Едуардом Отле. Із самого початку робіт підприємці постійно порушували умови угоди (використовуючи неякісні матеріали і не дотримуючись графіка будівництва). У 1884 р. думська комісія відзначала, що замість двох колій на вулицях укладалася одна, використовувалися неякісні рейки, а також лінії «конки» не доводилися до кінцевих зупинок. Так, лінія по Старомосковській вулиці була недобудована на 40 саж. У 1885 р. комісія звітувала, що Сумська і Москалевська лінії також не відповідають попередньому проекту. Постійна критика міської влади змусила Бонне і Отле передати побудований об'єкт Бельгійському товариству Харківських конно-залізничних шляхів (яке за чинним законодавством не мало права ним володіти). У результаті тривалих переговорів у жовтні 1893 р. місто заключило угоду з товариством. Однак пізніше з'ясувалося, що замість передбачених 17,5 верст шляхів місто отримало 14 верст 280 саж.²⁸⁸ У 1899 р. дума Харкова вперше починає обговорювати проблему необхідності будівництва у місті трамвайних ліній на електричній тязі. Гласний П. Твердохлібов виступав за найшвидше позитивне вирішення даної проблеми. Але бажання муніципальної влади розширити за власний кошт транспортну систему Харкова зіштовхнулося з опором монополіста у цій сфері (Бельгійського товариства), яке намагалося різними засобами завадити або затягнути нове будівництво. Представники товариства почали вести з містом переговори для отримання права на концесію. Вони тривали до 1901 р. і закінчилися невдачею, але будівництво було затримано²⁸⁹. Невдачі концесій з іноземцями стали частим явищем у містах. Це змусило Міністерство внутрішніх справ спеціальним циркуляром № 41 у 1896 р. рекомендувати міським громадським управлінням відмовитися від концесій і шукати власні кошти для вирішення міських проблем. Саме таким шляхом пішла влада окремих міст. У Кременчуці з 1890 р. функціонувала лінія «конки», яка забезпечила перевезення будівельних матеріалів та інших вантажів з каменоломні до вокзалу. Через шість років дума заключила угоду з підприємцем Поляковим про будівництво трьох ліній «конки» (по вулицях Катерининській, Олександрівській, Херсоно-Київській)²⁹⁰.

Крім вищезгаданих видів транспорту, у містах зазначених губерній продовжувало розвиватися візництво. Міська влада намагалася навести лад у роботі візників. Так, у Сумах муніципальна влада реєструвала візників і зобов'язувала їх дотримуватися розроблених правил. Більш яскраво робота у цьому напрямі зафіксована у документації органів самоврядування Чернігівщини. Відповідні матеріали засвідчують, що візники мали свою ієрархію. Серед них найбільший інтерес викликали «ваньки», «живейші» та «лихачі». «Лихачі» мали добрих коней та екіпажі. «Ваньки» керували підводами з поганими кіньми (часто це були селяни з навколишніх сіл, які приїздили за підробітком). «Живейші» займали середню позицію між першими двома категоріями візників²⁹¹. Усі вони були зобов'язані реєструватися у міських управах та отримувати ліцензію – дозвіл на свою

діяльність. Кожний візник повинен був обслуговувати лише певні вулиці й отримувати плату згідно з існуючими і затвердженими тарифами. Візник, кінь і сам транспорт регулярно перевірялися. Вони повинні були бути здоровими й технічно безпечними. У випадку, коли візник був п'яний, одягнений не за формою, брав більшу плату за проїзд, то на нього могли накласти штраф або навіть заборонити займатися своєю діяльністю.

Управи міст визначали тариф для перевізників. Так, у 1888 р. у Полтаві була встановлена така тарифна сітка: в один кінець міста проїзд коштував 20 коп. (фаєтон) і 15 коп. (дрожки), погодинно відповідно 40 та 30 коп.; винайняти перевізника з 8 ранку до 23 години коштувало 4 руб. (фаєтон) та 3 руб. (дрожки)²⁹². У нічний час тариф за перевезення Полтавою подвоювався. Візники повинні були возити пасажирів уночі із запаленими ліхтарями. Загублені речі перевізник зобов'язувався відвезти власнику або до поліції. У Харкові оплата була дещо більшою у порівнянні з Полтавою. Вдень проїзд на фаєтоні коштував 4 руб. і дрожках (з одним конем) 3 руб.²⁹³. Тарифи чернігівських візників були ближчими до полтавських цін (відповідно 40 та 20 коп.)²⁹⁴.

Міські управи зазначених губерній слідували, наскільки система перевезень відповідала вимогам часу і в разі необхідності ініціювали розробку нових обов'язкових постанов щодо візництва. Наприкінці 90-х років XIX ст. такі питання обговорювали думи Чернігова, Конотопа та Харкова²⁹⁵. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників. Така схема співпраці існувала у більшості міст зазначених губерній. Також слід відзначити, що взимку кількість візників була більшою, ніж улітку. Це підтверджує думку про те, що у даному промислі активну участь брали селяни з навколишніх сіл. У 1900 р. лише у Глинську, Зінькові, Змієві, Недригайлові, Сосниці та Старобільську так і не було створено системи міського транспорту²⁹⁶. Але попри всі вищезгадані проблеми необхідно зазначити, що навіть такі скромні результати у вирішенні транспортного питання позитивно впливали на повсякденне життя мешканців міст.

Наступною важливою проблемою, яку намагалися вирішити муніципалітети, була нічна охорона міст. До реформи 1870 р. це питання було в компетенції поліції. Після запровадження Положення поліція, посилаючись на фінансову скруту, нестачу кадрів та перевантаженість, спробувала перекласти цю роботу на міську владу. Поліція, як правило, забезпечувала чергування у центрі міст, а за іншими районами пропонувала слідувати нічним сторожам (тобто за кошти міста). Кожне місто шукало свої шляхи вирішення даної проблеми. У деяких з них нічна охорона була віднесена до натуральної повинності. У такому випадку місто ділилося на квартали. Кожний квартал мав свого старосту, який складав графік чергувань²⁹⁷. Пересічні мешканці виконували дану повинність без бажання. Такі «охоронці» часто не з'являлися на роботу або раніше її залишали, вимагали за її виконання плату тощо. Мізерна ефективність таких чергувань змусила міську владу

замінити натуральну повинність грошовою. Наприклад, у Чернігові міська влада найняла 31 охоронця, заробітна плата яких становила 2232 руб. на рік. У Сумах муніципалітет щорічно сплачував сторожу 144 руб. за охорону торговельної площі. Лебединська управа сплачувала 96 руб. на рік селянину Пилипу Васильченку за охорону міських посадок²⁹⁸. Права та обов'язки сторожів були чітко регламентовані міською владою. Вони мали спеціальні жетони та свистки. Ідея охорони громадського порядку в окремих містах була активно підтримана мешканцями. Городяни і меценати фінансували міську владу у вирішенні даної проблеми. У Новгород-Сіверському власники торговельних лавок погодились сплачувати по 30 руб. на нічну охорону. Але цей приклад не набув масового поширення. Також не була реалізована ідея створення спеціальної міської поліції, яка повинна була б займатися й даним питанням.

Потреби часу вимагали від муніципальної влади розуміння необхідності телефонізації міст. Як правило, у містах згаданих губерній створення телефонної мережі брав на себе приватний капітал. Муніципалітети намагалися підтримати слухні на їхню думку пропозиції. Так, у Сумах у 1896 р. міська дума дозволила безкоштовно використовувати свої телеграфні стовпи для проведення декількох телефонних ліній (у тому числі й до земства). Щорічно місто виділяло 50 руб. на утримання існуючих ліній²⁹⁹. У Ніжині у 1892 р. міською управою були встановлені перші телефонні апарати на вокзалі та інших найважливіших міських установах. Створення ж міської телефонної мережі розпочалося у 1895 р. Абонентська плата на рік коштувала 75 руб., що суттєво стримувало телефонізацію міста³⁰⁰. В інших повітових містах ситуація була схожою. У губернських центрах це відбувалося більш швидкими темпами, що було пов'язано з кращим фінансовим становищем частини населення.

Подальший розвиток промисловості та посилення урбаністичних процесів у другій половині XIX ст. гостро поставили перед міськими самоврядними структурами екологічне питання. Навіть діяльність дрібних та середніх підприємств на Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині все більш негативно впливала на навколишню природу. Великі ж підприємства Харкова були *«найбільшими лідерами»* у цій справі. Існуючі у достатньо значній кількості в той час підприємства з обробки шкіри, дерева, а особливо чавунно-ливарні, миловарні, салотопні, цукрові та інші заводи не мали очисних споруд. Промислові відходи підприємств разом з міськими нечистотами сприяли виникненню й поширенню певних хвороб. Залишки виробничої діяльності забруднювали повітря, річкові та ґрунтові води. Ці шкідливі елементи негативно впливали на людський організм. Статистичні звіти лікарень засвідчують збільшення захворювань, пов'язаних з діяльністю нирок, нервової системи, печінки, органів дихання та серцево-судинної системи.

У 1872 р. під час боротьби з епідемією холери на Чернігівщині студент-практикант Київського університету звітував, що в процесі бродіння й розкладу заводських решток створюються сприятливі умови для розмноження

епідемічних «міазмів», які збуджували повальні епідемії, у тому числі й холеру³⁰¹. У 80-90-х роках ХІХ ст. міські лікарі все частіше визнають факти існування професійних хвороб. Екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Спостерігається знищення міських лісів, рибних запасів, забруднення водойм тощо. Органи міського самоврядування, розуміючи гостроту проблеми, включалися до її вирішення. У першу чергу муніципалітети намагалися проводити роботу з озеленення міст. Сади, сквери, алеї, парки створювалися як за кошти самоврядних структур, так і за рахунок меценатів. Саме завдяки місцевій громадськості виникають і набувають популярності парки у Чернігові, Ніжині, Кролеві, Харкові, Сумах, Полтаві та інших населених пунктах. Велика кількість зелених насаджень відіграла роль легенів і покращувала якість повітря. Також проводилася робота щодо збереження існуючих міських лісів. Велику увагу муніципалітети приділяли охороні та збереженню водних ресурсів. Для зменшення шкідливих викидів у водойми міська влада приймала різні постанови, що забороняли таку практику. Наприклад, спираючись на постанову Міністерства внутрішніх справ (1872 р.)

«Про будівництво та експлуатацію промислових підприємств», Клинцівська дума у 1887 р. видала положення *«Про заборону спускати у р. Туросну неочищені промислові стоки»*³⁰². За наявності коштів у міста муніципалітети робили спроби очищення водойм. Головною причиною невеликих успіхів у цій діяльності було скрутне фінансове становище та інколи недостатнє розуміння гостроти існуючої проблеми.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що формування міських бюджетів відбувалося за рахунок надходжень з різних джерел. Ступінь наповнення міських скарбниць залежав від стану економічного розвитку як кожного міста та губернії, так і від економічної ситуації в державі. Додатковим чинником успішної фінансової діяльності самоврядних інституцій була компетентність їхніх депутатів, які визначали основні напрями діяльності міської влади. Далекоглядність або некомпетентність міських дум та управ впливали на рівень надходжень до бюджетів.

Серед загальних надходжень до бюджетів міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній значна частина припадала на платежі від оподаткування нерухомого майна населення, державних та громадських установ, а також продажу торговельних та промислових свідоцтв (в окремих містах до 50% і більше). Протягом другої половини ХІХ ст. обсяги даних надходжень мали стійку тенденцію до зростання, що пояснюється подальшим розвитком ринкових відносин. Найбільші темпи росту міських прибутків спостерігалися в губернських центрах, а Харків був лідером.

Важливим джерелом поповнення міських бюджетів була комунальна власність (здача в оренду окремих земель, сінокосів, пасовищ, садів, парків, озер, боєн тощо). В окремих містах самоврядні інституції відкривали муніципальні банки (отримували 2/3 їхніх прибутків). Зазначені

фінансові установи не лише надавали кошти владі міст на реалізацію окремих проектів, але й сприяли активізації торгівлі та промисловості. Влада багатьох міст, виходячи з наданого їй законом права, призначала платежі з трактирів, візницького промислу, за проведення аукціонів, оренду міських зважувальних пристроїв, мостових тощо, які приносили достатньо стабільний прибуток міському самоврядуванню.

Не дивлячись на постійне зростання міських прибутків, самоврядні інституції у переважній більшості перебували у фінансовій скруті. Це було пов'язано з обов'язковими видатками, що передбачалися Міськими положеннями. Обсяги останніх мали тенденцію до зростання. Лише витрати на утримання місцевих адміністрацій та поліцію (до 20% від усіх видатків) в окремих містах становили чверть від загальних міських витрат. Після 1892 р. самоврядні інституції змушені були додатково утримувати Губернські у земських та міських справах присутствія. Серед обов'язкових видатків найбільш обтяжливою для органів міського самоврядування залишалася військова повинність, яка мала тенденцію до зростання (становила від 10 до 30% усіх витрат).

Органи міського самоврядування опікувалися протипожежною охороною. Вони проводили ряд протипожежних заходів та широку роз'яснювальну роботу серед населення, фінансували діяльність пожежних команд та їхнє технічне оснащення, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали діяльності добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо (від 30 до 50% усіх міських витрат). У результаті діяльності органів міського самоврядування з розвитку протипожежної охорони в окремих містах спостерігалася тенденція щодо зменшення кількості пожеж (особливо на Чернігівщині).

Органи міського самоврядування брали активну участь у становленні комунального господарства зазначених губерній. Важливим напрямом діяльності муніципальних структур була робота з упорядкування будівництва та брукування вулиць. У переважній більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній було відсутнє тверде покриття доріг. Навіть у губернських містах лише частина вулиць була забрукована зусиллями міського самоврядування. До цієї роботи залучалося міське населення. В окремих містах самоврядні інституції запроваджували спеціальні податки, кошти від яких йшли на брукування доріг та площ. У той же час влада деяких міст вважала дану проблему недостатньо актуальною, а тому й не витрачала на її розв'язання значні кошти.

Збільшення чисельності міського населення, часті епідемії, розвиток промисловості змушували муніципалітети вирішувати проблему водопостачання. Лише в поодиноких містах зусиллями самоврядних інституцій були побудовані водогони. Для реалізації даних проектів громадські управління залучали не лише свої кошти, але й кредити державних та комерційних банків. Однак більшість міського населення продовжувала отримувати воду з колодязів та природних водойм. Така практика була

небезпечною. Колодязі і природні водойми, особливо в межах міст, часто були забруднені в результаті господарської та промислової діяльності населення. Влада намагалася попередити виникнення епідемій серед мешканців, а тому розроблялися санітарно-гігієнічні правила. Зусилля самоврядних інституцій з упорядкування водопостачання в містах дали певні позитивні наслідки.

Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів ускладнювали діяльність муніципальних структур у санітарно-гігієнічній сфері. Громадські управління розробляли спеціальні санітарні правила, спрямовані на попередження епідемій та покращення санітарного стану міст. Муніципалітети здійснювали нагляд за вивозом нечистот за межі міст, упорядкуванням торгівлі. Але відсутність контролю за виконанням рішень дум часто мінімізувала позитивні наслідки діяльності органів міського самоврядування. Самоврядні інституції залучали й міське населення до нагляду за чистотою в містах. Серед мешканців проводилася роз'яснювальна робота щодо попередження інфекційних хвороб.

Відповідно до вимог часу громадські управління вирішували питання освітлення і телефонізації міст. До реформи 1870 р. у більшості міст узагалі не існувало систем освітлення. Лише Харків та Чернігів з кінця 90-х років XIX ст. мали електричне і газове освітлення. Усі інші міста через скромні фінансові можливості використовували гасові ліхтарі. Часто ліхтарі починали встановлювати з окраїн, що позитивно позначалося на повсякденному житті пересічних громадян. Телефонізація міст знаходилася на початковому етапі і розвивалася головним чином за рахунок співпраці міської влади з приватним капіталом.

Самоврядні інституції зазначених губерній не лише впорядковували візницький промисел, але й намагалися створювати муніципальну транспортну систему («конка» у Харкові та Кременчуці). Міські управи розробляли правила вуличного руху, тарифи за перевезення, санітарні вимоги до перевізників. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників.

Нічна охорона була серед завдань, які вирішували громадські управління багатьох міст досліджуваних губерній, бо поліція намагалася усунути від розв'язання даного питання. Влада кожного міста шукала свої методи забезпечення нічної охорони: натуральна повинність, наймані охоронці. Однак стан нічної охорони у більшості міст залишався на незадовільному рівні.

Самоврядні інституції розуміли значення природоохоронної діяльності, тому що екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Для покращення ситуації в містах громадські управління проводили роботу з озеленення населених пунктів, охорони міських лісів та очищення водойм.

Література

1. Систематический сборник решений Правительствующего Сената, разьясняющий Городовое положение. – СПб.: Б. и., 1879. – С. 104, 162.
2. Шрейдер Г. И. Вказана праця. – Т. 1. – С. 22.
3. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 106, спр. 123, арк. 21.
4. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 3523, арк. 45–47.
5. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – С. 7.
6. Багалеј Д. И. Вказана праця. – Т. 2. – С. 392, 403.
7. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 1–7 зв.; Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 8 зв.–9.
8. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 1, арк. 65.
9. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Х.: Тип. Губернского правления, 1896. – Т. 1. – С. 265.
10. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 44, арк. 1–3.
11. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 619.
12. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 40–42 зв.
13. Там само.
14. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 10, спр. 438, арк. 16.
15. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1988, арк. 549, 612.
16. Харьковский календарь на 1887 г. – Х.: Тип. Харьковского губернского правления, 1876. – С. 113.
17. Харьковский календарь на 1887 г. – С. 115–116.
18. Там само. – С. 114.
19. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1866. – С. 92.
20. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17.
21. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 46, арк. 1–4.
22. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 2, спр. 775, арк. 78.
23. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 1561, арк. 1.
24. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 953, арк. 1, 4.
25. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 9. Заседание 6 марта 1913 г. Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 3. – С. 51.
26. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 17; Обзор Черниговской губернии за 1895 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1896. – С. 54.
27. Ярмиш О. Н. Вказана праця. – С. 103.
28. Отчет наблюдательного по переписи комитета о способах вывода средних нормальных величин для классификации имуществ по их доходно-способностию. – Х.: Б. и., б. г. – С. 2.
29. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 105, спр. 163, арк. 7, 50.
30. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 54.
31. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 113.
32. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 10, спр. 43, арк. 1, 18.
33. Черниговские губернские ведомости. – 1880. – 17 мая.
34. ДАХО. – Ф. 45, оп. 18, спр. 207, арк. 1.
35. Багалеј Д. И. Вказана праця. – С. 38.
36. Современное хозяйство Харькова. – Х.: Б. и., 1914. – Вып. 2. – С. 1.
37. Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897 гг. – Х.: Б. и., 1897. – С. 32.

38. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 449, арк. 145–148.
39. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – С. 204.
40. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 1770, арк. 8.
41. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – С. 201.
42. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 7 зв.–8.
43. Шара Л. Вказана праця. – С. 63.
44. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 1770, арк. 27.
45. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 2026, арк. 899.
46. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1875–1876 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Х.: Тип. А. Н. Гусева, 1877. – С. 25.
47. Багалея Д. И. Вказана праця. – С. 388–389.
48. Там само.
49. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1620, арк. 3.
50. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 2 зв.–3.
51. Тридцатилетие деятельности... – С. 182.
52. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 91.
53. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 1–2 зв.
54. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – С. 233.
55. Відділ Державного архіву Чернігівської області м. Ніжин (далі ВДАЧОН). – Ф. 340, оп. 1, спр. 431, арк. 1, 9.
56. ДАЧО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 449, арк. 153–153 зв.
57. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 6 зв.
58. Полтавский адрес-календарь на 1887 р. – С. 92.
59. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1819, арк. 22.
60. Мыш М. И. Городовое положение со всеми относящимися к нему указаниями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш – СПб.: Б.и., 1890. – С. 175.
61. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1875–1876 гг. по состоянию городского общественного хозяйства. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1877. – С. 35; Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1887 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1887. – С. 78–87.
62. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.
63. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1893. – С. 89.
64. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 8 зв.–10 зв.
65. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 8 зв.–9.
66. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 3523, арк. 45–47.
67. ДАСО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17.
68. Русов А. Вказана праця. – Т. 2. – С. 302.
69. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 116.
70. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 11, арк. 4.
71. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 7, арк. 249.
72. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 41.
73. ДАЧО. – Ф. 469, оп. 2, спр. 35, арк. 5.
74. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 2, спр. 10, арк. 3.
75. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Х.: Тип. Губернского управления, 1896. – С. 2–3.
76. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.

77. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. – С. 277; Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – С. 35, 39, 59.
78. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 107, спр. 126, арк. 16.
79. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 8, арк. 1; Там само. – Ф. 145, оп. 1, спр. 3, арк. 4.
80. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.
81. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 116–117.
82. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. – С. 35, 39, 59.
83. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 641, арк. 98.
84. Багалеј Д. И. Вказана праця. – С. 405.
85. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 118.
86. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 91.
87. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 105, спр. 163, арк. 89.
88. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 415.
89. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – С. 203; Тридцатилетие деятельности... – С. 450.
90. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України (далі ІРЦНБ) – Ф. 123, од. зб. 163, арк.
91. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 4, спр. 15, арк. 1.
92. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 552, спр. 127, арк. 228.
93. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 2, спр. 39, арк. 1–2.
94. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.
95. Харьковский адрес-календарь на 1877 г. – С. 118.
96. Петров Н. В. Вказана праця. – Т. 1. – С. 31.
97. Тридцатилетие деятельности... – С. 181.
98. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 186–187 зв.
99. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 6, арк. 379.
100. ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 1265, арк. 196.
101. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 1, арк. 465.
102. Харьковский адрес-календарь на 1877 г. – С. 118.
103. Багалеј Д. И. Вказана праця. – С. 405.
104. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 21 спр. 1819, арк. 22.
105. Тридцатилетие деятельности... – С. 499.
106. Там само. – С. 499.
107. ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, спр. 7277, арк. 248.
108. Харьковская городская управа. Отчет о доходах и расходах за 1897 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1898. – С. 22–23, 62–63.
109. Тридцатилетие деятельности... – С. 60.
110. Там само. – С. 63.
111. Там само. – С. 65.
112. Шара Л. Вказана праця. – С. 70.
113. ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, т. 5, спр. 8747, арк. 56, 340.
114. 115. Авсаркисов М. Новый способ погашения городских облигационных займов / М. Авсаркисов // Городское дело. – 1911. – № 13–14. – С. 985.
116. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 110, спр. 119, арк. 17.
117. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 379.
118. Современное хозяйство города Харькова. – Вып. 2. – С. 132.
119. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1879 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1880. – С. 16–22. – 210 с.; Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1887. – С. 78–87. Харьковская городская управа: Отчет о доходах и расходах за 1894 год. – Х.: Тип. Губернского правления,

1895. – С. 30–31.
120. ДАХО. – Ф. 3, оп. 282, спр. 609, арк. 1–6.
121. Ярмиш О. Н. Вказана праця. – С. 114.
122. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 189а, спр. 123, арк. 6.
123. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 441, арк. 22.
124. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1905. – С. 312.
125. Свод постановлений... – С. 279.
126. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 189а, спр. 123, арк. 3.
127. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 441, арк. 22.
128. Черниговский историко-археологический ... – С. 312.
129. Свод постановлений... – С. 121, 132.
130. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – СПб.: Б. и., 1882. – Ч. 2. – С. 145.
131. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1879 год. – С. 16–22; Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1887 год. – С. 78–87.
132. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 175–178; Русов А. Вказана праця. – Т. 2. – С. 271–173.
133. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 253; Там само. – Спр. 1986, арк. 302; Там само. – Оп. 187а, спр. 211, арк. 4–5.
134. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 651, спр. 2, арк. 32.
135. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 955, арк. 6.
136. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 324.
137. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 7, арк. 147, 333.
138. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1883 год. – С. 36–41.
139. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 122–123.
140. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 4 зв.–5.
141. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 11–12.
142. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 17–19.
143. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92–93.
144. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 3523, арк. 50–51.
145. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 8045, арк. 1–2.
146. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 13, арк. 216.
147. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 6, арк. 35.
148. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
149. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 187а, спр. 44, арк. 1; Там само. – Оп. 189а, спр. 316, арк. 1; ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 175 зв.–177; Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.
150. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 652, спр. 3, арк. 84.
151. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 2026, арк. 885.
152. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – С. 82.
154. Там само.
155. Там само. – С. 83.
156. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 92.
157. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – С. 84–85.
158. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 116, спр. 100, арк. 3.
159. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 116, спр. 134, арк. 9.
160. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 7, арк. 60.
161. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1986, арк. 3–5, 188; Там само. – Оп. 23, спр. 955, арк. 6.
162. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 4 зв.–5.
163. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 16 зв.–20.

-
164. Петров Н. В. Вказана праця. – Т. 1. – Табл. 1. – С. 2–3.
 165. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4, арк. 323; Там само. – Оп. 1, спр. 1, арк. 204.
 166. Лапин В. Военные расходы России в XIX в. / В. Лапин // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – С. 151.
 166. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 105, спр. 163, арк. 26.
 167. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 210.
 168. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 116, спр. 100, арк. 6.
 169. ДАЧО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 36, арк. 29.
 170. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 93.
 171. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 4, спр. 1068, арк. 36.
 172. Харьковский календарь на 1887 г. – С. 123.
 173. Там само; ДАЧО. – Ф. 127, оп. 4, спр. 1068, арк. 36; ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 449, арк. 161–161 зв.
 174. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 449, арк. 160.
 175. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 266, спр. 152, арк. 2.
 176. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 146, спр. 176, арк. 1.
 177. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 109, спр. 141, арк. 9.
 178. ЦДА України. – Ф. 442, оп. 106, спр. 123.
 179. ДАЧО. – Ф. 206, оп. 1, спр. 23, арк. 1.
 180. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 1, арк. 61.
 181. Исследование пожаров в 15-летний период с 1860 по 1874 год // Статистический временник Российской империи. – СПб., 1882. – Серия II. – Вып. 19. – С. 170–183.
 182. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 191а, спр. 713, арк. 1–6.
 183. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1887. – С. 180.
 184. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – С. 86–87.
 186. Харьковский календарь на 1895 г. – Х.: Губернская типография, 1895. – С. 152.
 187. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 116–117.
 188. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 86.
 189. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 70а, спр. 93, арк. 7–50.
 190. Исследование пожаров в 15-летний период... – С. 46–48.
 191. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 30, арк. 1.
 192. Петров Н. В. Вказана праця. – Т. 1. – С. 2–3.
 193. ЦДА України. – Ф. 191, оп. 1, спр. 356, арк. 208; Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1881. – С. 30; за 1893 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1894. – С. 42.
 194. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 17а, арк. 16–20 зв.; Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 178 зв.
 195. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – С. 88–89.
 196. Харьковский адрес-календарь на 1894 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1894. – С. 120.
 197. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 196–198.
 198. ЦДА України. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 208; Там само. – Ф. 442, оп. 533, спр. 242, арк. 51; ДАЧО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 36, арк. 26; ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 112, арк. 1–5; Обзор Черниговской губернии за 1893 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1894. – С. 42.
 199. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – С. 333.
 200. Шара Л. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної

- охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис – 2005. – № 1. – С. 81–86.
201. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 96, спр. 172, арк. 47.
202. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 189а, спр. 220, арк. 1.
203. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, т. 4, спр. 3417, арк. 34; Там само. – Спр. 3589, арк. 19; Там само. – Ф. 997, оп. 1, спр. 499, арк. 118–137.
204. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 187а, спр. 494, арк. 1, 178.
205. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 70.
206. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 370–372.
207. Гордеенко Е. Вказана праця. – С. 29.
208. ДАХО. – Ф. 42, оп. 153, спр. 736, арк. 4.
209. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 266, спр. 88, арк. 1.
210. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 2024, арк. 15–20.
211. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1012, арк. 12.
212. ЦДІА України. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 159, арк. 39.
213. ЦДІА України. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 391, арк. 147.
214. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, спр. 7631, арк. 2, 3зв.
215. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 403–404.
216. Исследование пожаров в 15-летний период... – С. 159–160.
217. ЦДІА України. – Ф. 2, оп. 1, спр. 323, арк. 21 зв.
218. Фесенко Ш. И. Пожарное дело и взаимное городское страхование / Ш. И. Фесенко // Пожарное дело. – 1896. – № 2. – С. 47.
219. Журнал Министерства внутренних дел. – СПб.: Б. и., 1856. – С. 19; ДАЧО. – Ф. 127, оп. 193а, спр. 273, арк. 1–2.
220. Шереметьев А. Д. Краткий обзор статистических пожарных команд Российской империи / А. Д. Шереметьев – СПб.: Б. и., 1892. – С. 21–177.
221. Бородин Д. Н. Бюджет добровольных пожарных обществ и дружин / Д. Н. Бородин // СПб.: Изд. М. Семенова, 1913. – С. 6.
222. Отчет Харьковской городской пожарной команды за 1915 год. – Х.: Б. и., 1915. – С. 2.
223. Шара Л. Вказана праця. – С. 85.
224. Записка сенатора А. Половцова... – Ч. II. – С. 328.
225. Гордеенко Е. Вказана праця. – С. 29.
226. Лейбфрейд А. Ю. Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – С. 32–33.
227. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.
228. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 159 зв.
229. Гордеенко Е. Вказана праця. – С. 2–3.
230. Лейбфрейд А. Ю. Вказана праця. – С. 32–33.
231. Злоба дня // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 31. – С. 3.
232. О засыпке промоин на улицах Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – 187. – С. 1.
233. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 20. – С. 153–154.
234. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 186–187.
235. Там само. – С. 187.
236. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 22.
237. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 190–191.
238. Тридцатилетие деятельности... – С. 110.
239. Свод постановлений... – С. 514.
240. Тридцатилетие деятельности... – С. 137.
241. Свод постановлений... – С. 680.

-
242. Там само. – С. 718.
243. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 390.
244. Тридцатилетие деятельности... – С. 140.
245. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 31в, спр. 82, арк. 103.
246. Записка сенатора А. Половцова... – Ч. II. – С. 391.
247. ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 131, арк. 20–21.
248. Записка сенатора А. Половцова... – Ч. II. – С. 15.
249. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 25. – С. 2–3.
250. Города России в 1904 году. – СПб.: Тип. Н. Л. Ныркина, 1906. – С. 196, 198, 202.
251. ДАХО. – Ф. 304, оп. 3, спр. 4, арк. 17.
252. Статистический ежегодник. – Х.: Тип. Печатное дело, 1898. – С. 3.
253. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 421, арк. 1–2.
254. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Х.: Тип. Просвещение, 1914. – Вып. 1. – С. 147–151.
255. Там само. – С. 151.
256. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 24, 97 зв., 168 зв., 185 зв.
257. Свод постановлений... – С. 244.
258. Верзилов А. Вказана праця. – С. 1–3..
259. Свод постановлений... – С. 902.
260. Верзилов А. Вказана праця. – С. 12.
261. РНБ. – Ф. 600, спр. 1806, арк. 10.
262. Там само. – Арк. 4.
263. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 1. – С. 3–4.
264. Єрмак О. П. Історія обласного підприємства «Полтававодоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу 1900–2000 / О. П. Єрмак – Полтава: Оріяна, 2000. – С. 82.
265. РДА. – Ф. 1281, оп. 6, спр. 74, арк. 825.
266. РНБ. – Ф. 600, спр. 1730, арк. 107.
267. ДАЧО. – Ф. 23, оп. 23, спр. 1428.
268. Свод постановлений... – С. 159.
269. РДА. – Ф. 1281, оп. 6, спр. 74, арк. 827.
270. ВДАЧОН. – Ф. 341, оп. 1, спр. 1263, арк. 2–4.
271. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1384, арк. 283.
272. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1385, арк. 5.
273. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23в, спр. 118, арк. 1–3.
274. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1487, арк. 9.
275. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 31в, спр. 82, арк. 79.
276. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 685, арк. 3.
277. ДАСО. – Ф. 252, оп. 1, спр. 18, арк. 7.
278. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 146 зв., 184 зв.
279. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 37, 70–101.
280. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 55. – С. 2–4.
281. Современное хозяйство города Харькова... – С. 232.
282. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 98 зв.
283. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 198.
284. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 93.
285. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 386.
286. ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 421.
287. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1510, арк. 29–30.
288. Известие Харьковской городской думы. – 1908. – № 10. – С. 101–102; № 12. – С. 15–16.
289. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 11. – С. 165–167.
290. Молоків-Журавський П. П. Кременчук (короткий довідник) / П. П. Молоків-Журавський, М. М. Нечаєв, Різдєвєнський. – Кременчук:

-
- Б.в., 1929. – С. 41.
291. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. / Ю. Федосюк. – М.: Флинта, 1998. – С. 145.
292. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1888. – С. 199.
293. Молоків-Журавський П. П. Кременчук (короткий довідник) / П. П. Молоків-Журавський, Там само. – С. 200.
294. Там само. – С. 202.
295. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 820, арк. 174; Там само. – Спр. 893, арк. 15; Известия Харьковской городской думы. – 1913. – С. 131; № 6–7. – С. 219.
296. Чорний Д. М. Вказана парця. – С. 194.
297. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 57, спр. 208, арк. 44.
298. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 8; Там само. – Ф. 252, оп. 1, спр. 18, арк. 35.
299. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 25.
300. ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 1744, арк. 20, 26, 35–37.
301. Раковський Л. Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: Б.в., 1999. – Вип. 4. – С. 14.
302. ДАЧО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 8, арк. 412.

Чернігів. Приміщення Губернського правління

Харків. Купецький провулок

Конотоп. Вулиця Роменська

РОЗДІЛ 5

МЕДИЧНА, ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

5.1. Зусилля муніципальних структур щодо розвитку системи лікувальних закладів

Важливим напрямом діяльності органів міського самоврядування була організація та розвиток системи медичного обслуговування населення. Ступінь вирішення даної проблеми впливав не лише на повсякденне життя городян, але й на соціально-економічні та культурні процеси.

Ще до міської реформи 1870 р. в окремих містах Російської імперії існували посади міських лікарів. Виконуючи Указ Сенату 1737 р., ратуші виділяли кошти штатним лікарям за їхню працю (12 руб. на місяць), а також надавали житло¹. Наприклад, на Чернігівщині в цей час лише влада Чернігова, Ніжина та Стародуба змогла асигнувати кошти на утримання міських лікарів та лікувальні заклади. В інших містах Чернігівщини у 1775 р. кількість лікарів і кваліфікованого медичного персоналу була недостатньою². Міські лікарі займалися не лише лікуванням населення, але й проведенням судово-медичної експертизи, профілактичною роботою та вирішенням санітарно-гігієнічних проблем.

Роз'їзна система медичного обслуговування була недосконалою, коли 4–5 днів на тиждень лікарі виїжджали в різні населені пункти (своїх повітів), де оглядали й лікували хворих. І лише 2–3 дні працювали в місті. Така система лікування була малоефективною, бо не всі хворі отримували належну допомогу. Існуючі в містах лікарні не мали належного обладнання і були розраховані на незначну кількість людей. Лише заможні городяни були у дещо кращому становищі, тому що мали кошти для приватного виклику лікаря. Однак це не завжди гарантувало отримання кваліфікованої медичної допомоги.

Така ситуація сприяла популярності місцевих знахарів, які залишалися альтернативою тогочасної медицини. У багатьох населених пунктах Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини, крім знахарів, прості люди користувалися послугами цирульників, які виконували різні операції (пускали кров тощо)³. Брак кваліфікованих лікарів і медичних закладів змушував пересічних городян звертатися до народних «знахарів». Окремі з них були відомі навіть за межами своїх повітів і губерній. Так, у 1889р. навіть Леся Українка приїздила до Сум, щоб пройти курс лікування у Параски Назарівни Богуш на хуторі Косівщина. Олена Пчілка так

оцінила результати лікування: «...баба лікує дуже вдало. Леся у неї дуже поправилась і поповніла. Та й з ногою стало їй краще...»⁴. Але такі випадки часто були виключенням і не могли задовольнити потреби населення в якісному медичному обслуговуванні. Ситуацію з рівнем надання медичної допомоги ілюструє той факт, що навіть у Полтаві до середини XIX ст. міське управління не мало своєї лікарні. Медичну допомогу в місті і повіті надавав один лікар (посада з 1847 р.)⁵.

Результатом такого стану речей були масові епідеміологічні захворювання. Система медичного обслуговування, що існувала в Російській імперії, поступалася за рівнем ефективності багатьом європейським країнам. Так, на межі XIX ст. рівень смертності у Великій Британії становив 16 чол. на 1 тис. населення, у Бельгії – 17 чол., у Франції та Німеччині – 19 чол., а в Російській імперії – 33 чол.⁶.

Положення 1870 р. покладало на громадські управління розбудову медичної галузі. Серед основних напрямів діяльності у даній сфері були: реконструкція старих і відкриття нових лікувальних установ, вдосконалення матеріально-технічної бази, підбір та підготовка кваліфікованих кадрів, просвітницька робота серед населення. Міські гласні (у переважній більшості) виступали за максимально безкоштовну та доступну медицину.

Враховуючи соціальне значення медичної проблеми і свої фінансові можливості, муніципальні структури намагалися відкрити лікарні, у першу чергу, у повітових містах. Так, у Чернігівській губернії завдяки самоврядним органам у всіх повітових містах (крім Сосниці і Мглина) були додатково введені посади штатних міських лікарів. Пріоритетним їхнім завданням було надання медичної допомоги малозабезпеченим мешканцям міст. Нагальність медичної проблеми підтверджували часті епідемії, які забирали багато життів. Наприклад, у 1830 р. під час епідемії холери в імперії померло 230 тис. чоловік (46% від усіх хворих)⁷. У 1871 р. спеціальна протихолерна комісія Полтавської думи на засіданні 28 серпня прийняла рішення про поділ міста на дільниці. Кожну дільницю очолював попечитель із міських лікарів, який слідкував за ситуацією у підпорядкованих кварталах.

Один із факторів, що стримував діяльність органів міського самоврядування стосовно створення мережі медичних закладів, були скромні фінансові можливості останніх. Це підштовхнуло самоврядні інституції до прагматичного рішення. У багатьох містах Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини ще до 1870 р. функціонували земські лікарні, які потрапляли до компетенції муніципальних структур. Органи міського самоврядування погоджувалися залишати лікарні земствам, а міста орендували в них певну кількість ліжок для лікування городян. Така співпраця дозволяла економити кошти містам (яких хронічно не вистачало). У Чернігівській губернії за один день перебування хворого в лікарні міста витрачали 25 коп. На рік це становило від 200 руб. (Мглин) до 576 руб. (Березна)⁸.

У Полтавській губернії головний фінансовий тягар і відповідальність щодо медичного обслуговування населення несли земства. Міські

лікарні функціонували лише у Полтаві (на 280 хворих) та Кременчуці (на 120 хворих). У Ромнах лікування проводилося у богадільні. Також у губернському місті працювала лікарня для душевно хворих (заснована кн. Куракіним)⁹. Часті епідемії змушували активізувати роботу самоврядних інституцій з покращення медичного обслуговування городян.

Так, 28 серпня 1871 р. на засіданні Полтавської думи було створено спеціальну комісію по боротьбі з холерою. До її складу були включені відомі лікарі, які запропонували поділити місто на дільниці. Кожною дільницею опікувався призначений лікар-попечитель. Під час епідемій міська влада Полтави ініціювала відкриття додаткових аптек та доставку ліків до хворих. Прийняті заходи повинні були підвищити ефективність боротьби самоврядних інституцій з епідеміями. Малозабезпеченим мешканцям ліки відпускалися в міській аптеці безкоштовно¹⁰. 2 листопада 1871 р. за дорученням Полтавської думи було відкрито лікарню для «чорноробочих». Дане рішення повинно було покращити стан медичного обслуговування пересічних громадян Полтави. Необхідно відзначити, що в останній чверті XIX ст. лікарі почали звертати увагу громадськості та влади на появу серед робітників професійних захворювань. Вони вказували на певний зв'язок між поширенням окремих хвороб серед працівників та технологічними процесами, які використовувалися на цукрових, текстильних, металургійних та інших фабриках і заводах.

У Кременчуці міську лікарню було відкрито восени 1871 р. Одночасно влада міста прийняла санітарні правила, спрямовані на впорядкування торгівлі та дотримання санітарно-гігієнічних норм щодо вивозу сміття. Самоврядні інституції сподівалися, що прийняті заходи позитивно вплинуть на здоров'я мешканців міста¹¹.

У Ромнах влада брала участь у фінансуванні вже існуючої лікарні, бо на відкриття міської не було коштів. Громадське управління виплачувало заробітну плату лікарю (1886 р. – 600 руб.), орендувало ліжка та власним коштом вивозило з території лікувального закладу нечистоти (1886 р. – 542 руб. 70 коп.). Лише за 1886 р. у лікарні отримали медичну допомогу 370 чол., а 538 дітей були прищеплені від віспи¹². Лікування було платним. У 1886 р. існуючі в Полтавській губернії медичні заклади надали допомогу 4 638 чол. Крім лікарень та богадільень, працювали амбулаторії при лікарнях Полтави та Кременчука¹³. З кожним роком зростали і витрати самоврядних інституцій на медичну сферу. Так, у 1887 р. влада Полтави витратила лише на заробітну плату міського лікаря, двом віспощеплювачам, повитухам та ветеринарному лікарю 2 074 руб. 60 коп.¹⁴.

Нестача коштів в органів міського самоврядування на розвиток мережі лікувальних закладів змушувала населення долучатися до вирішення даної проблеми. Так, у Полтаві іудейська громада відкрила лікарню на власні кошти.

У її штаті було 2 лікаря (1 – з жіночих захворювань, 1 – із чоловічих), 1 фельдшер, 1 акушерка, які здійснювали прийом хворих щодня (крім суботи) з 14 до 17 години¹⁵.

Лише в 90-х роках XIX ст. справа розвитку мережі лікувальних закладів у містах Полтавської губернії дещо поліпшилася, що безпосередньо було пов'язано з економічним розвитком міст. За даними 1892 р. у містах губернії діяли 55 медичних установ (лікарень та прийомних покоїв) на 1 690 ліжок¹⁶. У той же час необхідно пам'ятати, що влада більшості міст фінансувала їх на дольовій основі разом із земствами. Інколи участь органів міського самоврядування у фінансуванні лікарень, амбулаторій та прийомних покоїв була мізерною.

Харківська губернія в другій половині XIX – на початку XX ст. була регіоном, який за темпами економічного розвитку випереджав Полтавщину та Чернігівщину. Як і в сусідніх губерніях, місцеві лікарі часто ставили питання про пряму залежність і соціальний характер рівня захворюваності частини місцевих робітників. Харківщина в той час спеціалізувалася на вирощенні та переробці цукрових буряків. Незамінним компонентом даного виробництва була вода. Потреба в ній залежала від технічного оснащення підприємств і технології виробництва. Обстеження заводів Харківської губернії в 1885–1893 рр. засвідчило, що один цукровий завод в середньому за добу споживав від 500 тис. до 1 мільйона 12-літрових відер води за добу¹⁷. Майже вся ця вода у забрудненому стані знову потрапляла у водойми. У 1885 р. повітовий справник повідомляв у своєму рапорті Харківському губернатору, що в останніх числах вересня виявлено забруднені води в р. Псел біля с. Ворожба Лебединського повіту, через те, що сильними дощами змито в річку багато заводських нечистот, які забруднювали на своєму шляху пасовища і сіножаті¹⁸. На початку 90-х років XIX ст. у призаводських річках Харківської губернії 1 літр води містив 0,515 г органічних речовин¹⁹. З поширенням дифузійного методу переробки цукрового буряка збільшувалася кількість шкідливих відходів. Ці рештки вивозилися на сільськогосподарські угіддя або звалювалися у водоймища. У процесі розкладу органічних речовин виділявся сірчаний газ, від якого гинула риба, раки та інші живі організми. Робітники також відчували на собі шкідливі наслідки виробництва та оточуючих відходів. Усе це сприяло виникненню професійних хвороб.

Місцеві лікарі вказували на зв'язок між станом праці, наприклад, на цукровому виробництві та кількістю «професійних хвороб». До таких хвороб вони відносили різні типи пропасниць, запалень, катарів шлункового тракту, ревматизми тощо. Тому високий рівень поширення туберкульозу і дифтериту був закономірним у родинах робітників. Особливу стурбованість викликала у медиків висока дитяча смертність. Цей показник здоров'я населення засвідчував, що найбідніші категорії населення не мали належних умов життя²⁰.

Як і в більшості регіонів імперії, у Харківській губернії розвиток системи медичного обслуговування базувався на вже існуючих земських лікувальних закладах. Найбільш потужними земськими лікарнями губернії, що обслуговували міське населення, були заклади Сум, Охтирки, Лебедина. Тогочасні фахівці відзначали, що теоретичні і практичні надбання

працівників зазначених лікарень та практичний досвід Харківського медичного товариства мали важливе значення для розвитку медицини не лише в губернії, але й у Російській імперії²¹. Тому не дивно, що саме земські лікарні в багатьох повітових містах губернії стали основною базою для надання медичної допомоги населенню.

У Харкові в перші роки після запровадження Положення 1870 р. влада міста не збільшувала витрати на охорону здоров'я. У 1868–1870 рр. у губернському центрі працювало декілька міських лікарів та професорів медичного факультету Харківського університету, а також дванадцять вільнонайманих лікарів та три стоматологи, які і задовольняли потреби значної частини городян у медичному обслуговуванні²². У 60-х роках XIX ст. у Харкові були відкриті лікарні при Медичному товаристві та Олександрівська, а також Земський пологовий будинок. З 1869 р. у місті з мешканців збирався спеціальний лікарняний податок, який був своєрідним страховим полісом, що дозволяв користуватися послугами амбулаторій, лікарень та отримувати ліки²³. З іншого боку, зібрані з населення платежі надавали можливість самоврядним інституціям Харкова більш активно вирішувати проблеми медичного обслуговування населення (Додаток Г 1.1).

Відкрита свого часу за кошти громадського управління Харкова Олександрівська лікарня функціонувала виключно завдяки фінансовій підтримці міської влади. Усі господарські питання вирішувалися Опікунською Радою, яка була створена при міській думі. У медичних справах діяльність лікарні контролював Лікарняний відділ Харківського губернського правління²⁴. Він не лише слідкував за організацією лікувального процесу, але й координував фінансування закладу. Лікарня утримувалася за рахунок спеціального збору (50 коп.), що сплачували особи, які наймалися на різну роботу, та візники²⁵. Додаткові кошти на лікувальний заклад влада міста отримувала із щорічних прибутків міського банку (5 000 руб.). Крім цього, самоврядні інституції щороку виділяли на лікарню 6 000 руб. В Олександрівській лікарні брали плату за лікування з осіб, які не мали лікарняних квитків. На утримання лікувального закладу йшли благодійні кошти та відсотки з капіталу (24 100 руб.), що належав лікарні.

У статуті Олександрівської лікарні передбачалося, що кожний, хто сплатив за спеціальний квиток, мав право протягом року безкоштовно отримувати медичну допомогу. Якщо така особа мала дітей до 15 років і вони не працювали, то вони мали право на безкоштовне лікування²⁶. Дане правило дозволяло залучати додаткові кошти на утримання лікарні та покращення її матеріальної бази. Запровадження спеціальних квитків покращувало рівень профілактичного медичного обслуговування дітей. Зменшувався рівень дитячої захворюваності та смертності, які були достатньо високими в Російській імперії.

Для самоврядних структур Харкова, як і багатьох інших міст, актуальним залишалося питання не лише утримання лікувальних закладів, але й оплата праці медичного персоналу. На початку дії Положення 1870 р. старший міський лікар отримував заробітну плату у розмірі 200 руб. на рік,

200 руб. кварталних та 360 руб. на роз'їзди, молодший – відповідно зарплату 220 руб., 100 руб. кварталних. Додатково влада Харкова виплачувала квартирні двом акушеркам (по 100 руб.) та незначні кошти працівнику трупного покою²⁷.

У 1871 р. Харківська міська дума, приймаючи лікарів та акушерів на роботу, обумовлювала, що влада самочинно могла і звільняти муніципальних медичних працівників. Останні повинні були виконувати розроблені й прийняті думою санітарні інструкції²⁸. Додатковим фактором, що змусив владу міста покращувати медичне обслуговування населення, стала епідемія холери у Харкові в 1871 р. Після неї громадське управління асигнувало 6 948 руб. 40 коп. на заходи з попередження та боротьби проти холери²⁹. Наступним кроком Харківського самоврядування щодо розбудови системи медичного обслуговування населення стало розширення штату міських лікарів та оплати їхньої праці.

У 1875 р. влада губернського міста сплачувала за роботу двох лікарів, двох акушерів, фельдшера і сторожа трупного покою 1 466 руб. 88 коп. Додатково виділялися кошти на огляд лікарем публічних жінок – 144 руб., на поховання раптово померлих 61 руб. 25 коп., на віспощення 385 руб. На лікування малозабезпечених хворих громадське управління асигнувало 1 000 руб. Зворотню стороною економічного розвитку Харкова була поява достатньо значної групи люмпенізованої частини населення, яку необхідно було також забезпечити мінімально необхідним медичним обслуговуванням з метою запобігання виникнення епідемій серед мешканців міста.

Витрати громадського управління Харкова на розбудову медичної сфери мали тенденцію до зростання. Так, у 1871 р. витрати міської влади на медицину склали 1 322 руб., що становило 9,1% від загальних необов'язкових витрат. У 1875 р. асигнування на медичну частину зросли до 8 495 руб. 88 коп. (27,3% необов'язкових витрат)³⁰. У середньому за період з 1871 р. по 1891 р. витрати Харківського громадського управління на розвиток лікувальних закладів склали 32,4% від загального обсягу необов'язкових витрат. Лише на Олександрівську міську лікарню у 1875 р. було асигновано 27 007 руб. 31 коп. Але лікарня не могла прийняти всіх хворих (мала 160 ліжок). У таких випадках осіб, які потребували госпіталізації, відправляли у земську лікарню. У Харкові, як і в інших містах земства, міські управи мали домовленість про дольове фінансування лікувальних закладів. Харківське громадське управління за 1875–1876 рр. сплатило земству 2 889 руб. 27 коп. за медичну допомогу міським мешканцям³¹.

За перше десятиріччя дії Положення 1870 р. у Харкові зросла кількість лікувальних закладів (до 8 у 1880 р.), що позитивно позначилося на санітарно-гігієнічній ситуації у містах³². Найбільш потужними і одночасно витратними для громадського управління були міська Олександрівська та земська лікарні. Питома частина хворих потрапляла саме до згаданих лікувальних закладів. Були відкриті спеціалізовані лікарні (дитяча та дифтерійна).

У 1875 р., крім Харкова, лише громадські управління 8 міст губернії мали кошти на утримання лікувальних закладів (Білопілля, Чугуїв, Слов'янськ, Суми, Старобільськ, Ізюм, Недригайлів, Вовчанськ). Але обсяги фінансування медичного обслуговування міського населення з боку самоврядних інституцій в кожному із вказаних міст дуже відрізнялися. Так, у Білопільці громадське управління на медичну сферу асигнувало 762 руб. на рік, а влада Вовчанська – лише 60 руб.³³. Наприкінці XIX ст. витрати самоврядних інституцій на лікування населення в містах Харківської губернії в середньому становили

500 руб. на рік³⁴. Але для окремих органів міського самоврядування навіть такі суми були непідійомними.

Розуміючи проблему щодо створення та розвитку ефективної і доступної системи медичного обслуговування, окремі мешканці міст намагалися допомогти самоврядним інституціям. Так, у Сумах хронічна нестача коштів і поступове зростання недоїмок не дозволяли думі й управі фінансувати медичну сферу на належному рівні. У 1896 р. влада міста витратила на утримання персоналу лікарень 1 518 руб. 03 коп. та 1 078 руб. 18 коп. на інші потреби медичних, ветеринарних і санітарних частин, а в 1899 р. загальні витрати становили 3 873 руб. 33 коп.³⁵. З метою отримання додаткових коштів на медичне обслуговування міська влада Сум у 1899 р. пішла на непопулярний крок, запроваджуючи платне лікування³⁶. Для поліпшення ситуації з медичним обслуговуванням населення окремі підприємці надавали фінансову допомогу при закупівлі обладнання або на нові лікувальні установи. Наприклад, за фінансової підтримки відомого цукрозаводчика Павла Івановича Харитоненка у 1898 р. у Сумах була відкрита дитяча лікарня святої Зінаїди. Відомий підприємець і меценат щорічно виділяв кошти не лише на заробітну плату медичному персоналу, але й на закупівлю необхідних ліків та обладнання.

Окремим напрямом роботи органів міського самоврядування було попередження та боротьба з епідеміями. Дана робота проводилася і в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. Для координації дій у даній сфері міські думи обирали медичні або санітарні комісії (Кременчук – 1871 р., Харків – 1878 р.)³⁷. Наприклад, Харківська комісія розробила проект організації санітарної частини. Він передбачав створення санітарної ради (у складі двох гласних та одного члена управи; лікарів). Крім цього, запроваджувалася посада санітарного лікаря, а з 1879 р. – поліцейського чиновника (для допомоги лікарю), пізніше санітарна команда. У 1899 р. санітарна рада була реорганізована в комісію, яка мала консультативні функції в думі. У своїй діяльності вона спиралася на прийняте Харківською думою положення, спрямоване на покращення дій муніципальних структур щодо профілактики і боротьби з епідеміями³⁸. Під час епідемії тифу у 1881 р. влада Харкова для запобігання поширення інфекції серед міського населення виділила кошти на відкриття тифозного відділення. Прийняті додаткові заходи сприяли боротьбі з важкою хворобою³⁹. Допомогу міській владі у цьому надавало земство.

Мешканців міста, які захворіли, приймали на лікування до земської лікарні. Лише за 1883 р. вона прийняла 181 чол. Але така допомога була не безкоштовною. Самоврядні інституції компенсували фінансові витрати земства на лікування харків'ян.

У 1883 р. Харківська дума починає активну діяльність щодо проведення профілактичних, медичних та санітарно-гігієнічних заходів. Влада міста асигнувала кошти на розширення штату санітарної ради (на 6 чол.)⁴⁰. Було збільшено видатки на медичну сферу. Так, у 1887 р. влада губернського міста на утримання лікувальних закладів витратила 33 828 руб. 69 коп. та 2 070 руб. на санітарну частину⁴¹. Лише за період 1871–1891 рр. витрати Харківського громадського управління на медичне обслуговування населення склали 625 429 руб. 36 коп. (1871 р. – 1 322 руб. 88 коп., 1891 р. – 47 122 руб. 67 коп.)⁴².

За двадцять років асигнування самоврядних інституцій Харкова на медицину зросло у 2,7 рази. Влада міста навіть знайшла кошти на відкриття хімічної лабораторії (1878 р.), яка проводила хіміко-санітарну перевірку питної води та харчових продуктів⁴³. Подібна медична лабораторія функціонувала за кошти міста у 90-х роках XIX ст. у Сумах. Вона слідкувала за якістю харчових продуктів (щоб виробники та продавці не додавали у продукти шкідливі хімічні речовини)⁴⁴.

У багатьох містах зазначених губерній, крім лікарень, самоврядні інституції фінансували відкриття амбулаторій. В окремих населених пунктах вони заміняли стаціонарне лікування. Міська влада намагалася, щоб медичну допомогу в амбулаторіях могли отримувати навіть бездомні громадяни. В інших містах амбулаторії доповнювали вже існуючі лікувальні заклади. Так, у Харкові в 90-х роках XIX ст. було відкрито чотири амбулаторії: дві для мешканців Захарківської та Залопанської околиць (1892 р.), одна на Москалівці (1898 р.), одна для обслуговування Великої та Малої Панасовки, Ключовської та Іванівської вулиць, Благовіщенського базару та слобід Данилівка, Іванівка, Павлівка⁴⁵.

У містах Чернігівської губернії після запровадження Положення 1870 р., крім існуючих земських лікарень, громадські управління намагалися знайти кошти на відкриття муніципальних лікувальних закладів. Але часто головною перешкодою для реалізації даних планів ставала фінансова скрута самоврядних структур. Лише у губернському місті, Ніжині та Стародубі були відкриті муніципальні лікарні. У Стародубі влада міста, не маючи власного приміщення під лікувальний заклад, орендувала будинок міщанина М. Сергунова⁴⁶.

У Чернігові самоврядні інституції з 1870 р. орендували певну кількість ліжок для лікування городян у повітовій земській лікарні. На час перебування одного хворого у лікарні міська влада виділяла в середньому по 25 коп. за добу. У першу чергу медичне обслуговування отримували пожежники, незаможні городяни та військовослужбовці. За лікування міщан кошти лікарні видавала міщанська управа, яка брала їх із спеціальної каси взаємодопомоги. Заможні чернігівці користувалися у переважній більшості послугами платної медицини⁴⁷.

Часті епідемії робили актуальним питанням вакцинації населення, використання нових методів лікування та посилення профілактичної роботи з боку самоврядних інституцій. Усе це, у першу чергу, вимагало від міських депутатів розуміння актуальності даної проблеми та фінансових витрат.

Так, у 1876 р. у Чернігові влада міста профінансувала відкриття прийомного покою для надання мешканцям діагностично-консультативних послуг. Місто виділило для цього дерев'яний чотирикімнатний будинок. В одній кімнаті мешкав лікар, а в інших приймали хворих. Покій був забезпечений певним обладнанням та препаратами. Прийом хворих здійснювали лікар та фельдшер (4 години на день). Більшість пацієнтів даної установи були малозабезпечені мешканці губернського міста, які отримували медичну допомогу безкоштовно. Заможні городяни оплачували отримані медичні послуги. Популярність покою серед мешканців Чернігова засвідчують дані про число хворих, які отримали медичну допомогу: 1878 р. – 2 252 чол., 1879 р. – 3 800 чол., 1880 р. – 4 413 чол., 1889 р. – 4 600 чол., 1890 р. – 5 922 чол.⁴⁸, 1897 р. – 8 824 чол.⁴⁹. Питома частина пацієнтів покою належала до міщан (64,3%) та селян з козаками (26%).⁵⁰ Аналогічні заклади працювали в містах інших губернії (Кременчук – 1871 р., Харків, Суми тощо).

Однак, попри позитивні моменти в діяльності прийомного покою, рівень медичного обслуговування, кваліфікація кадрів та методи лікування в них не відповідали вимогам часу. На це звернув увагу місцевої влади сенатор О. Половцов під час ревізії Чернігівської губернії у 1880–1881 рр. На його думку, покій не міг повноцінно замінити лікування в умовах стаціонару⁵¹.

Постійне зростання витрат на медичне обслуговування змусило Чернігівське земство піти на непопулярний крок. У 1895 р. земці ухвалили рішення про збільшення плати за лікування у земській лікарні з 25 коп. до 40 коп. Чернігівська дума і управа були обурені підняттям плати, але земство доводило, що навіть нова сума не була рентабельною для лікарні. Незбитковою, на думку земців, була плата у 80 коп. на добу за хворого⁵². Міське громадське управління було змушене погодитися на 40 коп. і сподіватися, що більшість городян буде користуватися послугами прийомного покою.

У той же час рівень медичного обслуговування населення в містах залишався на низькому рівні, що призводило до частих епідемій. Наприклад, у Чернігові холера лютувала у 1872–1873 рр. та 1893 р., чума – у 1879 р., дифтерія та дизентерія – у 1887–1888 рр., черевний тиф – у 1897 р.⁵³. Інколи поширенню захворювань сприяли і самі лікарні. В окремих містах медичні заклади були розташовані в центрі, тому інфекційні відділення замість боротьби з хворобами ставали місцем їх розповсюдження. У 1885 р. дума Остра була змушена виділити (безкоштовно) ділянку землі під будівництво інфекційного відділення, бо старе (у центрі міста) було осередком поширення холери серед мешканців⁵⁴.

Скромні фінансові можливості більшості повітових міст Чернігівської губернії призводили до формування заборгованості перед земськими

лікарнями. У таких випадках вони були змушені відмовлятися навіть від оренди ліжок (1873 р. – у Новгород-Сіверському, 1876 р. – у Стародубі)⁵⁵. Аналогічні випадки фіксувалися і в Полтавській та Харківській губерніях.

Брак коштів та кваліфікованих кадрів змушував земства і міську владу залучати до лікування городян ротних фельдшерів. Оплата праці лікаря обходилася втричі дорожче у порівнянні із затратами на фельдшера. Така «економія» призвела до того, що в окремих містах зазначених губерній питома частина хворих лікувалася ротними фельдшерами⁵⁶. Ставлення лікарів до ефективності фельдшерського лікування яскраво ілюструють слова одного із лікарів Конотопа: «Краще залишити фельдшерський пункт без постійного фельдшера, ніж мати там у переважній більшості поганого...»⁵⁷. Не менш гостро висловлювалися і лікарі з Лебедин: «В умовах, коли фельдшерам дана самостійна практика, фельдшеризм – велике зло». «Ротні фельдшери, коли самовпевнено починають лікувати хворого, то приносять йому ... шкоду»⁵⁸. Слід зазначити, що самоврядні інституції визнавали низьку кваліфікацію військових фельдшерів, але через фінансову скруту не могли відмовитися від їхніх послуг.

Відкриття в галузі медицини у другій половині XIX ст. надавали можливість спеціалістам не лише застосовувати нові медичні препарати і методику лікування, але й використовувати більш досконале обладнання. Найбільш прогресивні лікарі намагалися якнайшвидше запроваджувати медичні новинки на місцях. «Ми повинні турбуватися про наближення медичної допомоги до населення і про покращення його тут на місці»⁵⁹.

Окремі органи самоврядування в міру своїх можливостей покращували матеріально-технічну базу лікувальних закладів. У 1871 р. Крелевецька управа направила на стажування до Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії лікаря Л. Мандельштама, а Ніжинська управа відрядила лікаря М. Розенгарда до Берліна (1890 р.)⁶⁰. У 1886 р. коштом земства і міста лебединський лікар К. Зильберник на 9 місяців був відправлений на стажування до Парижа⁶¹. Крім цього, спільними зусиллями були зібрані кошти на відкриття рентгенологічного кабінету у Лебединській лікарні та на санітарно-бактеріологічну лабораторію, що обслуговувала не лише Лебедин, Суми і Богодухів, але й і відповідні повіти⁶².

У багатьох медичних закладах трьох губерній працювали відомі фахівці не лише в Російській імперії, але й за її межами. Наприклад, у Харкові – Пашкевич, В. Грубе, Лазаревич, Л. Гіршман⁶³. У той же час необхідно визнати, що можливості Харківської міської влади були більшими, ніж Полтави та Чернігова, не кажучи вже про повітові центри.

Часто спільними зусиллями міської влади і громадськості реалізовувалися проекти з розбудови медичної сфери. У Куп'янську іудеї отримували кошти на лікування за рахунок відрахувань певних сум із коробочних зборів (у середньому витрати становили 486 руб. на рік)⁶⁴. У Чернігові іудейська громада з аналогічних джерел брала кошти на лікування одновірців (у середньому 547 руб.)⁶⁵, у Сосниці (1879 р.) – орендувала приміщення для прийомного покою, в якому найнятий фельдшер Нейретін безкоштовно

лікував малозабезпечених представників даної конфесії. У Ніжині працювала безкоштовна «лечебница для приходящих больных» купця Д. Вольфіна. Вона була розрахована, у першу чергу, на «малозабезпечених хворих всіх станів... іудейської віри»⁶⁶.

У 1893 р. у Чернігові було відкрито відділення Російського товариства Червоного Хреста. 9 грудня 1893 р. за рішенням місцевого правління товариства у місті створили общину Сестер Милосердя Св. Феодосія Углицького. Зазначені товариства фактично взяли на себе функцію з підготовки молодшого медичного персоналу для військових шпиталів та благодійних установ. При общині було відкрито лікарню на честь Олександра III (на 30 ліжок), лікування

в якій було платним (50 руб. на місяць)⁶⁷.

У той же час ситуацію з медичним обслуговуванням населення ускладнювали окремі лікарі, які порушували свої професійні обов'язки при лікуванні малозабезпечених громадян. Наприклад, суразький лікар О. Кисельов приділяв більше уваги приватній практиці. За це міською управою був звільнений з посади штатного лікаря⁶⁸. У 1878 р. мешканці Вовчанська надіслали міському голові скаргу на штатного лікаря, який, посилаючись на своє завантаження в повіті, відмовляв у наданні медичної допомоги пересічним громадянам. Після перевірки фактів члени міської управи звільнили безвідповідального лікаря з посади⁶⁹.

Робота з профілактики епідемій та ефективної боротьби з ними була серед найважливіших завдань громадських управлінь у медичній сфері. На випадок епідемії в містах існували спеціально розроблені плани заходів. Як правило, уся територія населеного пункту поділялася на дільниці. У кожному місті муніципалітети самостійно визначали їх кількість. Так, у 1872–1873 рр. під час епідемії холери Чернігів було поділено на 9 таких дільниць. У Коропі створили 6 дільниць. Кожний дільничний попечитель мав по 5 добровільних помічників, які перевіряли визначені квартали на предмет захворювань. Вони контролювали виконання рішень управи щодо вивезення сміття, організовували прибирання вулиць⁷⁰. Окремим напрямом їхньої роботи було транспортування хворих до лікарень. У випадках, коли місць у лікарнях не вистачало, міська влада орендувала ліжка в земських медичних закладах або у місцевого населення. Так, під час епідемії холери влада Кролевеця орендувала будинок у козака П. Федченка, в Острі – частину інфекційного відділення земської лікарні, у Добрянці – приміщення на п'ять ліжок⁷¹.

Під час епідемій ізолювалися не лише хворі, але й члени їхніх родин. За ними встановлювали жорсткий контроль. У разі, якщо серед хворих були малолітні діти (до 15 років), то їх після обстеження відправляли на тимчасове помешкання в муніципальне житло або до родичів чи сусідів. Міська влада брала на себе зобов'язання компенсувати кошти, що витрачалися під час догляду за дітьми. Санітарні команди з добровільними помічниками проводили дезінфекцію приміщень, де мешкали хворі. Одяг і речі проходили дезінфекцію або знищувались. Наприкінці XIX ст.

дезінфекційні камери функціонували лише в Чернігові та Харкові. У разі, якщо в будинку хворих підлога була глиняна або земляна, то її верхній шар спалювали. Саме приміщення обробляли розчином хлорного вапна (5%), а потім наповнювали хлорним газом на декілька днів⁷².

У залежності від фінансових можливостей міські думи та управи додатково наймали медиків-фахівців для боротьби з епідеміями. Так, у Сумах у 1872 р. управа додатково прийняла на роботу трьох лікарів під час епідемії холери (кожному платили 200 руб. на рік). У 1897 р. влада міста виділила додатково 500 руб. на боротьбу з інфекційними хворобами⁷³. Під час епідемії влада

Нижина у 1892–1893 рр. спеціально запросила на роботу 8 фельдшерів⁷⁴. Аналогічні заходи самоврядні інституції здійснювали і на Полтавщині.

Підвищенню ефективності боротьби з хворобами сприяла налагоджена в багатьох містах система евакуації хворих. Міська влада контролювала діяльність більшості візників у населених пунктах, тому під час епідемії саме вони наймалися для виконання даних робіт. У залежності від своїх фінансових можливостей думи і управи встановлювали цілодобове чергування транспорту (по 2 руб.) або у денний час. Наприклад, управа Борзни у 1879 р. щомісяця на зазначені потреби виділяла по 10 руб⁷⁵. У випадку, коли хворий мав достатньо коштів, то він або його родина сплачували половину вартості послуг візника⁷⁶.

Наступним фактором, який міг сприяти покращенню медичного обслуговування городян, були аптеки. Однак процес створення мережі аптечних закладів у містах зіткнувся з проблемою. Відповідно до законодавства Російської імперії дозволялося відкривати аптеки лише в губернських містах з 15-тисячним населенням і повітових із 7-тисячним. У посадах можна було відкривати такі заклади в разі, коли найближчий знаходився за 15 верст. Таким чином, закон 1873 р. не лише стримував відкриття державних аптек, але й часто зупиняв приватну ініціативу. Інколи на місцях відкриті аптеки виступали в ролі монополістів за якістю обслуговування, асортиментом та ціною медикаментів, що викликало незадоволення населення. Наприклад, Клишівська управа на Чернігівщині декілька разів зверталася до губернського правління з клопотанням про відкриття громадської аптеки, але отримувала відмову, бо в посаді вже існувала приватна аптека (провізора І. Юшкевича), яка, на думку губернської влади, повністю задовольняла потреби мешканців⁷⁷. Аналогічні випадки були в Полтавській і Харківській губерніях. Недостатню кількість аптек можна простежити на прикладі Харкова. У місті, де мешкало 102 049 чол., працювало лише 9 аптек (1879 р.). У 90-х роках XIX ст. кількість державних, муніципальних та приватних аптек у містах зазначених губерній зроста. Але вони не могли забезпечити всіх хворих якісними та доступними ліками. Так, у 1895 р. у містах Полтавської губернії працювало 32 аптеки⁷⁸, у Харківській – 33 аптеки та 14 аптечних магазинів⁷⁹, у Чернігівській – 30⁸⁰.

Самоврядні інституції займалися проблемою імунізації населення. Відповідно до фінансових можливостей у містах проводилася вакцинація

населення. Проводячи дану роботу, влада міст вирішувала дві проблеми. По-перше, проводилася просвітницька робота серед населення, яке не довіряло «новим методам», а тому часто зверталося до медичних закладів на останніх етапах захворювання. У разі небажання проходити вакцинацію влада застосовувала інші методи. У випадку епідемії хворі і неприщеплені несли загрозу для інших городян, тому мирові судді складали списки (за допомогою місцевої влади) тих, хто злісно ухилявся від щеплень, і передавали відповідні матеріали до суду, де на них накладалися штрафи (ст. 29 Статуту про покарання мировими суддями)⁸¹. Органи самоврядування через листівки, лекторії та інші заходи пояснювали пересічним громадянам ефективність вакцинації та її безпеку. По-друге, влада намагалася вирішити проблему здешевлення вакцин та оперативність її доставки. Перші партії вакцин доставляли із столиці, і коштували вони дуже дорого. А термін доставки становив один місяць. У випадку епідемії це не могло влаштовувати владу на місцях. Тому в губерніях самоврядні інституції підтримували лікарів, які бралися за створення власних вакцин. Влада міст і земства об'єднували свої зусилля для вирішення даної проблеми. У 1882 р. земські лікарі Ніжинського повіту провели успішне випробування щеплень детритом. У селі Дроздівка був відкритий віспяний телятник, де виробляли ліки⁸². Аналогічна робота була проведена земськими лікарями Охтирського повіту. У 90-х роках віспяні телятники працювали в Мені, Остерському повіті, деяких районах Полтавщини. З 80-х років у Харкові (1887 р.), Чернігові (1886 р.) та Полтаві виробництво вакцини було організовано при губернських лікарнях, що дало можливість не залежати від Санкт-Петербурга і Києва.

Крім виготовлення вакцини проти віспи, актуальним було питання налагодження випуску протидифтерійних препаратів. Для оволодіння новітніми технологіями виготовлення даної вакцини на стажування до Парижа та Берліна їздив професор О. Павловський. Результатом стало відкриття при Київському університеті у 1894 р. бактеріологічної станції, яка мала потужність 500 флаконів сироватки за два місяці (у 1895 р. 6 тис. флаконів на рік). Вітчизняна вакцина була значно дешевшою від імпоротної (2 руб.) і не поступалася їй за ефективністю. Лише використання київської вакцини в Чернігівській губернії за 1895–1900 рр. дало змогу додатково зробити щеплення 11 195 чол.⁸³.

У містах щеплення робили найняті медичні працівники і добровольці у спеціально відведених приміщеннях, що дозволяло збільшити кількість прищеплених та забезпечити здорових від хворих. Лише за 10 років на теренах трьох губерній кількість вакцинованих людей зросла на третину (у 1883 р. зроблено щеплень на Харківщині – 89 110, на Чернігівщині – 82 825, у 1891 р. на Харківщині – 92 587; у 1893 р. на Харківщині – 120 410, на Чернігівщині – 100 140)⁸⁴.

Певну небезпеку для здоров'я населення міст несли безпритульні собаки. У XIX ст. сказ був частим явищем у населених пунктах. Вакцина проти даної хвороби з'явилася в Російській імперії лише наприкінці XIX ст., тому

головну увагу самоврядні інституції звертали на боротьбу з безпритульними собаками. У містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній приймалися обов'язкові постанови про утримання домашніх тварин. Собак необхідно було тримати на ланцюгу і не випускати з дворів, у разі підозри на сказ повідомляти санітарні комісії. У Сумах навіть збиралися переписати всіх собак, а безпритульних знищити або ізолювати. Але дана ініціатива не була реалізована за браком коштів⁸⁵. Тому боротьба з собаками часто зводилася до розкладки на вулицях отрути (стрихніну) та подальшого вивезення та поховання мертвих тварин.

Наведені факти засвідчують постійну увагу з боку громадських управлінь до покращення медичного обслуговування населення. Наприклад, якщо у середині 70-х років XIX ст. видатки самоврядних інституцій Чернігівської губернії становили 3 665 руб., то наприкінці десятиріччя – 7 141 руб.⁸⁶. З них 30% від загальної суми асигнувала влада Чернігова і 12% – Глухова. Серед повітових міст лише у Мглині видатки на медицину не передбачалися. На початку 80-х років самоврядні інституції виділили на медичну сферу 8 651 руб.⁸⁷, а в 90-х асигнування зросли на 84%⁸⁸.

Крім медикаментозного лікування хворих, лікарі в кожній із трьох губерній намагалися використовувати можливі природні ресурси під час лікування хворих або профілактики захворювань. Так, у Харківській губернії медики активно використовували відкриті в губернії мінеральні води. Найбільш відомими в регіоні була Слов'янська мінеральна вода. Лікарі давно звернули увагу, що у Слов'янську не було масових епідемій. Місцеві мінеральні озера були відомі до 1646 р. (згадувалися у літописах), але першим про їхні лікувальні властивості офіційно повідомив слов'янський міський лікар Яковлев у 1832 р. Влада міста власним коштом збудувала біля озер водолікарню. Неодноразові дослідження хімічної лабораторії Харківського університету (1884, 1885, 1886, 1887, 1888 рр.) підтвердили присутність у воді різних мінеральних речовин (солей, йоду тощо), які допомагали при лікуванні різних захворювань⁸⁹. Побудована владою міста лікарня складалася з парку (12 дес.), самого лікувального комплексу, ресторану, курзалу, дач. Крім мінеральної води в озерах, використовувалися лікувальні грязі, які були аналогами Сакським, Старо-Руським та Гапсальським. За окремими показниками слов'янські мінеральні води та грязі перевищували лікувальні властивості закордонних та російських курортів. Вода з озер Слов'янська належала до найбільш сильних йодо-бромових розсолів, відомих на той час.

На слов'янських мінеральних озерах лікувалися мешканці міст і повітів Харківської губернії, які хворіли на золотуху, мали розлади нервової системи, гінекологічні хвороби та різноманітні захворювання шкіри⁹⁰. Ціна теплих ванн становила від 40 до 75 коп., холодних – 5 коп. (у загальній купальні) та 10 коп. (окрема купальня). Діти сплачували половину ціни. Відпочиваючі та місцеві чиновники відзначали, що проживання під час лікування (курс – півтора місяця) коштувало хворим недорого, а тому було доступним для багатьох⁹¹.

Крім слов'янських лікувальних мінеральних озер, хворих відправляли до водолікарень, побудованих біля Березівських та Мурафських джерел у Харківській губернії. На відміну від Мурафської водолікарні, яка переживала період занепаду наприкінці XIX ст., лікувальний заклад біля Березівських озер був популярним серед населення Харківської губернії. Там було побудовано лікувальні корпуси, пансіон та будинки для хворих (могли прийняти більше 80 чол.)⁹².

Для профілактики інфекційних захворювань органи самоврядування вели пропаганду, спрямовану на поширення серед населення санітарно-гігієнічних норм. Працівники медичних закладів, представники самоврядних інституцій та громадські активісти ознайолювали міське населення з правилами побутової та особистої гігієни, догляду за хворими, зберігання продуктів харчування тощо. Ознайомлення населення з даними правилами вело до покращення загальної санітарної ситуації в містах та повсякденного життя городян⁹³. Наприклад, у багатьох містах зазначених губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. набули популярності протитуберкульозні профілактичні і просвітницькі заходи, які отримали назву дні «білої квітки». У ці дні в пресі друкувалися статті, присвячені профілактиці туберкульозу, розповсюджувалися тематичні листівки, брошури, лікарі читали лекції про боротьбу з даною хворобою⁹⁴.

Таким чином, органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній відіграли важливу роль в організації та розбудові системи медичного обслуговування населення у другій половині XIX ст.

5.2. Участь самоврядних інституцій у розбудові системи народної освіти

Поширення ринкових відносин у другій половині XIX ст. сприяло розвитку промисловості, що загострило проблему підвищення загальноосвітнього рівня населення. Існуюча в імперії мережа освітніх закладів уже не задовольняла вимоги часу на освічених та кваліфікованих спеціалістів, які б могли розробляти або працювати на новому та більш складному технічному обладнанні. Особливо гостро дана проблема проявлялася в містах, де була розташована значна частина промислових об'єктів.

Російська імперія залишалася найбільш відсталою серед великих держав Європи за освітнім рівнем населення. Якщо у Франції, Англії, Німеччині у другій половині XIX ст. уже було введено обов'язкове початкове навчання дітей шкільного віку, то в Російській імперії абсолютна їх більшість залишалася поза школою⁹⁵. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. рівень грамотності серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8%, 40,3% та 38,4% (тобто в середньому 39,7%)⁹⁶.

У другій половині XIX ст. в імперії існувала складна за структурою система навчальних закладів. Основу її складала початкова школа, яка була відірвана від середньої та вищої. Структура початкових навчальних закладів характеризувалася складністю, бо мала близько двадцяти типів

шкіл та училищ, кожне з яких вирізнялося своєю внутрішньою структурою, особливостями навчально-виховного процесу, джерелами фінансування тощо⁹⁷. Діяльність навчальних закладів у Російській імперії регламентувалася чинним законодавством, яке регулювало їхню організацію, навчальний процес, правила внутрішнього розпорядку, права та обов'язки вчителів.

У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити ряд проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, організувати так навчальний процес, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. Для цього заклади освіти переводилися під контроль училищних рад, інспекторів, директорів народних училищ та церкви, які слідкували за реалізацією державної освітньої політики. Прийняті урядом законодавчі акти у XIX ст. засвідчували бажання царизму дещо вдосконалити існуючу систему освіти в імперії до вимог часу. Одночасно влада боялася, що навчальні заклади можуть стати центрами поширення опозиційних ідей. Тому освітня політика царизму мала консервативний характер. Це підтверджує циркуляр міністра внутрішніх справ 1863 р., Положення про початкові народні училища 1864, 1874 рр. та Емський указ 1876 р., які забороняли використання української мови у навчальному процесі.

Оцінюючи стан освіти на українських землях після 1876 р., М. Грушевський писав: «Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповідань, писаних по російськи; ... на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову»⁹⁸. Така русифікаторська політика негативно позначилася на розвитку освіти і формувала негативне ставлення до української культури.

До 1872 р. у Російській імперії заборонялося приймати жінок до вищих навчальних закладів, що додатково засвідчувало нерівноправне становище жінки в Російській імперії. У 80-х роках XIX ст. царський уряд затвердив низку циркулярів, що забороняли приймати на навчання до гімназій дітей представників непривілейованих станів. У результаті цього по всій імперії почали закривати підготовчі класи, які були перехідним ступенем до гімназій. У багатьох навчальних закладах зростала плата за навчання, що перетворило освіту для багатьох людей у нездійсненну мрію.

До реформи 1870 р. органи міського самоврядування обмежувалися лише певною фінансовою підтримкою початкових навчальних закладів. Миське положення та Положення про початкові училища 1874 р. переводили освітянську проблему у містах до компетенції муніципальних структур. Уже існуючі школи та училища переходили на місцеве фінансування. За можливості та при бажанні управи могли відкривати нові навчальні заклади, розвивати матеріальну базу вже існуючих, впливати на кадрову політику, контролювати витрати освітніх установ тощо. За даними 1871 р. на потреби освіти органи міського самоврядування в імперії виділяли 3% своїх прибутків, у 1875 р. – 5%, у 1880 р. – 7,5%, у 1885 р. – 9%, у 1890 р. – 8%⁹⁹.

До головних завдань громадських управлінь в освітній галузі відносилися: реконструкція старих і будівництво нових навчальних закладів, поліпшення матеріально-технічного оснащення, підбір кваліфікованих кадрів. Органи міського самоврядування у своїй діяльності приділяли увагу початковій, середній, професійній та позашкільній освіті. Існуючі освітні заклади підпорядковувалися навчальним округам. Харківська губернія відносилася до Харківського округу, Полтавська та Чернігівська – до Київського. Чиновники в кожному з округів слідкували за дотриманням державних вимог щодо організації та реалізації навчального процесу.

Найчастіше в містах та містечках зазначених губерній функціонували міські та повітові училища (за Положенням 1872 р.), а також земські, церковно-парафіяльні школи, школи грамоти тощо. Усі вони відносилися до початкової ланки освіти. Слід зазначити, що міністерські однокласні і двокласні «сразкові» школи відкривалися в містах у виняткових випадках, бо призначалися переважно для селянських дітей¹⁰⁰. Політика царизму щодо початкової освіти у другій половині XIX ст. сформувалася під впливом двох чинників. По-перше, під тиском з боку громадських рухів. По-друге, бажанням російського самодержавства використати весь можливий арсенал засобів для збереження свого впливу серед шкільної молоді. «Початкова школа включалась в орбіту внутрішньої політики царизму, виконуючи не лише освітні, а й політичні завдання»¹⁰¹.

Існуючу в Російській імперії систему освіти критикував відомий історик Д. Дорошенко. «Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Мовою викладання була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося... У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ... звідси порівняно слабкий розвій дитини в школі, невисокий ступінь знання й часті рецидиви безграмотності»¹⁰².

Усі зазначені та інші недоліки існуючої системи освіти Російської імперії особливо яскраво простежувалися у початкових навчальних закладах. Покладаючи на органи міського самоврядування завдання з вирішення господарських проблем початкової освіти, самодержавство зберігало дріб'язкову опіку над освітніми закладами. Важлива роль в охороні начал віри і трону відводилася православній церкві. Позицію останньої яскраво ілюструє точка зору Харківського архієрея, який вважав, що саме знання були причиною поширення атеїзму серед народу¹⁰³. Православна церква брала участь у розробці правил діяльності початкових шкіл та їхнього змістовного наповнення.

Крім розроблених Синодом «Положень про початкові народні училища» (1864 р.)¹⁰⁴, у 1884 р. були підготовлені і прийняті «Правила про церковно-парафіяльні школи», які були доповнені, і на їхній основі затверджено «Програми навчальних предметів для церковно-парафіяльних шкіл»¹⁰⁵. У 1891 р. були розроблені «Правила про школи грамоти», які визначали їхнє місце в системі початкової освіти та регламентували діяльність. За участі Синоду були підготовлені та прийняті «Положення про управління

школами церковно-парафіяльними і грамоти відомства православного ісповідання» (1896 р.), а також «Положення про церковні школи» (1902 р.)¹⁰⁶. Отже, саме православної церкві влада найбільше довіряла процес навчання і виховання у початковій школі.

У той же час Положення 1864 р. робило крок до впорядкування початкової освіти. Достатньо чисельні парафіяльні школи стали одним з основних типів шкіл. У таких навчальних закладах діти отримували елементарні знання. У першу чергу, їх вчили Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Після прийняття Положення про народні училища 1874 р. перелік обов'язкових дисциплін не змінився.

Певні зміни у навчально-виховному процесі церковно-парафіяльних шкіл відбулися після прийняття Правил 1884 р., які передбачали коригування навчальних правил. Головну увагу нові Правила приділяли церковно-релігійному навчанню. Діти в школі вивчали Закон Божий, письмо, початкові арифметичні дії, а також читання (у тому числі і цивільної преси). У двокласних школах додатково вивчалася історія православної церкви і батьківщини¹⁰⁷.

Однак реформування навчально-виховного процесу парафіяльних шкіл не вплинуло на матеріально-технічну базу більшості з них. У багатьох навчальних закладах даного типу не вистачало підручників та посібників, передбачених переліком, затвердженим Синодом. Наприклад, Полтавська Єпархіальна рада на своєму засіданні констатувала, що більшість парафіяльних шкіл постійно стикається з даною проблемою¹⁰⁸. Нестача офіційно затверджених Синодом посібників змушувала викладачів використовувати у навчальному процесі доступну літературу та підручні матеріали. Були випадки, коли в одному класі діти навчалися за букварями 19 різних авторів. В окремих школах за браком підручників вчителі при вивченні літер алфавіту використовували приклади з повсякденного життя учнів. Наприклад, для кращого сприйняття і запам'ятовування літери «в» її порівнювали з кренделем, «г» – з ключем, «т» – з тупим свердлом тощо¹⁰⁹. Іноді в школах при нестачі підручників викладачами використовувалася література, передбачена для початкових народних училищ Міністерства народної освіти¹¹⁰.

Низьким був не лише рівень забезпечення парафіяльних шкіл матеріально-технічними та методичними засобами, але й кваліфікованими кадрами. Практично всі заняття проводилися священиками, дияконами, псаломщиками та іншими представниками церкви. Часто їм допомагали члени їхніх родин. Викладачі зі спеціальною освітою в школах даного типу працювали рідко¹¹¹.

Усі ці та інші чинники позначалися на рівні знань учнів. Не поодинокими були випадки, коли учням не викладали навіть передбачений перелік предметів. В окремих школах зазначених губерній навчання обмежувалося вивченням лише церковної грамоти. У залежності від викладацького складу та їхньої віддачі учні краще засвоювали ті чи інші дисципліни. Наприклад, у Пирятинській школі учні засвоїли Закон Божий краще від

арифметики¹¹². Не сприяла кращому оволодінню навчальним матеріалом практика поділу учнів одного класу на групи, які одночасно вивчали різний матеріал.

Усе це формувало скептичне ставлення до парафіяльних шкіл з боку міського населення та самоврядних інституцій. Мешканці за можливості прагнули віддати своїх дітей у міські початкові училища, а місцева влада також більшість фінансових вливань робила у світські навчальні заклади. Таким чином, виникала певна конкуренція між церковною і світською освітою. Наприклад, у 1885 р. чернігівський священник І. Соколов після звернення до управи з проханням виділити кошти на відкриття та утримання церковно-парафіяльного училища отримав від міста лише 60 руб.¹¹³, коли на навчальні заклади інших типів управа виділяла більш значні кошти. Аналогічні випадки фіксувалися в багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.

У 1894 р. у восьми містах Полтавської губернії функціонувало 10 шкіл зазначеного типу. Усі вони діяли при церквах, а більшість викладачів була церковнослужителями¹¹⁴. У містах Чернігівської губернії у 1890 р. діяло 18 шкіл даного типу в губернському центрі, 9 повітових та 1 заштатному місті. Самоврядні інституції профінансували їхню діяльність в обсязі 16 144 руб.¹¹⁵ (Додаток Г 2.1, Г 2.2). Через десять років кількість церковних шкіл у містах губернії зросла до 20, а витрати на них становили 16 952 руб.¹¹⁶. Найбільше коштів на підтримку церковно-парафіяльних шкіл виділяли думи Ніжина (725 руб.) та Конотопа (100 руб.)¹¹⁷.

У містах Харківської губернії ситуація була подібною. У більшості повітових центрів діяло по одній парафіяльній школі, які отримували незначні кошти від міських дум. У багатьох містах губернії фінансову підтримку церковно-парафіяльних шкіл брали на себе меценати або громада. Наприклад, у 1898 р. у Сумах діяла Троїцька церковно-парафіяльна школа, в якій навчалося 87 чол. (хлопчиків – 45, дівчат – 42). Кошти на утримання навчального закладу надавав відомий у Російській імперії цукрозаводчик П.І. Харитоненко¹¹⁸. Приходська школа Різдва-Богородиці, яку відвідувало 85 учнів (42 хлопчики, 43 дівчинки), діяла головним чином за рахунок фінансової підтримки попечителя Т.П. Лимарьова. Сумська дума виділяла на цей заклад значно менші кошти¹¹⁹. Петро-Павлівська школа утримувалася почесним громадянином Н.І. Скуденком (128 учнів), а Пророко-Іллінська церковно-парафіяльна школа – за кошти купця Г. Кулішова. Влада Сум самостійно фінансувала лише Миколаївську церковну школу (200 руб.)¹²⁰. Хоча були і певні виключення. Так, з 1896 р. дума Харкова почала виділяти кошти на утримання трьох церковно-парафіяльних шкіл, а також Пантелеймонівської школи для глухонімих¹²¹. Однак потрібно зважати на більші фінансові можливості Харкова у порівнянні з іншими містами губернії та сусідніх регіонів (Додаток Г 2.3).

Одразу ж після реформи 1870 р. органи міського самоврядування зіткнулися з необхідністю вирішення цілої низки адміністративно-господарських проблем. До них відносилися фінансування будівництва і утримання

шкіл, оренда приміщень, заробітна плата вчителям та співробітникам, купівля підручників та спеціального обладнання.

Для вирішення існуючих проблем в освітній сфері в деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії створювалися спеціальні комісії, які слідкували за станом освіти і готували в разі необхідності пропозиції щодо покращення ситуації в даній галузі. Наприклад, у Харкові діяла Училищна комісія, яка виступала з численними ініціативами щодо розвитку початкової освіти. Члени даної комісії навіть обґрунтовували необхідність розробки для губернського центру стратегічної програми освітньо-просвітницької діяльності.

Питома частина проблем, які вирішувалися органами міського самоврядування при розбудові всіх ланок освіти, припадала на фінансово-господарську сферу. Відсутність або недостатня кількість початкових і приходських училищ змушувала думи та управи розширяти вже існуючі навчальні корпуси і будувати нові. При складанні будівельно-ремонтної документації влада міст залучала до цієї роботи архітекторів, які повинні були дотримуватися існуючих стандартів і вимог щодо шкільних будівель (висота стелі, рівень освітлення тощо). Підготовлену документацію затверджували губернські будівельні відділи. Серйозність перевірок будівельних проектів підтверджують приклади, які були зафіксовані в Коропі і Мглині. У 1878 р. розроблений проект двокласного училища у Коропі повернули на доопрацювання, тому що в підготовленому плані навчального закладу не передбачався будиночок для сторожа. Тогочасне ж законодавство передбачало обов'язкову наявність на території навчального закладу такої споруди¹²². У 1887 р. у Мглині відклали будівництво початкового училища після перевірки земельної ділянки, яку надала управа під навчальний корпус. Члени будівельної комісії зробили офіційний висновок, що відведена земля не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам¹²³.

Найчастіше головною перепоною для реконструкції старих і будівництва нових шкіл була хронічна нестача коштів. До запровадження Положення 1870 р. влада міст сплачувала Міністерству освіти чітко визначені суми¹²⁴. Обсяги виплат не враховували рівень економічного розвитку міст, що перетворювало освітянську сферу для деяких виборних інституцій у важкий тягар. Наприклад, у 1870 р. у Чернігівській губернії відрахування на початкову освіту в губернському центрі дорівнювали 1 935 руб., а в повітових – по 1 941 руб.¹²⁵

Після 1870 р. у переважній більшості міст не лише Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії фінансування освіти здійснювалося за залишковим принципом. Нестача коштів змушувала органи міського самоврядування звертатися за допомогою до держави, громадськості або запроваджувати додаткові платежі з населення. Так, влада Березни Чернігівської губернії в середині 80-х років після обстеження приміщення початкової школи визнала його аварійним. У навчальному закладі осідав фундамент, протікала покрівля, а стіни могли завалитися. Управа звернулася з клопотанням до Міністерства освіти щодо надання безповоротного

кредиту (4 000 руб.). Після відмови Міністерства виборні інституції прийняли рішення зібрати кошти з мешканців. Тільки таким чином було зібрано необхідну суму і відремонтовано школу¹²⁶.

При розв'язанні освітянської проблеми органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній активно співпрацювали із земствами. Ще до 1870 р. у багатьох містах діяли земські початкові школи. Самоврядні інституції приймали прагматичне рішення про дольове фінансування земських навчальних закладів, що були розташовані в містах і посадах. Така співпраця давала позитивні результати. Так, у 1890 р. у містах та посадах Чернігівської губернії діяло 8 земських однокласних шкіл. 53 % коштів на їхнє утримання виділяли міські самоврядні інституції (4 483 руб.). В окремих містах Чернігівщини земства виділяли від 81 до 90 % необхідних для шкіл коштів (Ніжин, посади Свяцьке та Вороніж)¹²⁷. У 1895 р. фінансова допомога окремим початковим школам коливалася від 2 000 руб. (Глухів) до 100 руб. (Кролевець). Звіти земств Чернігівської губернії засвідчують, що останні підтримували початкові навчальні заклади у 5 повітових центрах. У той же час у Середина-Буді, Добрянці та Радулі початкові школи функціонували лише завдяки фінансовій підтримці посадських органів самоврядування¹²⁸.

Завдяки спільним зусиллям кількість початкових і приходських училищ у другій половині XIX ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях відчутно зростала. Повний курс навчання в них тривав три роки (учбовий рік – 7,5 місяців). Протягом навчального року передбачалися канікули: зимові – від 20 грудня до 7 січня, літні – з 10 червня по 1 вересня.

У 1893 р. у містах Харківської губернії діяло 18 міських училищ, в яких навчалася 1 794 чол., і 91 початкове училище, які відвідувало 5 590 учнів¹²⁹. У Полтавській губернії органи міського самоврядування надавали фінансову допомогу або повністю утримували 50 початкових навчальних закладів (1892 р.) Лише у міських початкових училищах навчалася 7 186 чол. (5 823 хлопця і 1 363 дівчинки)¹³⁰. У Полтавській губернії лідерами з розбудови системи навчальних закладів були Полтава та Кременчук. Відразу ж після реалізації Положення 1870 р. на одному з перших засідань Полтавської думи відбулося обговорення питання про відкриття у місті приходського училища. Новим поштовхом для розбудови системи освіти стала реалізація на теренах губернії Положення про початкові народні училища. У липні 1874 р. відповідно до Циркуляра губернатора (№ 183) створювалася повітова училищна рада. Полтавську думу в раді представляв гласний П. Мазанов¹³¹. Зусиллями думи і ради в Полтаві і повіті протягом останньої чверті XIX ст. було розширено ряд старих і відкрито значну кількість нових навчальних закладів різного типу. Навіть у пригороді Полтави с. Крюкові діяло двокласне училище, на яке громадське управління виділило 300 руб. Наприкінці 80-х років у Кременчуці діяло 7 навчальних закладів, з яких 4 надавали початкову освіту: перше початкове народне училище (виділялося містом 1 500 руб.),

початкове народне училище для дівчат (1 600 руб.), міське 3-и класне училище (з 1877 р.), друге початкове народне училище (у 1888 р. – 1 000 руб.)¹³².

Загальне зростання кількості початкових навчальних закладів робило освіту більш доступною для пересічних мешканців міст. У переважній більшості учні початкових і приходських училищ були представниками непривілейованих станів. Наприклад, у 1881 р. серед учнів Чернігівського училища (102 чол.) 53 % були вихідцями з міщанських сімей, 19 % – солдатських, 18 % – селянських, 4 % – козацьких. І тільки 6 % учнів представляли місцеве дворянство та 1 % – священнослужителів. Аналогічною була ситуація зі складом учнів у трьох початкових школах у Чернігові. У 1900 р. із 366 учнів 47 % були вихідцями з міщанських сімей, 47,3 % – селянських. Діти дворян і священнослужителів становили відповідно 4,6 % та 0,5 %¹³³.

«Положення про організацію міських багатокласних училищ» 1872 р. дозволяло міським громадським управлінням додатково відкривати початкові навчальні заклади вищого типу. Передбачалося, що навчання в них триватиме шість років. Завдяки цьому учні могли вивчити більше дисциплін і краще засвоїти навчальний матеріал. Нові школи надавали можливість випускникам вступати до нижчих професійних учбових закладів або на спеціальні курси (торговельні, бухгалтерські тощо)¹³⁴. Влада міст скористалася наданим правом. Наприклад, у Чернігівській губернії за 1879–1886 рр. навчальні заклади даного типу були відкриті у 4 містах (Коропі, Конотопі, Новгород-Сіверському та Середина-Буді). На утримання нових училищ самоврядні інституції виділили 2 163 руб.¹³⁵

Характерною рисою другої половини XIX ст. можна вважати появу і поступовий розвиток жіночої освіти. Дівчата навчалися як разом з хлопчиками, так і в окремих навчальних закладах початкової ланки. Спеціальні школи для дівчат відкривалися і діяли відповідно до «Правил про церковно-парафіяльні школи»¹³⁶. Вони відрізнялися від шкіл для хлопчиків, що було пов'язано з поглядами влади на роль, яку учениці повинні були виконувати в родині і суспільстві. У той час активно культивувався думка, що дівчата в школі повинні були отримувати профільні знання та навички, які в дорослому житті їм знадобляться після одруження. Тому не дивно, що в школах для дівчат навчальний план мав скорочений вигляд у порівнянні з школами для хлопців. Особливе значення відводилося урокам рукоділля¹³⁷. Серед предметів, які набули особливої популярності в початкових навчальних закладах для дівчат у 90-х роках XIX ст., слід відзначити садівництво та городництво (не рахуючи рукоділля)¹³⁸.

На уроках рукоділля учениці навчалися виготовляти нескладні речі, які використовувалися у повсякденному житті. Відповідно до здібностей та навичок дівчата ділилися на окремі відділення. У молодшому відділенні учениці опановували шиття. Після закінчення даного курсу їх переводили до наступного¹³⁹. Випускниці, які пройшли курс рукодільних класів, як правило, уміли шити (одяг), користуючись у тому числі і швейною

машинкою, робити викройки (суконь, сорочок), плести тощо¹⁴⁰. Кількість початкових навчальних закладів і рукодільних класів у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній мала тенденцію до зростання з 90-х років XIX ст. Це явище можна пов'язати з певними зрушеннями щодо сприйняття жінки та її ролі у суспільстві.

Також міське населення мало можливість отримувати початкову освіту через системи шкіл грамоти, недільних шкіл, вечірніх класів та народних читань (три останні відносилися до позашкільної форми освіти). За своєю кількістю вони значно поступалися міським та приходським початковим училищам, що діяли в містах зазначених губерній. Наприклад, у 1894 р. у містах Полтавської губернії діяло всього 8 недільних шкіл та 3 вечірні школи для дорослих¹⁴¹. У Харківській губернії функціонувало 4 школи грамоти у 1893 р. (2 з них – у губернському місті), в яких навчалося 363 учня¹⁴². У містах Чернігівської губернії з 1872 по 1900 рр. діяло 5 недільних шкіл. Перша (для чоловіків) була відкрита у 1872 р. у Чернігові за активної підтримки депутатів В. Хижнякова та І. Вербицького-Антіохова. Але недостатня кількість коштів змусила владу міста відмовитися від фінансової підтримки школи, яка з даної причини припинила своє існування¹⁴³. У 1893р. завдяки ініціативі та коштам генерал-майора О. Гржимайло у Ніжині було відкрито недільну школу для чоловіків. Влада міста виділяла лише по 60 руб. на рік, а всі інші витрати були за рахунок мецената. Школа мала свою бібліотеку (521 книга), а заняття тривали з 11 до 14 години. Матеріально-технічне забезпечення ніжинської школи та рівень викладання були позитивно оцінені представниками Київського навчального закладу: «...Ніжинська недільна школа ... заслуговує на увагу і є прикладом для наслідування»¹⁴⁴. У 1894 р. почала працювати жіноча недільна школа в Чернігові. Проблемою даного закладу була відсутність власного приміщення. Спочатку заняття проводили в класах чоловічого парафіяльного училища, а згодом – у Воскресенській церковно-приходській школі. Гострою залишалася проблема кваліфікованих педагогічних кадрів. Непоодинокими були випадки, коли вчителі під різними приводами відмовлялися проводити заняття у вихідні. Тому до викладання залучалися священнослужителі, студенти, представники громадськості, які мали середню або вищу освіту. Остання недільна школа в містах Чернігівської губернії була відкрита у 1897 р. у Стародубі. Громадське управління міста взяло на себе не лише вирішення господарсько-фінансових проблем (опалення та освітлення приміщення, дотримання певних санітарних норм), але й підбір викладачів¹⁴⁵.

Часто недільні школи знаходилися у підпорядкуванні єпархіальних училищних рад, що пояснює не лише розташування цих закладів на базі приходських училищ, але й підбір педагогічних кадрів, підручників та зміст навчальних програм. Необхідно відзначити, що контроль за навчально-виховним процесом у недільних школах з боку церкви та місцевих чиновників не був формальним. Підтвердженням цього може бути випадок з недільною школою, яка була організована у Харкові Х. Алчевською. Заснована в 1862 р., вона практично одразу ж була

заборонена. Причиною цього стала «пропаганда української культури». Це не зупинило Х. Алчевську, яка продовжила заняття, але вже нелегально. На виконання Валувєвського циркуляра (1863 р.) навчання стали проводити російською мовою. Однак на заняттях продовжували знайомити учнів з українською культурою та виховувати в душі поваги та патріотизму до минулого українського народу.

Така діяльність Х. Алчевської не залишилася поза увагою чиновників Харківського навчального округу, які декілька разів закривали школу. Лише визнання її діяльності за кордоном дещо зменшило тиск на згаданий заклад. У 1890 р. Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної просвітницької ліги. Через 6 років після даної події Харківською думою їй було запропоновано стати попечителем 5-го міського училища, яке почало діяти в приміщенні недільної школи¹⁴⁶.

Навчальний рік у недільних школах тривав з вересня по травень. Усі учні поділялися на групи в залежності від рівня знань та віку. З кожним підрозділом займався окремий викладач. У групах, які формувалися з неосвічених учнів, викладалися Закон Божий (вивчали молитви, історії важливих свят і головних подій з Нового Завіту), читання і письмо. У групах, що складалися з малоосвічених та освічених учнів, головна увага приділялася арифметиці¹⁴⁷. Додатковою проблемою шкіл даного типу було несистематичне відвідування їх учнями, що негативно позначалося на рівні отриманих знань.

Частина міського населення здобувала початкову освіту у школах грамоти. Як уже відзначалося, кількість навчальних закладів даного типу в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній була незначною. Основні зусилля громадські управління спрямовували на розвиток початкових училищ. Як і більшість навчальних закладів початкової ланки освіти, школи грамоти у своїй роботі зіткалися здебільшого з проблемою недостатньої кількості підручників та педагогічних кадрів. До 1891 р. такі навчальні заклади не мали спеціально розроблених навчальних програм та підготовленої і рекомендованої літератури. Викладачі користувалися тією літературою, яка була доступна або рекомендована для церковно-парафіяльних шкіл чи шкіл, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. До найбільш популярної навчальної літератури відносилися буквар (виданий Синодом), Євангеліє, псалтир, часослов, молитвеник, буквар Баранова, прописи та рахівниці Гербача¹⁴⁸. У 1891 р. були прийняті «Правила про школи грамоти», які сприяли певній уніфікації навчально-виховного процесу у зазначених закладах¹⁴⁹.

Позитивну роль для бажаючих отримати початкову освіту відігравали народні читання, які відносилися до однієї з форм позашкільної освіти. Читання можна було організувати і проводити лише з дозволу попечителя навчального округу і під наглядом директора народних училищ. Саме Міністерство народної освіти і Синод визначали, яка література повинна використовуватися під час проведення занять. Для попередження можливих порушень і розповсюдження небажаних ідей у 1890 р. були затверджені

спеціальні правила, які визначали перелік літератури та зміст занять. Були встановлені навіть назви видань, рекомендованих для народних читань («Санитарное дело», «Вестник общественной ветеринарии», «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества» тощо), що свідчить про те, які завдання покладала влада на дану форму навчання¹⁵⁰. Як і рукодільні класи, народні читання повинні були сприяти частині міського населення отримувати практичні навички в окремих галузях господарства.

Читання відвідували різні за віком та рівнем підготовки мешканці міст. Одні вчилися читати і писати, а інші після закінчення курсу планували вступати до вечірніх класів або на спеціальні курси. Заняття проводили священики, вчителі або місцева інтелігенція. Під час навчання слухачі вчилися переказувати текст, описувати ілюстрації, цитували уривки напам'ять тощо.¹⁵¹ Наприклад, у Чернігові народні читання (з 1883 р.) значною мірою діяли завдяки організаційно-фінансовій підтримці частини прогресивно налаштованої інтелігенції (родини Русових, К. Милорадовича, С. Носа, О. Тищинського та ін.). Саме завдяки їхнім зусиллям для відвідувачів була створена газетна читальня, яка з часом трансформувалася в бібліотеку, а заняття носили достатньо регулярний характер¹⁵².

Отже, різноманітні типи початкових шкіл і форм позашкільної освіти розвивалися у другій половині XIX ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях завдяки спільним зусиллям міських самоврядних інституцій, земств та громадськості, що позитивно позначилося на житті пересічних городян.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії актуальним стає питання розвитку професійної освіти. Потреби часу вимагали від органів міського самоврядування відкриття професійних навчальних закладів. Уряд намагався, використовуючи досвід організації професійної освіти в Західній Європі, зробити це і в Російській імперії. У 1888 р. міністром фінансів І. Вишеградським були підготовлені «Основні положення промислових училищ». У ньому були зафіксовані принципи організації та завдання професійної освіти. Передбачалося відкриття професійних закладів двох типів. До першого відносилися нижні технічні училища, які повинні були готувати майстрів для промислових підприємств. До другого – середні технічні навчальні заклади, випускники яких ставали помічниками інженерів¹⁵³.

Виходячи з потреб кожного міста, громадські управління досліджуваних губерній відкривали ремісничі училища з певних спеціальностей. Найчастіше училища першого типу мали чітко визначене спрямування, у них особлива увага приділялася кресленню. У разі необхідності відкривалися спеціалізовані майстерні. Другий тип ремісничих училищ був фактично загальноосвітньою школою з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання. Певним зразком при відкритті нових ремісничих училищ у зазначених губерніях стало Дігтярівське земське училище на Полтавщині¹⁵⁴. Його статут і навчальна програма були запозичені при створенні ремісничого училища в Чернігові у 1888 р.

Крім вивчення шкільних предметів, учні чернігівського Олександрівського училища отримували навички токаря, слюсаря та коваля. Учні вивчали загальноосвітні дисципліни протягом вересня-травня, а з 1 липня по 31 серпня проходили виробничу практику у майстернях. Наприкінці кожного навчального року проводилися іспити¹⁵⁵. Новою позитивною рисою навчально-виховного процесу ремісничих училищ можна вважати реалізацію принципу поєднання теоретичного матеріалу з отриманням та розвитком практичних навичок.

Крім ремісничого училища у Чернігові, навчальні заклади даного типу були засновані в Ніжині, Суражі та Клинцях. Ніжинське училище було відкрито завдяки коштам відомого підприємця і мецената А. Кушакевича. Останній виділив для цього 77 953 руб., які місцева управа перевела до муніципального банку. Після ряду вдалих фінансових операцій місто отримало прибуток із зазначеного вкладу (15 942 руб.), що дозволило відкрити навчальний заклад. У 1893 р. влада Ніжина отримала дозвіл на відкриття ремісничого училища від Міністерства народної освіти. Зі свого боку дума виділила 2 дес. землі під забудову, сформувала комісію, яка повинна була координувати будівельні роботи. Училище побудували за три місяці, воно почало діяти з вересня 1895 р. Щорічно на утримання навчального закладу витрачалося 23 990 руб. (дума виділяла 1 000 руб., 4 000 руб. – надходження від дивідендів муніципального банку, 6 990 руб. – дотації держави і земства, 12000 руб. – плата за навчання)¹⁵⁶.

У 1895 р. відкрилися училища в Клинцях та Суражі. У Суражі ремісниче училище також фінансувалося на дольовій основі. Кошти виділялися як земством, так і міською управою (500 руб. щорічно). Відкриття училища в посаді Клинці було обумовлено розвитком місцевої промисловості та ремесел, що і спонукало місцеву управу долучитися до підготовки кваліфікованих робітників.

У містах вищезгаданих навчальних закладів головним чином отримували освіту діти міщан, селян, козаків і навіть представники збіднілого дворянства. Доступність професійної освіти сприяла постійному зростанню чисельності учнів (у 1888 р. – 30 чол., у 1900 р. – 275 чол.).

У містах Харківської губернії у другій половині XIX ст. діяло 6 ремісничих училищ (Харків, Краснукотськ, Вовчанськ, Лебедин, Білопілья, Охтирка), в яких навчалось 211 хлопців¹⁵⁷. Харківське міське ремісниче училище складалося з двох відділень: слюсарного та слюсарно-токарного. Після закінчення повного курсу навчання (4 роки) його випускники здебільшого йшли працювати на залізницю (машиністами або помічниками машиністів), на заводи (креслярами, майстрами), відкривали свої невеликі майстерні або обирали професію викладача (у ремісничих школах, училищах)¹⁵⁸. Частина випускників працювала в поміщицьких економіях на сільськогосподарській техніці та цукрових заводах, кількість яких у Харківській губернії в той час постійно зростала.

П'ять із шести ремісничих училищ Харківської губернії діяли у повітових центрах. Усі вони на дольовій основі фінансувалися муніципалітетами і

земствами. Наприклад, у 1890 р. влада Вовчанська виділила на утримання ремісничого училища 500 руб., а земство – 3 000 руб. Самоврядні ж інституції Краснокутська у 1894 р. взагалі відмовилися від фінансування училища через фінансову скруту. Аналогічна ситуація була зафіксована в Лебедині¹⁵⁹. Розуміючи, що існуючі професійні училища не задовольняють усіх потреб населення і виробництва, самоврядні інституції на дольовій основі фінансують приватні навчальні заклади даного профілю. Наприклад, Харківське громадське управління підтримувало професійну школу Трефільєвої (400 руб.), кулінарну школу Ніженцевої (400 руб.), ремісничу майстерню Виставкіної (200 руб.), професійну школу Ільящевої-Менци (1 120 руб.), жіночу ремісничу школу Товариства грамотності (1 200 руб.)¹⁶⁰.

Необхідно визнати, що влада міст і земств Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній намагалася різними засобами забезпечити фінансові потреби училищ. Відповідно до своїх можливостей і враховуючи потреби навчальних закладів (особливо дороге обладнання), органи міського самоврядування встановлювали не лише плату за навчання (до 12 руб.), але й завантажували училища замовленнями. Наприклад, Вовчанське ремісниче училище отримувало від міської влади і земства замовлення на виготовлення екіпажів, меблів для класів (гардероби, шафи тощо), сільськогосподарського обладнання (плуги, віялки тощо) і навіть ливарну продукцію¹⁶¹. Усі ці зусилля допомагали училищам зменшити суму коштів на їхнє утримання. Самоврядні ж інституції через подібну систему замовлень могли забезпечити окремі муніципальні установи (навчальні заклади, лікарні, богадільні) необхідним обладнанням, а також сприяти виконанню окремих програм з благоустрою міст.

Лише у Харкові на кошти самоврядних інституцій у другій половині XIX ст. діяли навчальні заклади професійного спрямування. Крім ремісничого училища для хлопців, Харківське громадське управління фінансувало жіночу ремісничу школу (на 170 дівчат), дві майстерні з рукоділля¹⁶².

Не лише розвиток професійної жіночої освіти відрізняв Харків від інших міст своєї та сусідніх губерній. У 1896 р. уперше в Російській імперії завдяки спільним зусиллям Харківського міського самоврядування та приватної ініціативи в місті почало діяти художнє училище. Воно було створено на базі колишньої приватної школи малювання (М. Раєвської-Іванової). Училище підпорядковувалося Академії мистецтв, Міністерству імператорського двору. Кошти на його утримання виділяли Академія, харківські самоврядні інституції, а також були надходження від земств, пожертви, плата за навчання та інші джерела¹⁶³.

Необхідно відзначити, що однією з головних причин недостатнього розвитку професійної освіти в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. були значні фінансові витрати, які не завжди могли собі дозволити громадські управління. Ремісничі училища відкривалися здебільшого у губернських центрах та містах і посадах, які відігравали роль місцевих торговельних або промислових осередків. У пошуках виходу з такого скрутного становища влада окремих міст стала

організовувати різноманітні практичні курси, які виконували дві функції: підготовку спеціалістів та підвищення кваліфікації. Наприклад, влада Чернігова у 1898– 1899 рр. фінансувала торговельні та педагогічні курси, заняття на яких проводили К. Пухтинський і Д. Тихомиров¹⁶⁴.

Органи міського самоврядування сприяли також розвитку середньої спеціальної освіти. Крім ремісничих училищ, технічну освіту населення міст мало змогу отримувати в стінах реальних училищ. У 1871 р. було проведено реформу середньої освіти, а у 1872 р. затверджено Статут для навчальних закладів такого типу. Реальні училища були відкриті в Полтаві, Чернігові, Новозибкові, Сумах, Ромнах та інших містах досліджуваних губерній.

Одними з перших питання про відкриття реального училища підняли депутати Полтавської думи у 1872 р. Миська дума виділила на потреби училища 30 000 руб., отриманих від торговельних операцій. Повітове зібрання спочатку надало навчальному закладу 1 350 руб., а потім щорічно фінансувало в обсязі 2 700 руб. Враховуючи обмежені можливості громадського управління міста, мешканці Полтави підключилися до розв'язання даної потреби. Гласний І. Глущенко для будівництва училища передав 1 млн. штук цегли та глину.

Гласний І. Ворожейкін відкрив спеціальний рахунок для будівництва і поклав на нього 2 000 руб. Миський голова Абаза власним коштом покрити будинок реального училища залізним дахом. Член управи Х. Петров оплатив роботи з фарбування будинку. За домовленістю всі члени Полтавської управи відрахували по 10% від своєї зарплати. Гласний В. Шульженко передав на потреби будівництва 10% зі свого пенсійного забезпечення. Члени управи, які мали статки і можливості, збільшували свої внески на користь реального училища. Так, родина Милородовичів передала під навчальний заклад двоповерховий кам'яний будинок, два флігелі та садок на подвір'ї. Крім цього, обладнали всім необхідним кабінет фізики. Гласні І. Фролович-Багреєв та І. Стефанович надали по 1 000 руб. на обладнання навчальних класів. Гласний І. Добровольський власним коштом обладнав хімічну лабораторію, І. Волков закупив усе необхідне для гімнастичного залу, а М. Білухо-Коханівський подарував училищу колекцію географічних карт¹⁶⁵.

Інша частина гласних не обмежилася фінансовою підтримкою реального училища, а брала активну участь у навчально-виховному процесі. Гласний П. Мазнов (священнослужитель) безкоштовно протягом першого року існування навчального закладу читав Закон Божий, а Г. Стеблін-Камінський також на безоплатній основі раз на тиждень викладав російську мову у чотирьох 6-х класах. Громадське управління Полтави, приймаючи дітей на навчання, надавало перевагу учням, які мешкали у місті¹⁶⁶.

Часто саме фінансова проблема стримувала процес відкриття реальних училищ. Так, у Кременчуці питання про відкриття училища було вирішене тільки після того, як влада міста знайшла на будівництво приміщення 81 800 руб.¹⁶⁷.

У Чернігівській губернії перше реальне училище було відкрито у Новозибкові (1876 р.), що стало результатом зусиль громадського управління та земства (виділено 29 000 руб). На дільній основі училище діяло і в подальші роки¹⁶⁸.

Більш тривалим виявився процес відкриття реального училища в Чернігові. Рішення про заснування такого навчального закладу було прийняте на засіданні думи в травні 1876 р. Створена спеціальна комісія повинна була провести всю необхідну підготовчу роботу. За результатами роботи комісія зробила висновок, що громадське управління не має необхідних коштів для будівництва і належного оснащення. Гласні вирішили звернутися за допомогою до губернатора, щоб той сприяв збору добровільних пожертвувань для реалізації проекту. Спільними зусиллями протягом трьох років було зібрано 22 000 руб. Необхідно відзначити, що фінансову допомогу Чернігівській думі традиційно надало не тільки повітове земство (2 400 руб.), але й земства Борзни та Остра (по 300 руб.). Саме ж місто збрало 14 000 руб. (11 000 руб. – громадський банк та 3 000 – міська дума). Власні кошти на потреби училища вніс гласний О. Цвет (5 000 руб.)¹⁶⁹. Однак цього було недостатньо. Через цю причину Міністерство народної освіти відхилило клопотання громадського управління щодо відкриття училища. Навіть обіцянки думи в перспективі покривати третину річних витрат училища не змінили позицію Міністерства¹⁷⁰. Необхідні кошти були зібрані лише у 1902 р.

Наведені факти підтверджують думку, що заснування та утримання навчальних закладів, які надавали професійну освіту, вимагало від громадських управлінь значних капіталовкладень. А це не завжди могли собі дозволити навіть окремі губерньські центри. Держава ж, декларуючи необхідність підтримки і розвитку подібних навчальних закладів, у той же час відмовлялася брати на себе значну частину фінансових витрат з їхнього утримання.

Необхідність значних коштів на функціонування реальних училищ, а також певне падіння інтересу населення до даного типу навчальних закладів призвели до формування негативної тенденції. У 80-х роках ХІХ ст. у багатьох містах досліджуваних губерній спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ. Після закінчення таких закладів випускники не могли продовжити навчання в університеті, а вступити до вищого спеціалізованого навчального закладу було дуже важко¹⁷¹.

Середня ланка освіти у зазначений час на теренах Російської імперії була представлена чоловічими і жіночими гімназіями та прогімназіями. У даних навчальних закладах відповідно до навчальних програм передбачалося поглиблене вивчення стародавніх та сучасних мов, а також розширеного циклу природничих та гуманітарних дисциплін. Чоловічі і жіночі середні навчальні заклади відрізнялися навчальними планами та організацією виховного процесу.

Відповідно до «Положення про гімназії і прогімназії» 1870 р. усі гімназії отримали статус класичних. Предмети, що викладалися, формувалися у

чотири блоки: 1) алгебра, геометрія, тригонометрія, прикладна математика, дослідна фізика; 2) філософія, естетика, риторика, політекономія, природне і народне право; 3) історія, міфологія, геометрія, статистика, комерційні науки, технологія; 4) грецька, латинська, німецька, французька мови. Для закріплення отриманих знань проводилася практична позакласна робота. З метою покращення мовної підготовки організовувалися літературні вечори. Як і в інших навчальних закладах, вивчався Закон Божий (13 уроків). Також у гімназіях проводилися заняття з музики, співів, малювання. Значна увага приділялася фізичній культурі¹⁷². Навчання тривало 8 років.

Діяльність середніх навчальних закладів для дівчат регламентувало «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» 1870 р. Повний курс навчання (7 років) включав у себе обов'язкові й необов'язкові дисципліни. До обов'язкових відносилися: російська мова і література, математика, фізика, історія, географія, природознавство, красномис, Закон Божий та рукоділля. Гімназистки могли обирати додаткові предмети. Пропонувалися два блоки дисциплін: 1) французька, німецька мови, малювання, педагогіка; 2) грецька, латинська, а також одна з європейських мов¹⁷³.

Різниця в навчальних програмах чоловічих і жіночих гімназій вказувала на становище і роль жінки у тогочасному суспільстві. Випускники чоловічих середніх закладів освіти мали право вступати до вузів або йти на службу до різних державних установ. Дівчата ж після закінчення гімназії могли влаштуватися домашньою вчителькою або отримати посаду наставниці. Право стати наставницею мали лише випускниці, які закінчили навчальний заклад з відзнакою. Після закінчення гімназії дозволялося також працювати вчителькою у початковому училищі або вступати до університету на правах абітурієнта¹⁷³.

Неузгодженість навчальних програм і планів початкових та середніх освітніх закладів заважала всім бажаючим вступати до гімназій. Діти з малозабезпечених сімей, які закінчили парафіяльні чи інші початкові навчальні заклади, позбавлялися можливості отримати середню освіту. Позицію офіційних кіл щодо середньої освіти яскраво ілюструють слова обер-прокурора Синоду, міністра освіти Д. Толстого. Він вважав, що з моральних і політичних мотивів не варто відривати від народу кращі сили, направляючи селян шляхом гімназійної освіти, яка невластива його природному становищу¹⁷⁵.

Тому не дивно, що звернення міського голови В. Хижнякова у 1881 р. до Міністерства народної освіти про узгодження навчальних програм початкових та середніх закладів отримало негативну реакцію. Ідеї В. Хижнякова зробити середню освіту для пересічних мешканців міст доступнішою не співпадали з поглядами консервативних правлячих кіл. Перемогою консерваторів можна вважати циркуляр 1887 р. про «кухарських дітей», який зобов'язував керівництво гімназії зменшувати число учнів від непривілейованих станів¹⁷⁶.

Однак, незважаючи на існуючу в Російській імперії складну процедуру щодо відкриття прогімназій та гімназій, органи міського самоврядування

разом із земствами та громадськістю намагалися вирішувати дану проблему. Так, у містах Полтавської губернії у другій половині XIX ст. діяло 5 жіночих прогімназій, в яких навчалося 484 учениці, а також 3 чоловічі гімназії (718 учнів) та 5 жіночих (1491 учениця)¹⁷⁷. У 1893 р. у Харківській губернії функціонували 2 чоловічі та 10 жіночих прогімназій, а також 13 гімназій (7 жіночих і 6 чоловічих). Розподіл зазначених навчальних закладів мав свої особливості. Питома частина гімназій діяла у Харкові (відповідно 6 і 3), а прогімназії відкривалися здебільшого у повітових центрах (відповідно 9 та 1)¹⁷⁸ (Додаток Г 2.4).

У містах Чернігівської губернії існувало 6 чоловічих гімназій і прогімназій (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж), які утримувалися за державний кошт, а також 8 жіночих (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця). Жіночі гімназії і прогімназії утримувалися за кошти міських самоврядних структур. Таке ставлення до навчальних закладів, де отримували освіту дівчата, було обумовлено офіційною думкою влади, що жіноча освіта – це не обов'язок держави, а прерогатива суспільства. Отримуючи кошти з державної скарбниці, навчальні заклади для хлопчиків не відмовлялися від фінансової допомоги земств та органів міського самоврядування. Так, у Чернігівській губернії муніципалітети виділяли на потреби зазначених закладів у середньому 9 700 руб. на рік (Чернігівській гімназії – 400 руб., Глухівській – 3 500 руб., Стародубській – 5 000 руб., Суразькій – 800 руб.)¹⁷⁹. Аналогічні процеси відбувалися і в Полтавській та Харківській губерніях. Кількість навчальних закладів згаданого типу залежала не лише від держави, але й від бажання та можливостей міських громад регіонів. Допомога міських самоврядних структур часто проявлялася у вигляді ремонту гімназій, купівлі необхідного шкільного та господарського обладнання. Також міська влада виділяла кошти на стипендії малозабезпеченим гімназистам. Як правило, це були діти з малозабезпечених родин і представляли різні соціальні групи міського населення. Наприклад, у 1883 р. Чернігівська дума утримувала двох гімназистів за рахунок дивідендів з міських коштів. Таке ставлення міських самоврядних структур до поширення освіти сприяло залученню талановитої молоді з непривілейованих станів до продовження навчання в університетах.

Жіночі гімназії і прогімназії лише в окремих випадках отримували фінансову допомогу з боку держави. Саме тому міські самоврядні структури опікувалися ними. У 1883 р. харківська міська дума додатково до вже існуючих навчальних закладів відкрила дві жіночі гімназії. У Сумах у згаданий період працювали гімназії двох типів: класичні, в яких, крім загальноосвітніх дисциплін, викладалися латинська та грецька мови, і реальні, де більша увага приділялася математиці та природничим наукам. Також у місті набула популярності перша жіноча гімназія з чотирикласною освітою, яка з часом була реорганізована у гімназію із семикласним навчанням, підготовчим і спеціальним, восьмим класом. У гімназії навчалися дівчата, які репрезентували різні верстви тогочасного населення.

Діти з малозабезпечених родин могли розраховувати на стипендії. При гімназії діяла початкова школа, де учениці випускних класів проходили педагогічну практику.

У Чернігівській губернії на початку 1890 р. жіночі гімназії та прогімназії існували за кошти міських дум (виділялося гімназіям – 3 400 руб., прогімназіям – 8 000 руб.). А земства – відповідно 5 525 та 6 930 руб., держава – 1 900 та 1 625 руб. Особливістю Чернігівщини була ситуація, коли жіночі гімназії та прогімназії здебільшого утримувалися за кошти земств, що особливо яскраво простежувалося наприкінці 90-х років XIX ст. У 1900 р. на утримання згаданих навчальних закладів земства витрачали 6 675 руб., міста – 4 800 руб. і держава – 300 руб.¹⁸⁰.

Розуміння актуальності проблеми створення ефективної і доступної мережі навчальних закладів з боку самоврядних інституцій засвідчують слова міського голови Сум, який казав, що «безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління»¹⁸¹. Не менш красномовними були слова священника Василя Смоленського на відкритті Кролевецької жіночої прогімназії 2 листопада 1875 р.: «Відкриваючи у себе жіночу прогімназію, якщо і не робимо важливого діла, і не досягнемо блискучих результатів, то по меншій мірі докажемо, що не залишаємось безтурботними і байдужими в той час, коли всі турбуються про освіту, будемо вірити, що робимо своє діло, яке, впевнені, у майбутньому благотворно вплине на суспільство...»¹⁸² (Додаток Г 2.5).

У даному контексті закономірно сприймаються дані про стале зростання витрат на всі типи навчальних закладів у зазначених губерніях. Наприклад, у 90-х роках XIX ст. загальні витрати громадських управлінь Чернігівської губернії становили 52 847 руб., з яких 32 247 руб. пішло на початкові навчальні заклади та 20 600 руб. на середні. Найбільше коштів на освіту виділяли у Чернігові, Глухові, Кролевіці, Стародубі та Ніжині. Викликає інтерес той факт, що значні фінансові вливання в освітянську сферу здійснювали самоврядні інституції не тільки економічно розвинених міст, але й ті, що мали скромні можливості (Стародуб)¹⁸³.

Безсумнівним лідером серед громадських управлінь трьох губерній за рівнем витрат на освіту була влада Харкова. Якщо у 1875 р. на утримання навчальних закладів і стипендії громадським управлінням було виділено 8 681 руб. 77 коп.¹⁸⁴, то у 1890 р. – 45 310 руб.¹⁸⁵. У 1894 р. самоврядні інституції Харкова витрачали на одного учня 17 руб., що було одним із найкращих показників у Російській імперії (у Москві та Санкт-Петербурзі витрати становили відповідно 56,6 руб. та 56,39 руб.)¹⁸⁶.

Зусилля органів міського самоврядування з розвитку освіти дали позитивні наслідки. Так, у містах Харківської губернії у 1866 р. 36% усього населення були письменні¹⁸⁷. У 1879 р. цей показник зріс до 40%, а в 1897 р. становив 40,3%¹⁸⁸. У містах Полтавської губернії за переписом 1897 р. 39,8% населення були віднесені до письменних, а в Чернігівській відсоток освічених громадян був найнижчим серед трьох досліджуваних

губерній і становив 38,4%¹⁸⁹. Необхідно зазначити, що більша частина мешканців міст мала початкову освіту. Особи ж із середньою та вищою освітою рідко коли складали 1/10 всього міського населення.

Як раніше відзначалося, при розбудові освітньої сфери органи міського самоврядування співпрацювали із земствами та громадою. У той же час така співпраця мала і негативні наслідки. Міські думи та управи досить часто намагалися перекласти весь комплекс проблем з розвитку освіти на плечі земств або меценатів. Кожна із сторін, беручи участь у фінансуванні навчальних закладів, вважала, що має право вирішувати освітянські проблеми. Наприклад, у 1885 р. у Сосниці виник конфлікт між училищною радою, міською управою, інспектором училищ та земством з приводу прийняття учителя на вакантну посаду. Кожна із сторін пропонувала свого кандидата і вимагала, щоб інші підтримували їхню пропозицію. Дійшло до шантажу, коли земство пригрозило, що припинить виплачувати зарплату вчителям училища, якщо їхній кандидат не отримає роботу. У результаті суперечок вакансію зайняв учитель, якого пропонувала училищна рада¹⁹⁰.

У Сумах у 1898 р. виник конфлікт між училищною радою та міським громадським управлінням через узгоджену процедуру виходу вчителів у відпустку. Влада міста, фінансуючи навчальний заклад, вважала, що керівництво училища повинно узгоджувати з ними початок відпусток учителів. Для посилення своїх аргументів міська управа не виділила кошти на відпустки. Керівництво училища лише у 1899 р., спираючись на указ Сенату (1898 р. № 13 373) та роз'яснення Міністерства внутрішніх справ (1899 р. № 18), довело, що міська влада мала право втручатися лише у господарські справи навчального закладу¹⁹¹. Подібні конфлікти негативно впливали на розвиток навчальних закладів.

Органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній не обмежувалися лише вирішенням фінансових та господарських проблем навчальних закладів. Влада міст розуміла, що без кваліфікованих педагогічних кадрів освітянські заклади всіх рівнів не зможуть ефективно розв'язати завдання, що стояли перед ними. Особливе занепокоєння викликав рівень кадрового забезпечення початкової ланки освіти. Ситуацію яскраво ілюструє резолюція, прийнята на II з'їзді діячів технічної та професійної освіти, який відбувся у Санкт-Петербурзі у 1896 р. «Якщо наша народна освіта погано поставлена у кількісному відношенні, то і у якісному вона залишає бажати далеко кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках не підготовлений, з незакінченою освітою. У вчителі нерідко йдуть з метою уникнення військової повинності. Як наслідок, без любові та зацікавленості до справи»¹⁹². Чернігівський депутат В. Хижняков вказував, що незначний відсоток від загального числа вчителів мав відповідну фахову підготовку¹⁹³.

Незважаючи на всі труднощі, самоврядні інституції трьох губерній запрошували або самостійно готували педагогічні кадри. Так, у недільній школі Х. Алчевської певний час викладало подружжя видатних педагогів Б. Грінченко та М. Загірня¹⁹⁴. У Крелевецькій прогімназії окремі предмети

викладали випускниці Київського інституту шляхетних дівчат і Санкт-Петербурзького училища ордена Св. Катерини¹⁹⁵. У Ніжинському ремісничому училищі російську мову та літературу викладали випускники Санкт-Петербурзького учительського інституту (М. Холзаков), малювання – Г. Лаплін (Санкт-Петербурзьке центральне училище технічного малювання), столярну справу – К. Дубрау (Ризьке ремісниче училище)¹⁹⁶. У Чернігівському початковому училищі рукоділля вела випускниця Київського ремісничого училища О. Павловська¹⁹⁷.

Найбільш здібним випускникам гімназій і реальних училищ керівництво навчальних закладів пропонувало перейти на викладацьку роботу. При деяких гімназіях організовувалися педагогічні курси, випускники яких отримували право викладання у навчальних закладах різного типу.

Опікуючись справами позашкільної, початкової, середньої та професійної освіти, окремі представники органів міського самоврядування піднімали питання про розширення вищих навчальних закладів. Однак відкриття інститутів не входило до концепції міських дум. Єдиним виходом із подібної ситуації було звернення органів самоврядування до уряду з клопотанням щодо відкриття нових вищих навчальних закладів. Наприклад, Харківська дума наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. направляла клопотання до відповідних установ у Санкт-Петербурзі щодо заснування в місті сільськогосподарського, гірничого, а також інституту шляхів сполучень. У своїх зверненнях дума намагалася переконати уряд, що нові навчальні заклади позитивно позначаються на темпах економічного розвитку регіону і культурному рівні населення. При цьому влада Харкова обіцяла виділити кошти і ділянки землі для будівництва інститутів. Однак усі подібні звернення самоврядних інституцій Харкова уряд не задовольнив¹⁹⁸.

Отже, органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, попри усі свої проблеми, брали активну участь у розбудові системи народної освіти та підвищенні освітнього рівня населення.

5.3. Культурно-просвітницька діяльність органів міського самоврядування

Громадськість та органи місцевого самоврядування розуміли необхідність культурно-просвітницької діяльності серед населення. Робота самоврядних інституцій з розбудови різних ланок освіти вже не могла задовольнити потреби населення. Зміни, що охопили всі сфери життя суспільства у другій половині XIX ст., ставили перед органами міського самоврядування завдання щодо визначення пріоритетних завдань у діяльності та шляхів їх реалізації у культурно-просвітницькій сфері.

Саме тому одним із важливих напрямів роботи міських громадських управлінь Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. стає створення публічних бібліотек. У Російській імперії громадські бібліотеки почали з'являтися з 30-х років XIX ст. Однак у першій

половині XIX ст. створення таких закладів не стало масовим явищем.

Нова хвиля інтересу до бібліотечної справи починається після земської реформи 1864 р. Саме земські установи в сільській місцевості і в містах власним коштом або на дольовій основі з громадськістю відкривають цілу низку різнопрофільних бібліотек: земські публічні, земські народні, для земських службовців, медичні, учительські, шкільні, сільськогосподарські, науково-довідкові, дитячі, пересувні. Усі вони мали різні джерела фінансування, принципи комплектації книжкового фонду, завдання.

Після міської реформи 1870 р. муніципальні структури долучалися до часткового фінансування діючих у містах земських і державних бібліотек. Наприклад, у Чернігові з першої половини XIX ст. діяли три державні бібліотеки, а також одна при Дворянському зібранні¹⁹⁹. Але прогресивна частина населення міста вважала, що є потреба у відкритті нових бібліотек. У 1859 р. учитель Чернігівської чоловічої гімназії Ф. Петропавлівський надрукував звернення у місцевих «Відомостях» про необхідність відкриття бібліотеки у губерньському центрі. У своїй публікації автор виклав і деякі правила функціонування такого закладу. Він пропонував, щоб відомі у місті особи та службовці брали літературу під розписку, а всі інші бажаючі сплачували по 7 руб. 50 коп. абонентської плати (за рік)²⁰⁰. Крім диференційованого підходу до читачів, Ф. Петропавлівський висловив досить оригінальні правила користування бібліотечним фондом. Він радив видавати не більше двох книжок за один раз. У випадку невчасного повернення книги з читача додатково бралася місячна плата за користування літературою, а в разі втрати книги «порушник» сплачував її вартість. Періодичні видання планувалося видавати на 3–4 доби. Читач, який вчасно не повертав журнали, позбавлявся права брати їх додому до тих пір, поки з ними не ознайомляться всі читачі. Якщо «порушник» губив газету чи журнал, то він повинен був відшкодувати їхню вартість. Через три місяці після виходу журналу його прирівнювали до книги і видавали читачам з відповідними вимогами. Література видавалася з 16 до 18 години, окрім четверга та неділі (з 11 до 14.30)²⁰¹. У залежності від бажання відвідувачі могли лише читати літературу в спеціальному кабінеті або брати її додому. У кожному випадку ціна за послугу встановлювалася диференційовано²⁰².

Після реалізації міської реформи у трьох досліджуваних губерніях більшість муніципальних структур мало уваги приділяли питанню відкриття громадських бібліотек. На даний процес впливало ряд чинників: хронічна нестача коштів, нерозуміння окремими гласними важливості проблеми тощо. Результатом такої ситуації було залишкове або дольове фінансування бібліотек. Інколи міські громадські управління приймали рішення про недоцільність відкриття громадських бібліотек, бо вже діяли земські або приватні. Влада міст надавала вже існуючим бібліотекам певну допомогу (дозвіл на діяльність, приміщення, рекламу, наповнення бібліотечного фонду тощо). Яскравим прикладом строкатого характеру бібліотечної справи можуть бути дані про міста Полтавської губернії за 1887 р. Приватні бібліотеки діяли у Полтаві (2), Кременчуці (1), Лубнах

(1), Прилуках (1), Кобеляках (1). Громадські функціонували у Ромнах (1), Хоролі (1), Миргороді (1), Переяславі (1), Гадячі (1), Константинограді (1). У Зінькові діяла лише одна повітова земська бібліотека. Мешканці Золотоноші і Пирятина взагалі не мали змоги відвідувати бібліотеки або читальні зали, бо їх не було у зазначених пунктах²⁰³.

Через 7 років у містах Полтавської губернії кількість бібліотек зростає до 23. Наприклад, лише у Кременчуці діяло 4 бібліотеки (дві приватні, міська і при Кременчуцькому громадському зібранні). Міська бібліотека мала спеціальний читальний кабінет, її фонди налічували 2 423 томи. Щоденно заклад відвідувало 380 осіб. Така ж кількість бібліотек діяла у Константинограді: міського приходського училища, повітового училища, громадського зібрання та 36-го Орловського піхотного полку²⁰⁴. У містах Полтавської губернії працювали і спеціалізовані заклади. Наприклад, у м. Карлівка з 1871 р. діяла економічна бібліотека, що була відкрита завдяки підтримці її Імператорської Величності Великої Княгині Катерини Михайлівни, яка передала кошти (100 руб.) і певну кількість книг для відкриття закладу²⁰⁵.

Із середини 90-х років XIX ст. у Полтаві функціонували 4 бібліотечні установи: громадська, Подольська безкоштовна бібліотека-читальня, єпархіальна бібліотека-читальня Свято-Макаріївського братства та бібліотека на Кобищах Комітету народної тверезості. Найбільш потужною серед них була міська громадська бібліотека. Вона мала абонемент, читальню. Абоненти і члени бібліотеки мали право безкоштовно читати літературу (за наявності квитка). За користування читальним залом була встановлена плата: за рік – 1 руб., за місяць – 10 коп., за 1 раз – 10 коп. Книги, журнали і пресу видавали під номер від одягу, який відвідувач отримував у швейцара в гардеробі бібліотеки.

Усі читачі поділялися на 5 категорій залежно від сплаченого квитка (річний, піврічний, місячний тощо). Передплатники 1 розряду мали право брати 5 книг, із них 1 – новий журнал. Їм за першою вимогою видавали свіжі журнали та книги. Читачі 2 розряду отримували за один раз 4 книги (серед них – 1 журнал, який отримала бібліотека у попередньому місяці). Передплатники 3 розряду могли взяти за раз 3 книги (із них 1 журнал 3-місячної давнини); 4 розряду – 2, а 5 розряду – 1²⁰⁶. Усі, хто мав річну передплату, вважалися членами Громадської бібліотеки і мали право голосу на загальних зборах установи. Читачі могли взяти газети тільки через 2 дні після того, як бібліотека їх отримувала. Інші періодичні видання видавали додому після надходження наступного номера. Нові журнали отримували на 5 днів, газети – на 2, а старі журнали – на 14. За рідкісні книги та довідники бралася додаткова плата або їх взагалі не видавали додому. Бібліотека працювала щодня, крім найбільших церковних свят, з 10 до 21 години²⁰⁷.

У Чернігівській губернії процес відкриття та функціонування бібліотечних закладів нагадував Полтавську губернію. До 1870 р. у містах краю діяли поодинокі громадські бібліотеки, а основну масу складали земські і

приватні. Через фінансову скруту більшість міських громадських управлінь Чернігівської губернії здійснювали фінансування культурної сфери за залишковим принципом. Відкриття кожної бібліотеки найчастіше ставало результатом приватної або громадської ініціативи. Після звернення до муніципальних структур окремих осіб (або групи) самоврядні інституції шукали можливість (фінансову або іншу) допомогти створити бібліотечний заклад.

Саме з ініціативи чернігівської інтелігенції в губернському місті у 1877 р. було відкрито губернську бібліотеку. Представники місцевої громади сформували і більшу частину її фонду²⁰⁸. Активність небайдужих чернігівців засвідчує той факт, що на початку ХХ ст. у своєму розпорядженні бібліотека мала 5 000 книг²⁰⁹.

Бібліотека працювала за детально розробленими правилами. Читачі могли користуватися її послугами щодня з 11 до 20 години. Виключення становили дні важливих церковних свят. Усі читачі поділялися на 4 розряди (залежно від абонентської плати). Кожний розряд мав право отримувати певну кількість книг, журналів та газет²¹⁰. Існували і свої правила користування читальним кабінетом. Відвідувачі отримували необхідні книги та періодику і користувалися ними безкоштовно (у межах читальні). Відвідувачам заборонялося робити помітки, малюнки або інші речі, які призводили до пошкодження літератури. Також були встановлені правила поведінки у читальні. Відвідувачам заборонялося голосно розмовляти, сміятися²¹¹.

Важливість бібліотеки для культурного життя міста розуміли всі небайдужі мешканці Чернігова, які пропонували і обирали до її правління найбільш шанованих представників громади. У 1895 р. головою правління Чернігівської громадської бібліотеки був відомий громадський діяч Ілля Людвігович Шраг, а серед членів правління – Василь Михайлович Хижняков та Борис Дмитрович Грінченко²¹². Саме завдяки таким особам, які були активними прибічниками поширення серед населення освіти і культури, пересічні городяни отримали можливість знайомитися з творами не лише іноземних авторів (Ч. Шекспіра, Т. Ібсена, Д. Байрона, В. Скотта та інших), але й з класиками української та російської літератури (І. Левицького, І. Карпенка-Карого, М. Гоголя, М. Костомарова, А. Чехова, Л. Толстого, О. Пушкіна та інших)²¹³.

Читальня, що працювала при бібліотеці, мала достатньо широкий вибір газет та журналів («Вестник Европы», «Исторический журнал», «Киевская старина», «Русское богатство» тощо), які могли задовольнити духовні потреби як дорослої частини населення Чернігова, так і учнівської молоді²¹⁴. На сторінках «Чернігівських губернських відомостей», «Чернігівських єпархіальних відомостей», «Чернігівської газети», «Календарів Чернігівської губернії» та інших видань друкувався багатий статистичний та етнографічний матеріал з історії міста та краю. На сторінках місцевої та загальноросійської преси публікувалися статті, присвячені проблемам вдосконалення місцевого самоврядування, освіти, медицини

та іншим, які містили аналіз стану окремих сфер життя і пропозиції щодо їх вдосконалення. Таким чином, бібліотеки сприяли формуванню у населення певного світогляду і думки про шляхи поліпшення свого життя.

Крім громадської бібліотеки, у Чернігові діяли бібліотеки при навчальних закладах. Фінансуючи різні ланки освіти, чернігівське громадське управління одночасно слідкувало за поповненням бібліотечних фондів. Головним чином вищезгадані бібліотеки закупали навчальну літературу або художню, яка повинна була сприяти кращому засвоєнню дисциплін і вихованню монархічно налаштованої молоді. За свідченнями сучасників найбільші фонди серед шкільних бібліотек міста мала духовна семінарія²¹⁵.

У місті також діяло декілька приватних бібліотек, які розміщувалися в одному приміщенні з книгарнями. Така ситуація мала і свій позитив, бо кожний бажачий міг замовити необхідну літературу в магазині, а потім прочитати в читальному кабінеті. На початку ХХ ст. у Чернігові з'явилася іудейська бібліотека, фонди якої були орієнтовані на задоволення потреб представників даної конфесії Чернігова²¹⁶.

В інших містах Чернігівської губернії ситуація була значно гіршою. Кількість бібліотек та «якість» їхніх фондів значно поступалися Чернігівській громадській бібліотеці. Певним виключенням була бібліотека при історико-філологічному інституті князя О.А. Безбородька. Основу бібліотечного фонду навчального закладу поклав граф А.Г. Безбородько, який подарував їй 2 500 книг. Це були здебільшого історичні видання та переклади творів західноєвропейських авторів. Слід визнати, що влада Ніжина в різні часи по-різному підтримувала дану бібліотеку. Крім вищезгаданої бібліотеки, у місті діяли подібні заклади при інших навчальних установах або приватні, що було характерно для більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.

Як і в сусідніх губерніях, на Харківщині основна маса бібліотечних закладів функціонувала в губернському місті. Частина з них влада Харкова надавала допомогу. Наприклад, міське громадське управління 13 січня 1897 р. було співорганізатором благодійної театральної вистави, кошти від якої пішли на потреби Харківської громадської бібліотеки²¹⁷. Вищезгаданий заклад було організовано за ініціативи міської думи (8 жовтня 1886 р.) Правління громадської бібліотеки звернулося до керівництва Харківського університету з клопотанням про виділення частини території, що знаходилася на перехресті Петрівського провулку та Миколаївської вулиці, для будівництва приміщення²¹⁸. Побудована бібліотека мала три поверхи, читачів обслуговувало п'ять службовців. Небайдужі харків'яни долучалися до формування бібліотечного фонду: губернатор барон А. фон-Гільденбанд, професор Харківського університету Д. Багалій, Х. Алчевська, М. Сумцов. О. Гурський та інші.

Саме спільні зусилля Харківської управи та громадськості сприяли поступовому розвитку закладу. У 1889 р. бібліотека отримала від влади міста субсидій на суму 1 000 руб. та 500 руб. на оренду приміщення. Благодійники зібрали на її потреби 533 руб. 50 коп. Показовими були

суми внесків: від 50 руб. (від Б. Т. Філонова) до 80 коп. (від Деревиського).

Робота закладу була організована таким чином, що він заробляв кошти, які можна було направляти для вирішення нагальних потреб. У 1889 р. у вигляді членських внесків бібліотека отримала 939 руб., на місячні абонементи – 3 064 руб 97 коп., штрафи за порушення правил склали 71 руб. 40 коп., компенсація за втрачену літературу – 24 руб. 40 коп., кошти від проведення двох благодійних спектаклів – 510 руб. 73 коп.²¹⁹. І це ще не весь перелік статей прибутку за один рік.

Основними витратними статтями в роботі бібліотеки були: купівля нових книг (2 372 руб. 38 коп.), передплата періодичних видань (1 929 руб.), заробітна плата п'яти працівникам (1 090 руб.), двом хлопчикам (140 руб.), двом швейцарам (333 руб. 75 коп.), опалення (146 руб. 30 коп.), меблі і лампи (237 руб. 40 коп.), освітлення (28 руб. 91 коп.), дрібні витрати (155 руб. 7 коп.) та страхування (86 руб. 80 коп.). Суми витрат наведені за 1889 р.²²⁰.

Активна участь влади Харкова і міської громади в розбудові громадської бібліотеки принесла свої позитивні наслідки. У 1890 р. правління бібліотеки спільними зусиллями самоврядних інституцій і харків'ян почали відкривати свої філії у різних районах губернського центру. Це розширило можливості мешканців міста знайомитися з новинками світової та української літератури, матеріалами з проблем місцевого та загальноросійського характеру.

Слід визнати, що саме представники громадськості, які розуміли культурно-просвітницьку роль бібліотек, сприяли перетворенню Харківської громадської бібліотеки в один із головних культурних осередків міста. У 1889 р. правління закладу вирішило створити каталоги книг за новим принципом (форматно-порядковим). Їх почали друкувати (у 1889 р. – 12 000 назв книг та 121 періодичне видання) і продавати всім бажаючим²²¹. У 1898 р. за рішенням правління було розпочато створення генерального алфавітного каталогу, за основу якого було взято пруську систему опису книг. На цей крок правління було змушене піти тому, що бібліотечний фонд постійно зростав і у 1896 р. становив 41 600 книг. В окремі роки тільки від благодійників заклад отримував від 2 000 до 4 000 томів²²². Серед меценатів, які подарували бібліотеці значну кількість видань, були письменник Г. Данилевський (близько 3 000 книг), лікар В. Порай-Кошиця (1 800 найменувань), юрист К. Анненков (1 700 примірників) і багато інших мешканців міста та його гостей, хто своїми діями сприяв культурно-просвітницькій діяльності міського громадського управління Харкова. Лише у 1890 р. бібліотеку відвідало 65 370 осіб, що підтверджує значення закладу в житті городян.

Крім громадської бібліотеки, у місті діяли бібліотеки при навчальних закладах. Однак фонди початкових народних училищ, ремісничих і реальних училищ, прогімназій і гімназій здебільшого були сформовані з навчальної літератури та книг церковного характеру. Бібліотеки ж для вчителів у переважній більшості були практично пусті²²³. Спільними

зусиллями з Товариством розповсюдження в народі грамотності влада міста відкрила Першу і Другу Харківську безкоштовні народні читальні-бібліотеки, орієнтовані на представників непривілейованих станів.

У місті також діяла певна кількість бібліотек при залізниці. З 1887 р. такий заклад працював на Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, засновником його був С. Парчевський. У 1897 р. бібліотечний фонд налічував 6 000 видань та 30 найменувань газет і журналів. У 90-х роках XIX ст. бібліотека мала свої філії у залізничній лікарні, Олександрійських залізничних майстернях та на станції Слов'янськ²²⁴. Лише у Харкові вона мала 600 передплатників²²⁵.

Позитивний досвід колег перейняло правління Харково-Миколаївської залізниці, яке створило у себе бібліотеку у січні 1897 р. Начальник залізниці асигнував на її діяльність 2 000 руб. Окремі робітники також відраховували кошти зі своєї заробітної плати на бібліотеку. Уже через декілька місяців вона мала 200 передплатників²²⁶.

У місті діяли 3 приватні бібліотеки, серед яких особливий інтерес викликає Південна театральна бібліотека Лігди-Нікіфорова, що функціонувала близько двадцяти років. З часом її власником став Д.В. Бойко. Дана бібліотека тривалий час вважалася однією з найкращих в імперії за різноманітністю бібліотечного фонду²²⁷.

Крім вищезгаданих, бібліотеки діяли у кожній роті військових частин, що розташовувалися у Харкові. Вони були орієнтовані на нижні чини. Бібліотечний фонд складався в середньому з 500 книг та певної кількості військових журналів²²⁸. Окрім задоволення духовних потреб солдат, бібліотека повинна була сприяти підвищенню військової підготовки. Зазначені заклади перебували здебільшого під опікою громадськості міста.

У повітових центрах Харківської губернії бібліотечна справа у другій половині XIX ст. знаходилася в неналежному стані. Кількість закладів була недостатньою для задоволення культурних потреб населення. Здебільшого вони почали відкриватися міськими громадськими управліннями у 80-х-90-х роках XIX ст. Як і в сусідніх губерніях, у кращому випадку паралельно існували земські, приватні та громадські бібліотеки. В окремих містах, виходячи із залишкового принципу фінансування культурної сфери, гласні вважали недоцільним відкриття муніципальних бібліотек, якщо вже діяли земські або приватні. Інколи влада міст на дольовій основі фінансувала земські бібліотеки, розташовані у повітових центрах.

Організація роботи таких закладів часто була незадовільною. Так, у Сумах громадська бібліотека розташовувалася у двоповерховому будинку в центрі міста і мала спеціальний кабінет для читання. Однак усі бажаючі могли в ній палити, що створювало незручності для інших читачів. Розклад роботи закладу викликав постійні нарікання сумчан. Лише з часом бібліотека стала працювати до 20.00. Бібліотечний фонд і матеріальний стан, за свідченнями сучасників, були жалюгідними. Лише у 1897 р. спільними зусиллями Сумської думи та Харківського товариства поширення в народі грамотності було відкрито ще одну народну бібліотеку-читальню. Влада

міста щороку виділяла по 400 руб. для закупівлі літератури та облаштування закладу. Однак у новій бібліотеці також не заборонялося палити, а це не подобалося частині відвідувачів.

Необхідно відзначити, що існуючі заклади у повітових містах та містечках навіть наприкінці XIX ст. ще не стали важливими осередками культури, які масово відвідували містяни. Наприклад, в Ізюмській громадській бібліотеці (відкрита у 1896 р.) за рік побувало лише 66 чоловік, які ознайомилися з незначною кількістю книг та газет (2 016 найменувань)²²⁹.

Дане явище було характерним навіть у губернських центрах, що підтверджують спогади одного із викладачів чернігівської чоловічої гімназії: «Більшість педагогів не торкались газет та журналів і взагалі не цікавились читанням. У Чернігівській громадській бібліотеці були сотні підписчиків, але серед них не було жодного вчителя гімназії. Усіх педагогів перевищив інспектор Антонюк... З'ясувалося, що він не читає ніяких журналів і навіть газет і суворо карає учнів за таке читання. Пригадуються ще декілька педагогів, які без усіякої пользи займали свої місця і шкідливо впливали на своїх учнів...»²³⁰.

Розуміючи складність і важливість культурно-просвітницької діяльності, окремі гласні та представники громадськості шукали нові форми і методи залучення населення до культурних надбань. Так, у Харкові спільними зусиллями міської влади, громадськості та Товариства грамотності і народної опіки було відкрито декілька народних чайних. У цих приміщеннях передбачалося розташовувати бібліотеки і гуртки²³¹.

Наступним напрямом культурно-просвітницької діяльності, до якого долучалися органи міського самоврядування, була підтримка театрів та різноманітних музичних колективів. Так, у містах Полтавської губернії у другій половині XIX ст. працювали чотири театри. Із них два діяли в Полтаві (один розташовувався у кам'яному будинку і належав купцю Панасенку, інший діяв у міському саду). По одному театру було в Кременчуці та Переяславі. У всі інші міста краю приїздили мандрівні трупи, які з дозволу міської влади виступали в приміщеннях земських управ, громадських клубах та балаганах²³².

Муніципальні структури Полтавської губернії практично не надавали ніякої фінансової підтримки театральному та музичному руху. Допомога виборних управлінь зводилася до закликів до громадськості та меценатів щодо необхідності розвитку зазначених напрямів культурного життя, надання різноманітних дозволів на діяльність та виділення землі; контроль за репертуаром і порядком.

Центром культурного життя губернії була Полтава. Цьому сприяло відкриття у 1900 р. Полтавського просвітницького дому, розрахованого на 1 000 глядачів. Саме два приватні театри і просвітницький дім були місцем виступів театральних труп та музичних колективів, що гастролювали. Гастрольні колективи представляли на суд місцевої публіки опери, балет, оперети, драматичні вистави, водевілі і тематичні лекції. Крім цього, виступали солісти-інструменталісти, майстри сольного співу, хорові колективи, вокальні й інструментальні ансамблі.

З гастролями до Полтави приїздили відомі музиканти і піаністи Й. Гофман (1900 р.), А. Контський (1899 р.), скрипаль Е. Ондричек (1900 р.), віолончеліст В. Алоїз (1900 р.)²³³. Різноманітними за складом артистів і репертуаром були виступи театральних труп, які заслужили схвальні відгуки від місцевої публіки і представників міської влади. До Полтави неодноразово з гастролями приїздила харківська оперна трупа Царетеллі, яка представила ряд спектаклів: «Хованщина» і «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського. Не оминали губерньське місто й іноземні трупи. Восени 1900 р. полтавчани змогли переглянути шістнадцять оперних вистав трупи Кастеляно, які надали можливість усім бажаючим ознайомитися з творами Дж. Верді, Ж. Бізе, Ш. Гуно, А. Тома та інших²³⁴. Величезний успіх у полтавської публіки мали солісти Маріїнської опери (Микола Фігнер та Євгенія Мравіна), Московської опери (Аделаїда Більська, Альма Фольстрьом). До формування культурних смаків містян долучалися і відомі українські оперні співаки (Антон Секан-Рожанський та інші).

Така активність відомих музичних і театральних колективів позитивно вплинула на формування художніх смаків місцевої публіки, її компетенцію в питаннях культури. Дану тезу підтверджують критичні відгуки на виступи окремих артистів (особливо вокального жанру), які відвідували Полтаву лише з комерційною метою і не відзначалися належним рівнем професіоналізму. Наприклад, місцева преса писала про гомеричний сміх публіки, коли артистка Миргородська «петушиним меццо-сопрано» виконувала арію Леля з опери «Снігуронька» М. Римського-Корсакова²³⁵.

В окремих повітових центрах культурне життя було також достатньо яскравим та різноманітним. Так, у Ромнах у другій половині XIX ст. діяли три театри. Приватний театр Огнева працював навіть у часи Емського акту 1876 р., циркуляру 1881 р. та валуєвської настанови. Наприкінці 90-х років XIX ст. у місті почав діяти літній театр у міському саду. На сценах вищезгаданих театрів виступали аматорські та гастрольні трупи, які, незважаючи на цензурні обмеження, включали до свого репертуару п'єси українських авторів. Найбільше роменчан вразила гра театральних труп із Мінська (антрепренер І.М. Рибаків), з Одеси (керівник М.І. Подберьозкий), з Кременчука (Г.К. Каєвський). На гастролях у м. Ромни бували відомий драматург і актор М.Л. Кропивницький та перлина української сцени М. Заньковецька. У 1899 р. на гастролі до міста приїздив відомий композитор Микола Лисенко.

Під впливом театральних концертних заходів, що відбувалися у місті, зацікавлені представники громадськості створили музично-театральний гурток, в якому у 1882 р. дебютувала видатна українська актриса Г.П. Затиркевич-Карпинська. Достатньо жваве театральне життя міста описував А.П. Чехов під час відвідин Ромен у 1889 р. У той же час необхідно зазначити, що внесок самоврядних інституцій самого міста у театральне життя був мінімальним.

Головним осередком театрального концертного життя Харківської губернії було губернське місто. Перші згадки про театральні вистави у місті датуються 1770 р. Стационарний драматичний театр розпочав свою роботу у 1812 р. У другій половині XIX ст. у Харкові функціонувало декілька приватних та аматорських театрів при військовому зібранні, театр Дюкової, літній театр Комерційного клубу. У 1897 р. Харківська міська управа купила приватний драматичний театр у спадкоємців Дюкової²³⁶.

Лише за один сезон 1897 р. драматичний театр дав 168 спектаклів, а прибуток від продажу квитків склав 99 800 руб.²³⁷. Репертуар міського театру був різноманітним: «Горе від розуму», «Записки божевільного», «Життя за царя», «Гугеноти», «Севільський цирюльник», «Фауст» та інші²³⁸. У спектаклях були задіяні як місцеві актори, так і трупи або артисти з інших міст чи країн. Місцева публіка була досить вимогливою, що проявлялося у критичних публікаціях, автори яких закликали акторів та режисерів активніше звертатися до творів світової, російської та української класики.

Представники громадськості та харківське виборне управління поєднували зусилля щодо реалізації культурно-просвітницьких заходів. Існувала успішна практика організації благодійних спектаклів, концертів та тематичних лекцій, зібрані кошти від яких направлялися на підтримку освітніх закладів, богаділень, дитячих ясел, бібліотек тощо. Так, у січні 1897 р. зусиллями учнів місцевої гімназії на чолі з викладачем музики А.Ф. Беншем був організований концерт, а зібрані кошти від нього (160 руб. 80 коп.) передали на потреби міського Будинку Трудолюбів²³⁹. Того ж місяця у театрі була поставлена опера Обера «Фра-Дяволо», кошти від продажу квитків були спрямовані для вирішення нагальних потреб Харківської громадської бібліотеки²⁴⁰. Прибутки від проведення окремих вистав і танцювальних вечорів, що організовувалися у драматичному театрі Харкова, направлялися на розвиток не лише міських бібліотек, але й тих, що функціонували в навколишніх селах²⁴¹.

На сцені драматичного та приватних театрів Харкова грали спектаклі на твори українських авторів (М. Гоголя та інших). Так, протягом зимовесни 1897 р. перед мешканцями міста виступала трупа Товариства малоруських артистів під керівництвом П. Саксаганського²⁴². У стінах драматичного театру глядачі могли побачити гру корифеїв українського театру Н. Садовського, М. Заньковецької. На гастролі приїздили відомі російські трупи (режисера М. Савіна, П. Стрепетова), а також зірок закордонної сцени (Сара Бернар, Елеонора Дузе, Айра Олдрідж).

Діяльність різноманітних культурно-освітніх закладів Харкова позитивно позначалася не лише на повсякденному житті городян, але й сприяла формуванню художніх смаків, розумінню культурних традицій свого та інших народів. У той же час необхідно зазначити, що в інших містах Харківської губернії існували приватні та аматорські театри або гастролювали мандрівні трупи. Міська влада надавала приміщення для виступу мандрівних театральних колективів, домовлялася про ціну на квитки, знайомила з репертуаром. Найбільш поширеними театрами

у провінції були аматорські, що формувалися з однодумців, які шукали місце для виступу та визначалися з репертуаром (театр Бабича у Сумах). Мешканці повітових міст і містечок були позбавлені таких можливостей задоволення своїх культурних потреб, які мали харків'яни, що суттєво збіднювало їхнє життя.

У Чернігівській губернії, як і в Полтавській та Харківській, найбільш насиченим на культурні події було життя в губернському місті. Перші спроби створити театр у Чернігові відносяться до початку XIX ст. Але за відсутності стаціонарного приміщення і трупи мешканці міста тривалий час змушені були задовольнятися виступами заїжджих артистів та музикантів²⁴³. У другій половині XIX ст. у Чернігові діяло чотири театри: міський (з 1853 р.), зимовий театр, літній на Валу (з 1875 р.) та в міському саду. Репертуар виступаючих труп був різноманітним: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Лимерівна», «Утоплена», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник», «Вишневий сад» та інші відомі твори²⁴⁴.

Поступово театр все глибше проникав у повсякденне життя мешканців Чернігова. Цьому сприяв не лише репертуар, але й гра акторів. У міських театрах виступали різні трупи. Інколи приїздили актори й імператорських театрів²⁴⁵. Вимогливість місцевої публіки проявилася в тому, що вона стала мало відвідувати драматичні вистави за п'єсами окремих авторів XIX ст. Вони вважали: «... якщо і дивиться драму, то Шекспірівську, у кожному її слові можна милуватися генієм людини, не те що наша сучасна драма – плаксиве ниття»²⁴⁶. Натомість позитивні відгуки отримували трупи із цікавими репертуарами і талановитими акторами. Так, на вистави трупи М. Садовського, які йшли протягом місяця, місцева публіка розкуповувала всі квитки. Особливо глядачам сподобалася гра М. Заньковецької у водевілі «Чорноморці» (за повістю Я. Кухаренка), «Лимерівна» (П. Мирного) та опері «Утоплена» (М. Лисенка)²⁴⁷.

Смаки місцевої публіки засвідчує факт звернення останніх до режисерів у 1881 р. з проханням поставити п'єси «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник». Кошти від продажу квитків міська влада і громадськість планували спрямувати на реалізацію благодійних актів²⁴⁸. При виборі п'єси для репертуару режисери повинні були пам'ятати про існуючі цензурні обмеження: твори російською мовою повинні були переважати, не виконувати заборонені твори та п'єси на «іудейській мові»²⁴⁹.

У тих населених пунктах, де не було приватних або аматорських театрів і труп, мешканцям залишалося лише чекати приїзду мандрівних театральних колективів. Серед найбільш старих і відомих були театри у Ніжині (один з них аматорський при історико-філологічному інституті). Міська влада Ніжина фактично не впливала на їхню діяльність, періодично залучаючи їх до різноманітних культурних або благодійних заходів.

Музеї, як осередки культурного життя, не відігравали визначальної ролі в житті міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Як у випадку з театрами, муніципальні структури часто надавали

лише моральну підтримку у відкритті музеїв. У той же час влада міст, де діяли музеї, поширювала інформацію про них серед населення, проводила тематичні лекції в приміщеннях музеїв тощо.

Характерною особливістю діяльності музеїв у другій половині XIX ст. була їхня демократизація. Їх могли засновувати держава, самоврядні інституції, представники різних верств населення, громадські організації та товариства. Головною метою музеїв стає публічність, спрямованість на освіту широких верств населення. У цей час продовжують діяти старі музеї і відкриваються нові. Якщо влада міста самостійно не відкривала і не утримувала музей, то намагалася делегувати своїх гласних або найбільш шанованих городян до складу попечительських рад, які безпосередньо впливали на зміст експозицій та культурно-просвітницьку діяльність установ. У досліджуваній період у Російській імперії створювалися музеї загальні і спеціалізовані. Головним завданням цих закладів була робота з колекціями (визначення експонатів, опис та систематизація). Вони випускали каталоги своїх колекцій, які давали можливість отримати попередню інформацію щодо речей, що там зберігалися. Популярним напрямом роботи музеїв були спеціальні лекторії або проведення «народних» лекцій. Такі заклади стали загальнодоступними. Їх відвідували як діти, так і дорослі, які отримували там різноманітну інформацію, у тому числі і завдяки новаціям при створенні експозицій. У другій половині XIX ст. утвердилася практика розмішувати біля експонатів детальну інформацію про них на етикетці. Це дозволяло відвідувачу навіть без екскурсії отримувати певні відомості, які розширювали його світогляд та знання в окремих галузях²⁵⁰. У той же час необхідно зазначити, що на розвиток музейної справи впливала русифікаторська політика царизму, яка не заохочувала розвиток і дослідження національних культур. Усі уряди лише підтримували вивіз до Санкт-Петербурга та Москви реліквій, історичних і культурних цінностей.

Отже, ціла група чинників вплинула на незначну кількість музеїв на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1892 р. за ініціативи відомого вченого-грунтознавця професора В.В. Докучаєва відкрився Полтавський природничий музей, який з часом став краєзнавчим. Вчений протягом 1888–1892 рр. проводив дослідження ґрунтів Полтавської губернії. Саме зібрані експедицією матеріали стали основою музейної експозиції: 4 000 зразків ґрунтів, 500 одиниць гірських порід та 800 аркушів гербаріїв. Першим директором музею став М.О. Олеховський. Головну підтримку закладу надавало губернське земство, яке спочатку виділило під експозицію три кімнати у флігелі, а пізніше – третій поверх у новозбудованому приміщенні губернського земства. Муніципальні структури міста, як і у випадку з театром, сприяли поширенню інформації про музей серед населення, інколи надавали різну допомогу та проводили на базі закладу різні культурно-просвітницькі заходи.

Другим потужним музейним закладом, що діяв у Полтавській губернії у другій половині XIX ст., був приватний музей Катерини Миколаївни

Скаржинської. Він розташовувався на хуторі Круглик на околиці Лубен. Сам музей займав двоповерховий флігель. З перших днів своєї діяльності заклад мав загальнодоступний характер. Характерною рисою його була історико-краєзнавча спрямованість. Керівництво активно збирало експонати для стендів. Лише за 1898–1901 рр. експозиції переглянуло 1 228 відвідувачів. Фонди склалися з 20 000 експонатів (3 000 – з археології, 5 178 – з історії, 9 533 – з етнографії, 3 836 – з природознавства)²⁵¹. Музейна бібліотека нараховувала 4 000 книг. Серед експонатів та документів музею були речі та автографи Є.П. Гребінки, Г.С. Сковороди, О.В. Суворова та інших. Заклад набув популярності не лише в Полтавській губернії, але й за її межами. Працювати з фондами приїздили відомі дослідники та культурні діячі: В.Б. Антонович, В.П. Горленко, Г.І. Нарбут, Д.І. Яворницький та інші²⁵². К.М. Скаржинська хотіла, щоб на базі її музею було створено громадський музей у Лубнах. Але її мрії не реалізувалися. Однак, незважаючи на це, музей став осередком наукової та культурно-просвітницької діяльності регіону, сприяючи підняття культурно-освітнього рівня місцевого населення.

У Чернігівській губернії діяло декілька музеїв у другій половині XIX ст. – перші роки XX ст. Один при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Перша згадка про мюнцкабінет при навчальному закладі відноситься до 30-х років XIX ст.²⁵³. У 1837 р. там зберігалось 66 монет і медалей. Колекція музею постійно поповнювалася за рахунок пожертв. Важливу роль у формуванні нумізмічної колекції відіграв попечитель Ніжинського ліцею (з 1875 р. інституту) граф Г.О. Кушелев-Безбородько. У 1872 р. він заповів свою колекцію монет та медалей разом із виставочними стендами музею навчального закладу²⁵⁴. У 1897 р. кількість експонатів зросла до 5 610 екземплярів²⁵⁵. Музей був достатньо відомим і популярним серед мешканців Ніжина, які долучалися до формування колекції музею. У той же час слід зазначити, що основну масу відвідувачів склали студенти, гімназисти, викладачі та науковці. Пересічні громадяни хоч і мали змогу відвідувати музей, але були менш активними.

Крім Ніжина, у Чернігові діяли три музеї: музей старожитностей В. Тарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та історико-археологічний музей Чернігівської губернської комісії. Музей В. Тарновського мав значну кількість речей, пов'язаних з Т.Г. Шевченком (офорти, малюнки, особисті речі), а також різноманітні предмети козацької доби: козацька зброя, побутові речі, булави, бунчуки тощо²⁵⁷. Музей старожитностей був громадським закладом, який могли відвідувати всі бажаючі. Міська влада Чернігова намагалася популяризувати діючі в місті музеї і навіть рекомендувала вчителям навчальних закладів активно використовувати екскурсії та тематичні лекції в стінах музею з метою кращого засвоєння навчального матеріалу і для вивчення історії рідного краю. Фонди Єпархіального сховища старожитностей більше використовували місцеві та приїжджі дослідники. Опрацьовані матеріали дозволяли останнім аргументовано висвітлювати історію Чернігівщини на сторінках місцевої

преси або в наукових публікаціях, які доносили до пересічних громадян маловідомі факти з історії Чернігівщини.

Співпраця органів міського самоврядування та громадськості у культурно-просвітницькій роботі не обмежувалася бібліотечною справою, театральньо-гастрольною сферою та музеями. Закликаючи громади міст та меценатів до співпраці у культурній сфері, самоврядні інституції Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії намагалися використовувати важливі пам'ятні дати або ювілеї для проведення відповідних заходів культурно-просвітницького характеру. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. серед населення набирає популярності традиція увічнення видатних особистостей або подій встановленням пам'ятників чи знаків. Переважна більшість з них припала на представників царської родини Романових, але були і виключення.

Так, громада Сум виступила з ініціативою щодо вшанування пам'яті Івана Герасимовича Харитоненка – засновника династії промисловців і відомого мецената. Навіть у своєму заповіті Іван Герасимович значну увагу приділив допомозі знедоленим, освіті, культурі та церкві²⁵⁸. На похорони мецената прийшло близько 15 000 чоловік. Плідна діяльність І.Г. Харитоненка на благо міста та його громади стала причиною звернення мешканців Сум до місцевої влади, адміністрації та уряду щодо встановлення пам'ятника. Ініціатива громадськості пройшла випробування чиновницькою бюрократією. Цілих вісім років ініціативна група з числа мешканців Сум доводила, що І.Г. Харитоненко гідний такого вшанування за свою діяльність. Спочатку уряд відмовив у клопотанні про встановлення пам'ятника, бо заслуги І.Г. Харитоненка «... не ставлять його ім'я поруч із іменами видатних російських діячів, монументами яких прикрашені міста Росії»²⁵⁹. Лише у 1894 р. після звернення до царя різних політичних і громадських діячів дозвіл на спорудження пам'ятника було отримано. Його було встановлено на зібрані міською громадою кошти (45 000 руб.) у жовтні 1899 р. Автор пам'ятника – французький скульптор Арістід Круазі²⁶⁰. Територія навколо пам'ятника в центрі Сум була впорядкована (ліхтарі, квіти, алея) і стала одним із улюблених місць відпочинку городян.

Місцеві адміністрації та уряд у переважній більшості з недовірою ставилися до ініціатив «знизу» і часто сприймали їх як спроби отримати нові повноваження та збільшити самостійність. Консерватори вважали, що ініціатива щодо вшанування тих або інших осіб чи подій повинна йти від державних установ і чиновників.

Підтвердженням небезпідставності недовіри влади щодо громадської ініціативи можна вважати випадок у Харкові. Олексій та Христина Алчевські, відомі своїми демократичними проукраїнськими поглядами, у 1898 р. замовили бюст Т.Г. Шевченка. Цю роботу виконав відомий скульптор, професор Санкт-Петербурзької Академії мистецтв В. Бекешев. Замовнику бюст поета коштував 1 000 руб.²⁶¹. Однак місцева влада категорично виступила проти його встановлення в одному з публічних місць Харкова, бо це б означало визнання не лише творчих досягнень Кобзаря, але і

його політичних ідей. Алчевські, зрозумівши, що не зможуть переконати місцеву та центральну владу, знайшли своєрідний вихід із ситуації. Вони встановили бюст Т.Г. Шевченка у приватному порядку на території своєї садиби. З урахуванням того, що Алчевські були однією з впливових та шанованих родин Харкова, їхній вчинок набув розголосу і мав певний вплив на свідомість не лише міської громади губернського міста.

Але, незважаючи на таку позицію офіційної влади, місцеві громади та окремі меценати продовжували ініціювати встановлення пам'ятників та знаків видатним особистостям. Так, у Новгород-Сіверському наприкінці ХІХ ст. було встановлено бюст О.С. Пушкіна²⁶². На жаль, він був розташований у непримітному місті, і городяни мало його відвідували.

У Полтаві в 1894–1895 рр. за проектом архітектора М.М. Ніконова та під керівництвом М.І. Барінова було споруджено новий пам'ятник (на місці старого), присвячений Полтавській битві. На кургані у формі зрізаного конусу висотою 6,4 м було встановлено гранітний хрест висотою 7,5 м²⁶³. Ініціатором даного пам'ятника був уряд, місцева адміністрація та міська влада, які не могли проігнорувати ініціативу «згори», підтримали урядову ініціативу. Встановлений знак мав яскраво виражене ідеологічне навантаження. Він повинен був сприяти правильному розумінню історії українського народу і вихованню молоді у монархічному віроповіданському дусі.

Отже, органи міського самоврядування у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині ХІХ ст. вважали створення доступної і максимально безкоштовної системи медичного обслуговування населення одним із пріоритетних напрямів своєї практичної діяльності. У залежності від наявних коштів громадські управління намагалися реконструювати старі і будувати нові лікувальні установи, покращувати матеріально-технічну базу, здійснювати підбір кваліфікованих кадрів.

З метою економії коштів влада багатьох міст використовувала дольовий принцип фінансування медичної сфери. Тому часто основний тягар і відповідальність щодо медичного обслуговування населення несли земства. Муніципальні лікарні були відкриті лише в окремих містах зазначених губерній. Крім таких закладів, самоврядні інституції фінансували відкриття амбулаторій, прийомних покоїв, аптек.

Часто, знаходячись у фінансовій скруті, громадські управління намагалися залучати громадськість і меценатів до розбудови медичної сфери. Непоодинокими були випадки відкриття медичних установ представниками тієї чи іншої конфесії (іудеї в Кременчуці, Ніжині, Чернігові, Сосниці).

Для запобігання епідемії органи міського самоврядування створювали санітарні комісії та плани протиепідемічних заходів. Проводилося профілактичне щеплення, дезінфекція, налагоджувалася система перевезення хворих. Під час епідемії лікувальні засоби продавалися зі знижками, які інколи сягали 50% від їхньої вартості. Малозабезпеченим громадянам

медичні препарати видавалися безкоштовно. Влада міст відшкодовувала всі фінансові збитки аптек. Самоврядні інституції асигнували кошти на розробку та закупку вакцин від найбільш небезпечних хвороб. Заслугує на увагу бажання громадських управлінь виготовляти її на місцях. Результатом таких дій було зростання кількості людей, які пройшли вакцинацію (на третину за 80-90-ті роки XIX ст.)

Самоврядні інституції вели роботу щодо покращення кваліфікації медичного персоналу. Влада міст власним коштом або у співпраці із земствами та громадськістю відправляла місцевих лікарів на стажування до приватних клінік і університетів Російської імперії та за кордон. Велася робота з вдосконалення матеріально-технічної бази лікувальних установ та популяризації нових методик лікування (водолікарні Слов'янська, Харкова тощо).

Протягом другої половини XIX ст. видатки органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній на розбудову медичної галузі в середньому збільшилися майже вдвічі. У різних містах обсяги коштів на медичну галузь коливалися від 9% до 32,4% усіх необов'язкових витрат. Найбільші досягнення в розбудові медичного обслуговування городян мали самоврядні структури губернських міст. У всіх інших містах і посадах здобутки у розвитку медичної галузі були значно скромнішими.

Зміни, що охопили всі сфери життя тогочасного суспільства у другій половині XIX ст., змушували владу реформувати освітню галузь. Організація та зміст навчального процесу, кадровий склад вчителів, виховний процес знаходилися під контролем місцевих адміністрацій, училищних рад, церкви та поліції. Органи міського самоврядування вирішували головним чином цілий спектр господарських проблем освітянських закладів, розвиваючи позашкільну, початкову, середню та професійну освіту. Залучаючи громадськість і меценатів, влада міст вкладала кошти у будівництво шкіл різного типу, забезпечувала їх необхідним обладнанням, намагалася покращити кадровий потенціал навчальних установ. Створювалися училищні комісії, які повинні були координувати і планувати діяльність громадських управлінь при розбудові народної освіти.

Витрати на освітню галузь постійно зростали. Така увага мала свої позитивні наслідки. Кількість початкових навчальних закладів у містах Чернігівщини зросла з 16 (1870 р.) до 29 (1900 р.), а капіталовкладення в початкову освіту за 1875–1895 рр. зросли на 211%. У містах Харківської губернії діяло 18 початкових училищ (1893 р.), а в Полтавській губернії влада міст повністю або на дольовій основі фінансувала 50 закладів початкової ланки освіти (1892 р.). Але, незважаючи на постійне фінансування початкової освіти, стан матеріально-технічного і кадрового забезпечення зазначених закладів залишався недостатнім (особливо парафіяльних). Однак, маючи багато недоліків, початкова ланка освіти сприяла поширенню елементарних знань та умінь серед дітей представників непривілейованих станів. Муніципальні структури активно підтримували жіночу освіту.

Позашкільна ланка освіти часто фінансувалася органами міського самоврядування по залишковому принципу і була мало розвиненою. У середині 90-х років XIX ст. у містах Полтавської губернії діяло 8 недільних шкіл та 3 школи для дорослих, у Чернігівській – 5, а в Харківській – 4 (2 у самому Харкові). Позакласна освіта розвивалася головним чином завдяки ініціативі та фінансовій підтримці громадськості та меценатів.

Самоврядні інституції долучатися до розбудови професійної освіти. Виходячи з потреб промисловості регіону, вони визначали тип навчального закладу і його фахове спрямування. Ремісничі та реальні училища через значну витратність головним чином функціонували у повітових центрах досліджуваних губерній. У 80-х рр. XIX ст. у містах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ, бо бажаним після навчання в них було важко вступити до університету.

Середня ланка освіти, крім реальних училищ, у вищезгаданих губерніях була представлена чоловічими та жіночими прогімназіями та гімназіями, які найчастіше відкривалися завдяки співпраці муніципальних структур, громадськості та земств. Харківська губернія випереджала сусідні регіони за кількістю жіночих гімназій та прогімназій. Офіційна ж влада «стримано» ставилася до бажання громадськості міст відкривати середні навчальні заклади. Постійна увага до розбудови освітньої галузі в містах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній протягом другої половини XIX ст. дала позитивні наслідки. Рівень писемних у містах Харківської губернії зріс до 40,3 % у 1897 р. (36% – 1866 р.), у Полтавській – до 39,8%, у Чернігівській – до 38,4%.

У межах своїх повноважень та можливостей громадські управління намагалися покращити кадровий склад навчальних закладів (запрошували випускників семінарій, підтримували роботу педагогічних курсів та з'їздів тощо). Питання кадрів, організації, фінансування та компетенції освітніх закладів викликали у самоврядних інституцій суперечки між владою міст, земствами та училищними радами.

Культурно-просвітницька діяльність у переважній більшості міст досліджуваних губерній не відносилася до першочергових. Тому питання розвитку бібліотечної та музейної справи, підтримка театраль-но-концертного руху часто взагалі не ставилися у порядок денний громадських управлінь. Особливо, якщо в місті вже діяли приватні або земські відповідні установи. Наприклад, у містах Полтавської губернії у 1887 р. діяло 13 бібліотек (6 – приватних, 6 – громадських, 1 – земська, у двох містах бібліотек не було взагалі). Громадські управління часто обмежувалися невитратною допомогою: виділяли землю, надавали приміщення, вели роботу з популяризації бібліотечних закладів, ініціювали проведення на базі останніх різноманітних лекторіїв, опікувалися формуванням бібліотечних фондів.

Ще менше уваги громадські управління приділяли театрам і музеям. Якщо театраль-но-концертна діяльність розвивалася (у тому чи іншому вигляді) майже у половині міст Полтавської, Харківської та Чернігівської

губерній, то кількість музеїв була мізерною і не могла задовольнити духовні потреби населення та мати значний вплив на формування світогляду. Лише влада губернських центрів могла собі дозволити витрати на утримання громадських театрів. У переважній більшості міст функціонували приватні або пересувні театри. Діяльність місцевих акторів, гастролуючих труп і музичних колективів позитивно впливала на повсякденне життя городян. Населення знайомилося з творами закордонних, російських та українських авторів. У глядачів формувалася художній смак, інтерес до культурної спадщини. Часто виборні громадські управління використовували театральні підмости для проведення благодійних заходів або лекцій просвітницького характеру.

Невелика кількість музеїв (Полтава, Ніжин, Чернігів) у своїй діяльності була орієнтована на виконання двох основних завдань: по-перше, збір наукового матеріалу, його впорядкування та систематизацію; по-друге, поширення серед різних верств населення зібраної інформації. Саме при реалізації другого завдання влада міст виступала ініціатором проведення тематичних лекцій та екскурсій. Ознайомлення з фактами з історії рідного краю сприяло вихованню патріотизму у молоді та дорослої частини населення.

Міські думи та управи, маючи певну автономію, давали можливість реалізувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування²⁶⁴. Прикладом такої ініціативи були звернення органів міського самоврядування і громадськості з увічнення пам'яті відомих осіб (І.Г. Харитоненка в Сумах, О.С. Пушкіна в Новгород-Сіверському, Т.Г. Шевченка в Харкові). Але активність громадськості та самоврядних інституцій викликала підозру і невдоволення уряду, бо не завжди вписувалася в існуючі шаблони з обрання осіб, достойних вшанування. Лише на початку XIX ст. зі зміною політичної ситуації в Російській імперії центральна влада збільшила кількість дозволів з увічнення пам'яті видатних людей і осіб пам'ятниками. У тому числі і в містах досліджуваних губерній (у Харкові встановили бюсти О. Пушкіну, М. Гоголю, пам'ятник В. Каразіну, у Полтаві – І. Котляревському, у Глухові – М. Терещенку).

Література

1. Мирский М. Медицина России XVI–XIX в. / Мирский М. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 301.
2. Змеев Л. Чтения по врачебной истории / Змеев Л. – СПб.: Б.и., 1896. – С. 62.
3. Федосюк Ю. Что не понятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. / Федосюк Ю. – М.: Флинта, 1998. – С. 200.
4. Спогади про Лесю Українку. – К.: Дніпро, 1971. – С. 8, 55–69.
5. Собрание обязательных для городских жителей постановлений Полтавской городской думы, собранные с 16 февраля 1871 г. по 1 января 1903 г. – Полтава: Губернская типография, 1903. – С. 67.
6. Очередные задачи городского хозяйства России // Известия Киевской городской думы. – К., 1914. – № 9. – С. 6–12.
7. Снегирев С. Материалы для медицинской статистики и географии

-
8. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 189а, спр. 1, арк. 1; Там само. – Ф. 469, оп. 1, спр. 36, арк. 28.
 9. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1887. – С. 175.
 10. Собрание обязательных для городских жителей постановлений Полтавской городской Думы, собранные с 16 февраля 1871 г. по 1 января 1903 г. – С. 67.
 11. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 69, № 73, № 100.
 12. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 499, арк. 118–137, 156–156 зв.
 13. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – С. 175.
 14. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – С. 93.
 15. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 г. – Полтава: Тип. Губернского правления, 1900. – С. 127.
 16. Адрес-календарь и памятная книжка Полтавской губернии на 1892 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – С. 24.
 17. ДАХО. – Ф. 4, оп. 113, спр. 390, арк. 218.
 18. Раковський О. Л. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст. / О. Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: Б.в., 2002. – Вип. 5. – С. 66–67.
 19. ДАХО. – Ф. 3, оп. 299, спр. 291, арк. 17.
 20. Нікітін М. Ю. Участь земств в організації медичного обслуговування населення в другій половині ХХ ст. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Збірник наукових праць ХНПУ. Серія «Історія та географія». – Х.: Майдан, 2010. – Вип. 38. – С. 170–174.
 21. Нікітін М. Ю. Стан та діяльність земської медицини в 1864–1914 рр. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 239.
 22. Багалеї Д. І. Вказана праця. – С. 477.
 23. Антонов А. Вказана праця. – С. 181.
 24. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 530, арк. 4.
 25. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 428, арк. 1–2.
 26. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 530, арк. 4.
 27. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, Т. 2, спр. 854, арк. 34–35.
 28. Петров Н. В. Вказана праця. – Т. 1. – С. 117.
 29. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, Т. 2, спр. 854, арк. 35.
 30. Отчет о занятиях Харьковской городской Управы за время 1875–1876 гг. по состоянию городского общественного хозяйства. – С. 35; Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1879 год. – С. 16–22.
 31. Отчет о занятиях Харьковской городской управы... – С. 39–41.
 32. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 5. – С. 471.
 33. Харьковский календарь на 1877 г. – С. 123.
 34. ДАХО. – Ф. 311, оп. 5, спр. 7, арк. 58.
 35. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 370, арк. 5 зв.–6, арк. 109 зв.–111 зв.
 36. ДАСО. – Ф. 997, оп. 1, спр. 499, арк. 156–156 зв.
 37. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 100. – С. 3; Багалеї Д. І. Вказана праця. – С. 324.
 38. Петров Н. В. Территория Харькова / Н. В. Петров // Материалы для истории городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1901. – В. III. – С. 128–130.

39. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, Т. 2, спр. 833, арк. 1–2.
40. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, Т. 2, спр. 1001, арк. 41–78.
41. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1888. – С. 74–79.
42. Петров Н. В. Вказана праця. – С. 128–130; Антонов А.А. Вказана праця. – С. 180–185.
43. Г. Харков. Справочник по городскому общественному управлению. – Х.: Тип. Губернского правления, 1913. – С. 20.
44. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 73–73 зв.
45. Багалеј Д.И. Вказана праця. – С. 480.
46. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 187а, спр. 109, арк. 1, 7.
47. Шара Л. Чернігівська міська дума. – С. 182.
48. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. / Улезко Н. – Чернигов. Тип. Губернского земства, 1892. – С. 1–2.
49. Чертов А. Городская медицина Европейской России / Чертов А. – М.: Б.и., 1903. – С. 255.
50. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы... – С. 2.
51. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 14460, арк. 410.
52. Журнал заседания Черниговского губернского собрания за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 53.
53. Тридцатилетие деятельности... – С. 245.
54. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 14460, арк. 1, 7.
55. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 32 зв., спр. 123, арк. 23.
56. Юбилейный земский сборник (1864–1914) – СПб.: Б.и., 1914. – С. 178, 273, 278.
57. Журналы Конотопского XXI очередного уездного земского собрания 27–29 сентября 1885 года. – Конотоп: Б.и., 1885. – С. 10–11.
58. Чернобров І. В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / Чернобров І. В. – Суми: Корпункт, 2001. – С. 34.
59. Чернобров И. В. Земский врач К. А. Зильберник – организатор здравоохранения в Лебединском уезде (к 150-летию со дня рождения) / И. В. Чернобров // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 33.
60. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 166, спр. 92, арк. 7; ВДАЧОН. – Ф. 341, оп. 1, спр. 1265, арк. 68–69.
61. Милостанов Н. Н. Константин Александрович Зильберник – организатор хирургической помощи в Лебедине и Лебединском уезде / Н. Н. Милостанов // Клиническая хирургия. – 1980. – № 6. – С. 68–69.
62. Чернобров И. В. Земский врач К.А. Зильберник... – С. 36.
63. Антонов А.Л. Вказана праця. – С. 183.
64. ДАХО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 46, арк. 2–3.
65. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – С. 214.
66. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 5в, спр. 250, арк. 1, 11; ВДАЧОН. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1246, арк. 4.
67. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / Руденок В. – Чернігів: Видавничо-редакційний комплекс «Деснянська правда», 2009. – С. 55.
68. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 16в, спр. 80, арк. 3.
69. ДАХО. – Ф. 3, оп. 276, спр. 54, арк. 3.
70. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 191а, спр. 433, арк. 1–2.
71. ДАЧО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 40, арк. 34–36.
72. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 69а, спр. 110, арк. 110.
73. ДАСО. – Ф. 828, оп. 1, спр. 54, арк. 3; Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 71.

74. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 23, спр. 1443, арк. 91–92.
75. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 19а, спр. 73, арк. 6.
76. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23б, спр. 42, арк. 45.
77. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 8в, спр. 219, арк. 23.
78. Полтавский календарь на 1895 г. – С. 152.
79. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 88.
80. Там само. – С. 148.
81. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 7в, спр. 11, арк. 60.
82. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 8, спр. 38, арк. 10, 27.
83. Галайба В. Дифтериту сказали «ні» ще в минулому столітті / В. Галайба // Вечірній Київ. – 1996. – 23 вересня. – С. 5; Дифтерия в Черниговской губернии в 1900 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. – С. 7.
84. ДАХО. – Ф. 3, оп. 13, спр. 123, арк. 3; ДАЧО. – Ф. 127, оп. 13в, спр. 32, арк. 3.
85. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 111 зв.
86. Шара Л. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) / Л. Шара // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. – С. 23–24.
87. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 8в, спр. 219, арк. 1–2.
88. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 33в, спр. 244, арк. 8–9.
89. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 370.
90. Харьковский календарь на 1890 г. – С. 161.
91. Там само. – С. 162.
92. Там само.
93. ВДАЧОН. – Ф. 341, оп. 1, спр. 1265, арк. 5–6.
94. Сумской вестник. – 1916. – 13 мая.
95. Борисенко В. И. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років ХІХ ст. / В. И. Борисенко. – К.: Вид-во ННПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 20.
96. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71–72.
97. Шара Л. Земські й міські виборні інституції... – С. 22.
98. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський – К.: [Репринт], 1990. – С. 508.
99. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки, заметки / Г. И. Шрейдер. СПб.: Б.и. 1902. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 32.
100. Борисенко В. И. Боротьба демократичних сил... – С. 28.
101. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования в Украине в 60–90-х гг. ХІХ ст. / С. П. Стельмах. Дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. – К., 1991. – С. 79.
102. Доросенко Д. І. Вказана праця. Т. 2. – С. 65.
103. Борисенко В. И. Боротьба демократичних сил... – С. 21.
104. Правила о церковно-парафіальних школах // Полтавские епархиальные ведомости. – Ч. ОФ. – 1864. – № 19. – С. 271–280; Положение о начальных народных училищах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 617–631.
105. Правила о церковно-приходских школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1884. – 15–16. – С. 350–356; Церковные школы Российской империи и учащиеся в них за десятилетие 1898–1907 // Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о школах церковно-приходских. – СПб.: Б.и., 1909. – С. 14–15; Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты / Л. Сумароков.

- Вятка: Б.и., 1897. – С. 5–10; Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Св. Синодом. – К.: Б.и., 1886. – 49 с.
106. Федоренко С. Організація навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської єпархії у XIX ст. / С. Федоренко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 59.
107. Там само. – С. 61.
108. Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – № 7. – С. 617.
109. Первоначальное обучение грамотности в сельском училище // Полтавские епархиальные ведомости. – 1865. – № 24. – С. 438–441.
110. Полтавские епархиальные ведомости. – 1892. – № 6. – С. 112.
111. Освящение женской церковно-приходской школы при Александро-Невской церкви в г. Ромнах / Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 6. – С. 211–213.
112. Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 6. – С. 130.
113. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – С. 201.
114. Ревега В. В. Початкові народні училища Полтавської губернії другої половини XIX ст. / їх види та організація навчання у них / В. В. Ревега // Проблеми історії України XIX ст. – початку ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії НАН України. – Вип. 16. – С. 395–399.
115. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 486, арк. 1–4; Там само. – Ф. 229, оп. 2, спр. 4, арк. 10–11; Памятная книга Киевского учебного округа. – К.: Б.и., 1890. – С. 15–160.
116. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – К.: Б.и., 1901. – С. 3–249.
117. ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 112, арк. 2.
118. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 10.
119. Там само. – Арк. 21 зв.
120. Там само. – Арк. 21 зв., 25.
121. Краткий обзор 4-х летней деятельности городского управления за время с 1893–1897 гг. – С. 4.
122. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 335, арк. 1–3.
123. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 236, спр. 42, арк. 1.
124. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 335, арк. 4.
125. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 549.
126. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 335, арк. 1.
127. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 486, арк. 1.
128. Там само.
129. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 114.
130. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – С. 101–102.
131. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 71.
132. Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Б.и., 1891. – С. 167.
133. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 3, спр. 1986, арк. 253.
134. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60–90-е гг. XIX в.) / Е. Сысоева // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 101.
135. Обзор Черниговской губернии за 1879 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1880. – С. 25.
136. Правила о церковно-приходских школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1884. – № 15–16. – С. 350–356.
137. О постановке женского воспитания и обучения в народных школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 16. – С. 606–614.
138. Полтавские епархиальные ведомости. – 1892. – № 23. – С. 1089; Отчет

- о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1893–1894 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 6–7. – С. 51.
139. Федоренко С. Організація навчально-виховного процесу... – С. 63.
140. Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 3. – С. 100; Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище // Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 23. – С. 926.
141. Женские церковно-приходские школы и школы грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 8. – С. 96.
142. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 114.
143. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині у 1860 р. / Л. Миловидов // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. – К.: Б.в., 1928. – С. 432.
144. Отчет о нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895–1896 учебный год. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1897. – С. 5, 22.
145. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – Ч. IV. Черниговская губерния. – Чернигов: Тип. Губернского управления, 1901. – С. 23.
146. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901 гг. / Д. П. Максименко. – Х.: Тип. А. А. Либина, 1903. – С. 65.
147. Мысль об открытии в Полтаве духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1863. – № 1. – С. 81–82.
148. Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 3. – С. 117.
149. Полтавские епархиальные ведомости. – 1882. – № 7. – С. 118
150. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 296, спр. 37, арк. 3–4. 151. Народное образование в России 60-х гг. XIX в. – М.: Б.и., 1912. – С. 128.
151. Чернігівська державна обласна універсальна бібліотека ім. В. Г. Короленка / За ред. П. Грищенка. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 1.
153. Карелин В. Школы Русского технического общества для рабочих и детей / В. Карелин // Советская педагогика. – 1990. – № 2. – С. 115.
154. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – С. 104.
155. Устав Черниговского ремесленного училища. – Чернигов. Тип. Губернского земства, 1892. – С. 1, 15.
156. С 1895–1896 – I годовой отчет по Нежинскому ремесленному училищу им. А. Кушакевича. – Нежин: Типо-Литография Венгера, 1896. – С. 3, 11.
157. Харьковский календарь на 1895 г. – С. 114.
158. Краткий обзор деятельности Харьковского городского ремесленного училища по учебной части за 1913 гражданский год // Известия Харьковской городской думы. – 1915. – № 1. – С. 281.
159. Материалы по обследованию Александровских ремесленных училищ Харьковской губернии (1909–1910 гг.). – Х.: Печатник, 1910. – С. 127–154.
160. Антонов А. А. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. / А. А. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион-Информ, 2004. – С. 178.
161. Материалы по обследованию Александровских ремесленных училищ Харьковской губернии (1909–1910 гг.). – С. 133.
162. Современное хозяйство города Харькова. – Х.: Тип. Губернского правления, 1914. – Вып. 1. – С. 27.

163. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, Т. 3, спр. 2192, арк. 212.
164. Шара Л. Роль муниципальных органов у розвитку освіти на Чернігівщині (1870–1900 рр.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 63.
165. Плаксіє Т. М. Міські Думи у розвитку народної освіти міст Наддніпрянщини. Кінець XIX – початок XX ст. / Т. М. Плаксіє // Матеріали науково-технічної конференції молодих вчених і спеціалістів Кременчуцької філії Харківського державного педагогічного університету. – Кременчук, 1994. – С. 18–20.
166. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 94.
167. Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – № 97.
168. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1876 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1877. – С. 481–483.
169. Журнал заседаний Черниговского губернского земского собрания за 1879 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1880. – С. 390.
170. Там само.
171. Неделя. – 1885. – № 9. – 3 марта. – С. 334.
172. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Е. Шпилевский // Черниговский полдень. – 1995. – 9 ноября. – С. 4.
173. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – С. 103.
174. Шара Л. Чернігівська міська дума. – С. 158.
175. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М.: Б.и., 1912. – С. 6.
176. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – С. 103.
177. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 г. – С. 154–155.
178. Харьковский календарь на 1896 г. – С. 114.
179. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 10, спр. 450, арк. 5.
180. Там само. – Арк. 161.
181. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 47 зв.
182. Козлов О. М. Світоч науки: Кролевецькій жіночий гімназії – 125 років / О. М. Козлов. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrodzhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/204-svitoch-nauky-krolevetskii-zhinochii-himnazii-125-rokiv.html>
183. Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 77. – С. 4; Там само. – № 979. – С. 4; Памятная книжка Киевского учебного округа. Черниговская губерния. – К.: Б.и., 1890. – Ч. IV. – С. 1–150.
184. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1883 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1884. – С. 35.
185. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1890 год. – СПб.: Б.и., 1892. – С. 70–123.
186. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления. – С. 128; Современное хозяйство города Харькова. – С. 13.
187. Харьковские губернские ведомости. – 1866. – № 80.
188. Харьковский календарь на 1883 год. – Х.: Тип Губернского правления, 1884. – С. 164–169; Первая всеобщая перепись... – Т. 46. – С. 13.
189. Первая всеобщая перепись... – Т. 33. – С. 13; Там само. – Т. 48. – С. 13.
190. Неделя. – 1885. – № 9. – 3 марта. – С. 323–324.
191. ДАСО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 65 зв.–66.
192. Высочайше разрешенный II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год. – Январь-апрель. – СПб.: Б.и., 1896. – С. 756.

-
193. Хижняков В. М. Вказана праця. – С. 215.
194. Корж Л. Династії некоронованих королів України в долі української освіти / Л. Корж. Режим доступу <http://history.siunynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrozhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/11-dynastii-nekoronovanykh-koroliv-ukrainy-v-doli-ukrajinskoj-osvity.html>
195. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 57, спр. 167, арк. 1–11.
196. ДАЧО. – Ф. 122, оп. 1, спр. 64, арк. 62.
197. Отчет о деятельности городского общественного правления за 1898 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – С. 171.
198. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть... – С. 146–147.
199. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов: Б.и., 1862. – С. 597.
200. Петропавловский Ф. О предполагаемом открытии библиотеки в Чернигове / Ф. Петропавловский // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 48. – С. 365–366.
201. Аскерова Л. С. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. – «Історія України» / Л. С. Аскерова. – Чернігів, 2011. – С. 162–163.
202. Частные объявления / Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 12.
203. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. – С. 178–179.
204. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 г. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – С. 89–92.
205. Там само. – С. 91.
206. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1900. – С. 116–118.
207. Там само. – С. 119.
208. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 76–77.
209. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред.. А. В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – С. 866.
210. ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 575, арк. 178–183.
211. Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов: Тип. Губернского Правления, 1895. – С. 391.
212. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898–1899 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1898. – С. 221–230.
213. Там само. – С. 221–230.
214. ДАЧО. – Ф. 1275, оп. 1, спр. 16, арк. 6.
215. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1912. – С. 69.
216. Южный край. – 1897. – 13 января. – С. 3.
217. Южный край. – 1897. – 6 марта. – С. 3.
218. Харьковский календарь на 1890 год. – С. 254.
219. Там само. – С. 254.
220. Там само. – С. 252–253.
221. Там само. – С. 252.
222. Харьковский календарь на 1895 год. – С. 483.

223. Южный край. – 1897. – 13 января. – С. 3.
224. Южный край. – 1897. – 15 февраля. – С. 3.
225. Южный край. – 1897. – 20 января. – С. 2.
226. Южный край. – 1897. – 10 июля. – С. 3.
227. Южный край. – 1897. – 6 февраля. – С. 4.
228. Южный край. – 1897. – 25 января. – С. 3.
229. Хижняков В. М. Вказана праця. – С. 69–77.
230. Южный край. – 1897. – 28 июня. – С. 2.
231. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. – С. 180.
232. Литвиненко А. Гастрольно-концертная жизнь Полтавы рубежа XIX–XX столетий: хроника художественных событий [электронный ресурс / А. Литвиненко. – Режим доступа: <http://histpol/pl/ua/ru/kultura/muzyka?id=4131>]
233. Там само.
234. Там само.
235. Южный край. – 1897. – 10 июля. – С. 3.
236. Южный край. – 1897. – 16 марта. – С. 4.
237. Южный край. – 1897. – 19 января. – С. 2.
238. Южный край. – 1897. – 16 января. – С. 3.
239. Южный край. – 1897. – 13 января. – С. 2.
240. Южный край. – 1897. – 6 февраля. – С. 2.
241. Южный край. – 1897. – 23 апреля. – С. 3.
242. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернатора (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х.: Изд. САГА, 2009. – С. 222–223.
243. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 95. – Часть неофициальная. – С. 4.
244. Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у XIX – на початку XX ст. // Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид. НДУ, 2010. – Вип. 57. – С. 272–278.
245. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 81. – С. 3.
246. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-красознавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 2.
247. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 534, спр. 418, арк. 4–6.
248. ДАЧО. – Ф. 127, оп. 8, спр. 11, арк. 109.
249. Российская музейная энциклопедия. – М.: Прогресс, Рипол Классик, 2001. – С. 101–102.
250. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 869–870.
251. Там само. – С. 870.
252. Отчет Министра народного просвещения за 1837 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Апрель. – С. 74.
253. Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX в.: исследования и документы / Сост.: Самойленко А. Г., Зозуля С. Ю., Потапенко Н. В. – Нежин: НГУ им. М. Гоголя, 2013. – С. 17–29.
254. Козловский И. П. Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородько к 1 января 1918 года / И. П. Козловский // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Нежин: Б.и., 1918. – Т. 32. – С. 26–27.
255. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища. – С. 169.
256. Зілінський І. Враження з подорожі по Україні літом 1911 р. / І. Зілінський // Березіль. – 1995. – № 3–4. – С. 153–165.

-
257. Церковные ведомости. – 1891. – № 50. – С. 2.
258. Чорний Д. М. Вказана паоця. – С. 226.
259. Покидченко Л. А. Архивные документы об истории памятника И. Г. Харитоненко в Сумах / Л. А. Покидченко // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: Вид. СДПУ, 1994. – Частина I. Історія. – С. 55.
260. Барков Д. Первый памятник Кобзарю поставили меценаты Алчевские / Д. Барков. – Дело. – 2006. – 9 января. – С. 2.
261. Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні враження й замітки) / Д. Дорошенко. – К.: Друкар, 1919. – С. 18.
262. Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 18. – С. 616–131; № 19. – С. 18.
263. Нікітін М. Ю. Діяльність земств Харківської губернії в медичній та освітній галузях (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / М. Ю. Нікітін. – Київ, 2014. – С. 14.

ПІСЛЯМОВА

У структурі кожної держави органи місцевого самоврядування займають надзвичайно важливе місце. Серед головних завдань, які вирішувала влада Російської імперії у другій половині XIX ст., було створення ефективних самоврядних інституцій. Проводячи реформи, правлячі кола намагалися вдосконалити економічну та політичну сферу при збереженні впливу представників привілейованих станів.

Опрацьовані матеріали засвідчують, що в результаті проведених реформ спостерігалось збільшення міського населення з середини 60-х рр. XIX ст., коли селяни у пошуках постійної або сезонної роботи їдуть до міст. Протягом другої половини XIX ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях відбувається ріст чисельності мешканців міст (відповідно в 1,53, у 1,75 та в 1,44 рази). Лідерство Харківської губернії забезпечували стрімкі темпи росту населення губернського центру, яке за період з 1863 по 1897 рр. збільшилося більше ніж у 3,3 рази. Харків у зазначений період перетворився в один із найрозвиненіших промислово-торговельних центрів імперії.

У кожній з трьох губерній виокремлюються міста-лідери, в яких динаміка зростання числа мешканців перевищувала середньостатистичні дані по своєму регіону. Як правило, до таких належали місцеві центри промисловості та торгівлі (Кременчук, Суми, Ніжин та інші). Одночасно з процесом зростання міського населення місцевими чиновниками фіксувалася і зворотна тенденція в окремих містах, які не мали достатньо розвиненої торгівлі та промисловості. Особливо така тенденція спостерігалася на початку 80-х рр. XIX ст. Такі населені пункти перетворювалися на своєрідних донорів (Глинськ, Городня, Остер), бо їхні мешканці переїздили до більш перспективних міст у пошуках роботи та кращої долі. Міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX ст. відповідно до чисельності населення умовно можна поділити на 3 групи: перша – з числом мешканців від 20 тис. і більше; друга – від 10 до 20 тис.; третя – від 3 до 10 тис.

Процеси, що відбувалися на українських землях, вплинули на соціальну структуру населення. Ці зміни ще не були кардинальними, але тенденції, які намітилися, остаточно викристалізувалися пізніше. Система поділу населення на соціальні групи була недосконалою і не відповідала реаліям того часу. Це призводило до певної плутанини і часто не відображало об'єктивної картини соціальної структури міського населення. Однією з основних соціальних груп, що домінувала серед населення більшості міст Полтавської та Чернігівської губерній наприкінці XIX ст., були міщани (відповідно від 70% до 40% та від 80% до 40%). У містах Харківської губернії на їхню долю приходилося від 40% до 30% мешканців. Частина забагатілого міщанства з часом трансформувалася в купецтво та підприємців, а зuboжила поповнювала ряди найманих робітників. Селянство

становило другу за чисельністю групу міського населення (у містечках вони домінували – 80%–90%). У містах

досліджуваних губерній протягом другої половини XIX ст. спостерігалася зворотна закономірність. Там, де міщани становили більшість серед населення, селяни складали другу за чисельністю групу населення і навпаки.

Дворяни, купецтво, духівництво та почесні громадяни мали незначне представництво серед мешканців у переважній більшості міст. Спостерігалось навіть поступове зменшення частки купецтва та почесних громадян. Середня і дрібна торгівля поступово здавали позиції під тиском великих торговельних компаній, а із середовища почесних громадян починає виокремлюватися інтелігенція як окрема група міського населення.

У звітних матеріалах місцевих адміністрацій згадується така категорія мешканців, як «інші стани». Можна допустити, що її представники поповнювали вже існуючі соціальні групи міського населення і ті, що лише формувалися.

Етноконфесійна ситуація в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній протягом другої половини XIX ст. не зазнала суттєвих змін. Ядро міського населення складали православні. У середньому на їхню долю приходилося від 60% до 90% загального числа мешканців. Другу групу становили іудеї, які мали значне представництво в центрах місцевої та регіональної торгівлі. За виключенням Чернігівської губернії, на Полтавщині і Харківщині третю за чисельністю конфесійну групу складали католики (на Чернігівщині – розкольники). Представники інших конфесій (протестанти, вірмено-григоріани, мусульмани та інші) мали мізерне представництво серед мешканців міст або взагалі воно було відсутнім.

До кінця XIX ст. в офіційних звітах Російської імперії не існувало традицій підрахунку населення за національною ознакою. Тому ми спираємося на дані перепису 1897 р., що більш-менш точно засвідчує національну приналежність мешканців міст, яка була прогнозованою з огляду на основні конфесійні групи. Українці (більше 50%), росіяни (від 20% до 40%) та іудеї (трохи більше 10%) домінували в житті міст зазначених губерній. Українці, росіяни та білоруси головним чином займалися обробкою землі, були задіяні у промисловому виробництві та певних промислах (від 95% до 40%), іудеї контролювали середню і дрібну торгівлю. Представники інших національностей були зайняті у різних сферах виробництва. У цілому ж чисельне зростання етноконфесійних груп, яке простежувалося протягом другої половини XIX ст., було пропорційним до динаміки загального росту чисельності міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Неосновні національні групи (поляки, німці, чехи та інші) становили менше 1% від загальної кількості міського населення і посіли певне місце в економічному та культурному житті регіонів.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризувався певними спробами російського царизму знищити залишки української автономії, що проявлялося в бажанні уніфікувати міське управління. Саме в цьому контексті слід розглянути Жалувану грамоту на права і вигоди міст Російської імперії,

яка передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах (там, де воно використовувалося) і створення нової системи міського управління. Грамота започаткувала становлення всестанового суспільства і трансформації міст у самоврядні общини. Міські общини отримали право формувати органи міського правління (головним чином, представників торгово-промислових верств), формувати і розпоряджатися місцевими бюджетами. Закон характеризувався нечітким визначенням компетенції дум, передбачався жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій. Формування органів міського самоврядування відбувалося за низької активності виборців та порушення законодавства. Гласні сприймали свої обов'язки як тягар, що призводило до бездіяльності або бажання звільнитися зі служби. Обмежені повноваження, пасивність гласних, значна кількість обов'язкових загальнодержавних видатків призводили до негативних наслідків: невиконання бюджетів, росту недоїмок, мала ефективність при розв'язанні господарсько-культурних потреб населення, формування у мешканців міст недовіри до створених самоврядних інституцій.

За часів нетривалого правління Павла I була здійснена спроба реформувати міське самоврядування за пруським зразком. Однак на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній ратгаузи не встигли розпочати свою практичну діяльність. З 1801 р. у Російській імперії відновлюється дія Жалуваної грамоти 1785 р., за якою працювали в більшості міст досліджуваних губерній до 1870 р. і яка стала основою при підготовці Міських положень XIX ст.

Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на суть окремих теорій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати пропозиції щодо змін місцевого управління. У середині і другій половині XIX ст. було п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична). Головною відмінною рисою серед них було розуміння питання про співвідношення місцевого самоврядування і державної влади, а також державного управління. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) і державної теорій. Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади.

Результатом пошуку майбутнього варіанту міського самоврядування стали Положення, розроблені для Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Вони були першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Положення повністю не задовольняли жодний із політичних таборів. Консерватори вважали, що зроблені «поступки» послаблюють владу, а ліберали та демократи нарікали на половинчастий характер документів, які фіксували значний контроль місцевих адміністрацій над громадськими управліннями.

Міське положення 1870 р. стало пошуком нової моделі місцевого самоврядування. Воно поєднувало ліберальні ідеї і принципи самостійності з централізмом державного апарату. У законі були зафіксовані принципи розподілу гілок влади, всестановості, майнового цензу. Одночасно недемократичний характер виборчої системи не допускав до формування представницьких органів влади значну частину міського населення. Трикурійна система порушувала пропорційність делегування від різних соціальних груп до громадських управлінь. До управління містами не допускалися представники освічених прошарків населення. Новостворені самоврядні структури не мали примусової влади, що зменшувало їхню ефективність. Вони знаходилися під значним контролем місцевих адміністрацій. Головним завданням громадських управлінь було виконання загальнодержавних потреб, і лише після цього розвиток комунального господарства та розв'язання проблем соціально-культурного характеру. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Загострення політичної ситуації в останній чверті XIX ст. і бажання консервативних кіл імперії виправити «помилки» 60–70-х рр. XIX ст. призвело до прийняття Положення 1892 р. Нове виборче законодавство суттєво скоротило кількість виборців (80–90% виборців і гласних становили представники дворянства). Міська реформа суттєво знизила компетенцію громадських управлінь. Місцеві адміністрації отримали право не лише наглядати за законністю діяльності дум та управ, але й визначати доцільність їхніх дій. Самоврядні інституції перетворилися у різновид виконавчих інституцій місцевих адміністрацій. Незважаючи на звуження компетенції органів міського самоврядування (навіть у господарських справах), вони залишалися осередками, де можна було реалізувати громадські ініціативи, а також місцем накопичення досвіду з організації та практичної діяльності самоврядних структур.

Реалізація Положення 1870 р. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях тривала до 1880 р. У середньому до виборів допускалася приблизно 1/10 усіх мешканців міст (у губернських містах цей відсоток був ще меншим). Існувала зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший його відсоток допускався до виборів. Близько 4/5 виборців відносилися до непривілейованих станів (інколи до 80–90%). У більшості міст серед виборців домінували міщани. Селяни в середньому складали 1/4 усіх виборців (інколи 30–50%). Купці найбільше представництво серед виборців мали у торговельних центрах. Представники привілейованих станів у середньому становили 1/5 частину всіх виборців (за виключенням губернських міст). Лише 40 % виборців мали освіту (більшість початкову). У виборчих списках і серед гласних домінували православні, а іудеї становили другу за чисельністю групу (до 30% гласних). Практично в усіх містах серед виборців переважали платники дрібних податків, які сплачували на користь міст від декількох

рублів до декількох копійок. Харків був виключенням, що закономірно з огляду на рівень його економічного розвитку. Своєрідність складу виборців часто призводила до обрання гласними випадкових осіб, а також чисельних порушень під час виборів: підкупи, недотримання майнового цензу, осілості, агітації тощо.

У результаті запровадження Положення 1892 р. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях (тривало 4 роки) число виборців скоротилося в 5–6 разів і становило 1–2% усіх мешканців міст. Домінуючі позиції серед виборців і гласних отримали дворяни та почесні громадяни ($\approx 90\%$). Лише у великих торговельних та губернських центрах незначне представництво мали підприємці і торгівці (2–9%). Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в окремих містах спостерігалось певне зростання числа виборців, що пояснювалося економічним розвитком окремих міст і збільшенням числа заможних громадян. Як і в попередні роки, значна частина виборців ігнорувала вибори до органів самоврядування. У заштатних містах і посадах запроваджувалося спрощене управління (за зразком колишніх волосних правлінь).

Нове Положення суттєво звузило повноваження самоврядних інституцій. Останні, перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, намагалися вирішувати господарсько-культурні проблеми населення. Рівень співпраці громадських управлінь і місцевих адміністрацій часто залежав від поглядів губернаторів на роль і місце самоврядних інституцій в системі державного управління. На відміну від Харківської, у Полтавській та Чернігівській губерніях між губернаторами і громадськими управліннями взаєморозуміння було практично відсутнім, що проявлялося в систематичному втручанні в роботу муніципальних структур (інколи всупереч законодавству) і зверхньому ставленні. Співпраця міських громадських управлінь та земств також носила неоднозначний характер. Спільно розвиваючи медичну та освітню галузі (на дольовій основі) і досягнувши у цій роботі значних успіхів, міські думи і земства в той же час сперечалися щодо обсягів податків, що сплачували містяни на користь земств, та відсутності контролю за їх використанням земствами.

Фінансовою основою діяльності громадських управлінь були місцеві бюджети, які формувалися за рахунок постійних та випадкових джерел. Обсяги надходжень залежали від стану економічного розвитку як кожного міста, так і економічної ситуації в державі. Основу міських бюджетів становили платежі від оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ, від продажу торговельних та промислових свідоцтв (від 50% і більше). Протягом другої половини XIX ст. у містах досліджуваних губерній спостерігалася стійка тенденція до зростання обсягів надходжень від даних статей. Поглиблення ринкових відносин та ініціатива громадських управлінь окремих міст позитивно позначалися на збільшенні коштів у бюджетах від оренди комунальної інфраструктури, питейних закладів, візницького промислу, фінансово-кредитних установ (відраховували містам 2/3 прибутків). За 1870–1900 рр. загальна сума

прибутків у містах досліджуваних губерній зросла більш ніж у 7 разів. Найбільші темпи фіксувалися у губернських містах, а також торговельних центрах.

При плануванні витатків самоврядні інституції в першу чергу виділяли кошти на виконання обов'язкових загальнодержавних потреб: утримання державних адміністрацій, поліції, в'язниць, військової повинності, сплати майнового податку державі і земствам. За тридцять років об'єм витрат громадських управлінь на виконання зазначених статей зріс майже у 9 разів. В окремих містах досліджуваних губерній рівень витрат на загальнодержавні повинності перевищував обсяги надходжень до бюджетів, що призводило до неможливості реалізації програм з розвитку комунального господарства та соціально-культурної сфери, накопиченню недоїмок (у 4 рази), введенню нових податків. Це, у свою чергу, негативно позначилося на життєвому рівні населення. Громадські управління неодноразово зверталися до уряду з клопотанням про звільнення їх від обов'язкових витатків або зменшення обсягів повинностей. Уряд, розуміючи економічну ситуацію на місцях, наприкінці XIX ст. погодився на відміну окремих витатків (з утримання установ повітової поліції та в'язниць).

До обов'язкових витрат законодавство відносило утримання містами пожежних команд, на що припадало від 30% до 50% усіх витрат громадських управлінь (лише в містах Чернігівської губернії витатки на дану статтю з 1870 по 1893 рр. зросли на 120%). Розпорядником міських коштів на протипожежну охорону була поліція, що викликало незадоволення і суперечки між самоврядними інституціями та поліцейськими чиновниками. З огляду на таку ситуацію в усіх містах наприкінці XIX ст. були створені Вільні пожежні товариства, які контролювалися громадськими управліннями. Члени товариств проводили роз'яснювальну і профілактичну роботу серед громадян, що призвело до зменшення пожеж (майже в 2 рази) і завданої ними шкоди (у 3 рази).

Після виконання обов'язкових витатків кошти, що залишалися у міських бюджетах, спрямовувалися на розвиток комунального господарства та соціально-культурну сферу. Залежно від фінансових можливостей та усвідомлення найбільш актуальних завдань, що стояли перед міською владою, гласні визначали пріоритетні завдання щодо розвитку муніципального господарства, а також шляхи і методи їхнього розв'язання. У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. санітарно-гігієнічна справа, проблеми водопостачання і впорядкування вулиць були серед основних при розбудові муніципальної інфраструктури. Завдяки зусиллям громадських управлінь у містах зазначених губерній було започатковано контроль санітарного стану, проводилися асенізаційні роботи, заходи щодо забезпечення населення питною водою, а також нагляд за виробництвом та реалізацією продуктів харчування. Лише в поодиноких містах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. були побудовані водогони і каналізаційні системи. У губернських та економічно розвинених містах самоврядні інституції систематично виділяли кошти на брукування й

ремонт вулиць і площ. Тільки в містах Чернігівської губернії за тридцять років було забруковано близько 41 погонного кілометра вулиць, на що було виділено більше 250 000 руб. бюджетних коштів. У невеликих та економічно відсталих містах, містечках та посадах продовжували ремонт доріг дідівськими способами (ями засипали хмизом та землею).

З метою покращення повсякденного життя городян у багатьох містах організовувалося освітлення вулиць (часто починали з околиць), намагалися розвивати комунальний транспорт, упорядковували візницький промисел. Для покращення економічної ситуації здійснювалися заходи, спрямовані на озеленення міст, приймалися рішення щодо охорони навколишніх водойм і лісів, заборонялася практика скидання нечистот у водойми і хижачьке вирубування лісів. У містах організовувалася нічна охорона. Обсяги виділених бюджетних коштів на вищезгадані статті залежали від ступеня економічного розвитку кожного міста.

Розбудова медичної, освітньої галузей та культурно-просвітницька робота займали важливе місце у практичній діяльності самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. На початку 70-х рр. XIX ст. у більшості міст зазначених губерній були відсутні муніципальні лікарні та аптеки. Існуючі лікувальні заклади не мали достатньої кількості кваліфікованих кадрів та обладнання. Самоврядні інституції докладали зусиль для створення цілісної мережі лікувальних закладів (лікарні, амбулаторії, прийомні покої, аптеки), діяльність яких базувалася на принципах загальної доступності, ефективності та максимальної безкоштовності. Громадські управління намагалися поліпшувати матеріально-технічну базу лікувальних закладів, а також здійснювали підбір, підготовку кваліфікованих кадрів, використовуючи систему заохочень. Проводилася робота з попередження епідеміологічних захворювань (щеплення, просвітницька діяльність). Протягом 70–90-х рр. XIX ст. витрати на медичну галузь у містах зазначених губерній зросли більше ніж у 2 рази, але цих коштів часто не вистачало. Тому самоврядні інституції активно залучали до розбудови системи медичного обслуговування земства, державні дотації, громадськість та окремих меценатів. Спільні зусилля дозволяли реалізовувати більше проєктів у медичній сфері, що позитивно позначалося на житті городян.

Існуюча система освіти не відповідала вимогам часу, що змушувало самоврядні органи Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній долучатися до розвитку освітньої галузі. Муніципальні структури розвивали дошкільну, початкову, середню і професійну освіту. Прогресивно налаштовані гласні виступали за безстановий характер освіти (особливо середньої) та її доступність. Найбільша увага приділялася розв'язанню організаційно-господарських проблем початкових навчальних закладів. Громадські управління, незважаючи на контроль з боку держави і церкви, намагалися вдосконалити навчально-виховний процес, навчально-методичне забезпечення і кадровий склад освітніх установ. Це сприяло зростанню числа писемних серед міського населення (1897 р. – Полтавська губернія 39,8%, Харківська – 40,3%, Чернігівська – 38,4%).

Залишковий принцип фінансування освіти не дозволяв вирішувати всі існуючі освітянські проблеми. Найменш розвиненою ланкою освіти у вищезгаданих губерніях були позашкільні освітні установи. Важливу роль у розбудові всіх типів шкіл відігравали громади міст, меценати, земства, які часто брали на себе левову частку всіх фінансових витрат. Саме завдяки їм у містах Харківської губернії було відкрито значну кількість середніх навчальних закладів.

Додатковими факторами, що стримували розвиток освітньої сфери в губерніях, слід вважати: суперечки між громадськими управліннями, земствами та училищними радами щодо організації, фінансування та компетенції освітніх закладів; незрозуміння окремими гласними актуальності освітянських проблем.

Скромні фінансові можливості вплинули на стан культурно-просвітницької роботи. У переважній більшості міст досліджуваних губерній у другій половині XIX ст. розвиток бібліотечної та музейної справи, підтримка театральньо-концертного руху не відносилися до першочергових завдань, а розвивалися головним чином за рахунок громадської ініціативи та меценатів. Громадські управління надавали під бібліотеки приміщення, землю тощо. Фінансування і формування бібліотечних фондів найчастіше здійснювалися за кошти меценатів. Влада міст ініціювала проведення на їхній базі різноманітних лекторіїв та інших просвітницьких заходів.

Громадські управління досліджуваних губерній обмежувалися підтримкою приватних театрів і музичних колективів (надавали приміщення і дозволи на діяльність). Лише влада губернських міст могла собі дозволити утримання громадських театрів. Діяльність місцевих акторів і труп, які гастрювали, позитивно впливала на повсякденне життя громадян, формуючи у них художній смак та інтерес до культурної спадщини.

Мізерна кількість діючих музеїв на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній не могла задовольнити духовні потреби населення. У містах, де вони функціонували, самоврядні інституції ініціювали проведення на їхній базі тематичних лекцій та екскурсій, закликали керівництво навчальних закладів активніше використовувати музейні фонди у навчально-виховному процесі.

Співпраця самоврядних інституцій і громадськості надавала можливість реалізувати ініціативи населення щодо увічнення пам'яті відомих і шанованих осіб. Влада «прохолодно» ставилася до такої ініціативи міських громад та самоврядних інституцій, сприймаючи її як перевищення повноважень, передбачених тогочасним законодавством. Таке ставлення пояснювалося «неоднозначністю» осіб, пам'ять про яких пропонувалося увічнити (Т.Г. Шевченко, М.В. Гоголь, І.П. Котляревський та інші), і порушувало існуючу традицію, коли пам'ятники ставили на честь царів та офіційно шанованих подій. Лише на початку XX ст. зі зміною політичної ситуації в Російській імперії центральна влада дещо послабила вимоги при наданні дозволів щодо увічнення пам'яті видатних людей.

У результаті проведеного дослідження нами сформульовані пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства:

У частині децентралізації влади та перерозподілу повноважень необхідно ліквідувати розподіл на власні та делеговані повноваження, чітко розмежувати повноваження між рівнями системи адміністративно-територіального устрою, залишивши органам виконавчої влади лише ті, які не можуть бути делеговані.

Слід опрацювати можливість внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині децентралізації фінансів та зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування, запровадивши розподіл єдиного казначейського рахунку на окремі рахунки для коштів державного бюджету, обласних і районних бюджетів та для коштів міських, селищних і сільських рад.

Для забезпечення достатності власних джерел доходів місцевих бюджетів з метою виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень внести зміни до Податкового кодексу, що підвищить рівень наповнення місцевих бюджетів та дозволить ефективніше вирішувати нагальні проблеми територіальних громад.

Професіоналізація посадових осіб місцевого самоврядування потребує цілісного політико-управлінського комплексу. Тому необхідно здійснювати планування зовнішнього рекрутування та професійну освіту працівників виконавчих органів рад, перспективне планування потреби в кадрах органів місцевого самоврядування.

Реалізація вказаних пропозицій дозволить підвищити ефективність практичної діяльності органів місцевого самоврядування, а також поліпшити якість надання управлінських послуг громадянам.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування та діяльності органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. Складність та неоднозначність історичного досвіду нашого народу вимагає подальшого наукового вивчення даної проблеми на регіональному та загальноукраїнському рівнях. Зокрема, малодослідженими залишаються питання складу органів міського самоврядування, формування нових соціальних груп, повсякденного життя городян, аналізу специфічної міської самосвідомості та культури.

ДОДАТКИ

Додаток А 1.1

Динаміка зміни чисельності міського населення Харківської губернії

Міста	1876 р. (чол.)	1897 р. (чол.)
Харків	86454	173989
Охтирка	18303	23399
Богодухів	11959	11752
Білопiлля	13408	15215
Валки	6863	7938
Вовчанськ	9291	11020
Золочів	5995	6573
Зміїв	4050	4673
Ізюм	12827	13108
Краснокутськ	5201	6860
Куп'янськ	4515	6893
Лебедин	25138	14301
Недригайлів	5595	5873
Слов'янськ	10849	15792
Старобільськ	16219	9801
Суми	13730	27564
Чугуїв	9061	12592

Складено за: Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 1.

Додаток А 1.2

Динаміка зміни чисельності міського населення
Полтавської губернії

Міста	1876 р.	1897 р.
Полтава	33979	53703
Гадяч	8425	7721
Глинськ	2857	3533
Градизьк	7107	9486
Зіньків	10589	10443
Золотоноша	7896	8739
Кобеляки	12989	10487
Костянтиноград	4679	6455
Кременчук	30472	63007
Лохвиця	7903	8911
Лубни	5205	10097
Миргород	7445	10037
Переяслав	9287	14614
Пирятин	4887	8022
Прилуки	12878	18532
Ромни	5952	22510
Хорол	5501	7997

Складено за: Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 1.

**Динаміка зміни чисельності міського населення
Чернігівської губернії**

Міста	1860 р.	1876 р.	1879 р.	1897 р.
Чернігів	14008	16174	16810	27716
Борзна	7692	7574	14349	12526
Глухів	10008	13398	15112	14828
Городня	3359	2473	2391	4310
Козелець	4546	5078	5758	5141
Конотоп	8958	9946	10769	18770
Кролевець	7209	8145	10762	10384
Мглин	7984	6165	7033	7640
Ніжин	17948	21590	31787	32113
Новгород-Сіверський	6162	6305	9982	9182
Новозибків	9348	7612	9531	15362
Остер	4654	2831	2935	5370
Сосниця	5874	5657	4343	7087
Стародуб	12474	12333	24298	12381
Сураж	4013	3770	4583	4006
Березне	8176	9790	Дані відсутні	9922
Короп	5034	5381	Дані відсутні	6262
Нове Місто	2200	Дані відсутні	Дані відсутні	1488

Складено за: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 581, 632–633.; Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 32–39; РНБ. – Ф. 640: спр. 22, арк. 22; спр. 1725, арк. 29; Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 1.

Додаток А 2.1

Розподіл міського населення Харківської губернії за станами (1868 р.)

Міста	Дворяни (чол.)	Духівництво (чол.)	Почес. громадяни (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Цеховики (чол.)	Селяни (чол.)
Харків	7578	1605	786	2885	17302	3830	17042
Золочів	11	59	-	28	160	-	5234
Валки	221	129	6	68	676	-	6333
Богодухів	213	93	10	144	1332	907	6158
Краснокутськ	49	81	6	23	1089	906	3270
Охтирка	387	250	6	218	1892	2416	11110
Лебедин	236	204	-	111	1283	2261	9447
Недригайлів	8	37	-	65	426	44	4297
Суми	311	158	5	364	2690	2207	7002
Білопідлля	49	131	-	172	847	1942	7699
Ізюм	396	114	3	227	2930	895	6930
Слов'янськ	306	100	2	776	5029	-	4116
Зміїв	296	37	1	33	207	3	2377
Чугуїв	251	52	115	96	163	-	4874
Куп'янськ	286	60	-	74	885	9	2548
Вовчанськ	219	59	2	96	1217	45	6652
Старобільськ	123	93	31	526	4976	-	3998
Усього	10940	3242	973	5906	43104	15465	109087

Складено за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – X.: Университетская типография, 1868. – С. 100–104.

Додаток А 2.2

Розподіл міського населення Харківської губернії за станами (1897 р.)

Міста	Дворяни потомст- венні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Селяни (чол.)	Іноземці (чол.)
Харків	16690	1914	3585	58572	85114	1865
Золочів	33	33	16	256	6213	-
Охтирка	815	172	168	5678	16255	29
Богодухів	365	104	94	2772	8308	4
Краснокутськ	74	20	28	1811	4888	-
Валки	255	67	50	1004	6419	19
Вовчанськ	300	62	144	2908	7461	13
Зміїв	252	27	37	763	3489	3
Чугуїв	393	79	117	2042	9316	14
Ізюм	744	102	106	4384	7342	15
Слов'янськ	406	46	204	7528	7242	37
Куп'янськ	417	459	72	2609	3504	8
Лебедин	327	72	74	4529	9135	6
Недригайлів	13	28	25	257	5512	2
Старобільськ	420	89	88	2575	6390	11
Суми	1473	343	436	7685	16918	192
Білопілья	199	74	109	4364	10383	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 2.

**Розподіл міського населення Полтавської губернії
за станами (1897р.)**

Міста	Дворяни потом- ственні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міща- ни (чол.)	Селя-ни (чол.)	Іно- земці (чол.)
Полтава	6396	1094	1192	21516	21904	250
Гадяч	327	44	218	5173	1910	2
Зіньків	356	90	166	6546	3144	1
Золотоноша	325	37	134	6359	1610	-
Кобеляки	626	104	188	3072	6414	8
Костянтиноград	282	57	265	3638	2083	16
Кременчук	2800	156	1527	39112	18061	226
Градизьк	59	45	70	3302	3040	1
Лохвиця	344	77	125	6462	1813	8
Лубни	1234	348	205	5255	2731	48
Миргород	355	77	106	6486	2967	1
Переяслав	463	278	270	9694	3676	8
Пирятин	300	31	219	5021	2306	29
Прилуки	295	95	274	12374	4586	31
Ромни	1112	308	645	9035	11084	20
Глинськ	23	16	21	844	2600	3
Хорол	474	69	261	3453	3653	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 2.

**Розподіл населення повітових міст Чернігівської губернії
за станами (1879 р.)**

Міста	Привілейовані стани (%)	Купці та почесні громадяни (%)	Міщани та цехові (%)	Селяни, козаки (%)	Інші стани (%)
Борзна	1,1	0,5	46,9	47,4	4,1
Глухів	1,7	4,1	76,7	12,1	5,4
Городня	3,4	5,3	81,7	2,5	7,1
Козелець	3,1	2,6	79,5	6,2	8,6
Кролевець	2,3	2,7	63,9	20,6	10,5
Конотоп	2,1	2,3	57,7	31,1	6,8
Мглин	4,5	1,1	54,8	34,5	5,1
Новгород-Сіверський	5,4	5,7	77,6	6,2	5,1
Новозибків	1,3	5,4	88,9	0,1	4,3
Ніжин	2,6	2,6	56,8	27,8	10,1
Остер	8,4	5,2	78,5	-	7,9
Сосниця	8,9	1,5	20,4	57,4	11,8
Стародуб	1,6	0,9	49,8	45,7	2,0
Сураж	2,9	2,1	83,6	7,2	4,2

Складено за: Російська національна бібліотека (далі РНБ). – Ф. 600, спр. 1657, арк. 32.

Розподіл міського населення Чернігівської губернії за станами (1897 р.)

Міста	Дворяни потомст- венні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Селяни (чол.)	Інозем- ці (чол.)
Чернігів	3976	1231	396	12829	8461	52
Березне	184	23	56	3174	6390	-
Борзна	358	74	171	5496	6125	-
Глухів	1027	175	336	8471	4617	40
Городня	290	32	86	2547	1272	1
Козелець	430	42	89	2739	1690	10
Конотоп	865	96	272	11814	5313	18
Кролевець	359	51	192	6029	3631	5
Короп	90	63	101	3943	1991	-
Мглин	253	75	163	4974	2061	1
Новгород- Сіверський	748	214	234	5821	1876	17
Новозибків	896	70	484	10331	383	23
Нове-Місто	14	9	-	1388	70	-
Ніжин	1606	283	481	16717	12189	95
Остер	271	43	93	2786	2124	1
Сосниця	324	47	46	2470	4095	-
Стародуб	679	222	273	8513	5478	20
Погар	114	49	92	3622	1066	-
Сураж	258	37	76	2809	770	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 2.

**Основні національні групи населення міст
Харківської губернії (1897 р.)**

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Іудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Харків	109914	25092	612	9848	2353	3969
Золочів	155	6413	-	1	1	2
Охтирка	2604	20390	6	168	22	86
Богодухів	414	11169	16	90	8	42
Краснокутськ	88	6767	-	-	1	-
Валки	514	7343	2	14	7	20
Вовчанськ	3090	7823	-	58	2	14
Зміїв	465	4171	4	17	5	6
Чугуїв	10838	1118	6	173	15	146
Ізюм	2700	10268	1	87	22	26
Слов'янськ	3668	11676	23	238	43	58
Куп'янськ	796	5981	2	71	3	21
Лебедин	406	13703	-	112	9	35
Старобільськ	1988	7691	-	86	13	19
Суми	6642	19440	72	729	280	187
Білопілья	1111	13951	2	9848	23	25

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния.– СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 2–3, 102.

**Розподіл населення
Харкова за мовною ознакою**

	1883 р.	1897 р.
Росіяни	61529 чол. (61 %)	109914 чол.(64 %)
Українці	29673 чол. (29,5 %)	45092 чол. (26, 2%)
Білоруси	971 чол. (0,96 %)	612 чол. (0,36 %)
Іудеї	5135 чол. (5 %)	9848 чол. (5,73 %)
Німці	2059 чол. (2 %)	2353 чол. (1,4 %)
Поляки	1375 чол. (1,4 %)	3969 чол. (2,3 %)
Усього	100742 чол. (100 %)	171788 чол. (100 %)

Складено за: Харковский календарь на 1883 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1876. – С. 152–160; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 60–68.

**Основні національні групи населення міст
Полтавської губернії (1897 р.)**

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Гудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Полтава	11035	30086	96	10690	302	1076
Гадяч	201	5625	11	1854	5	20
Зіньків	187	8957	-	1261	3	29
Золотоноша	663	5238	6	2765	6	58
Кобеляки	564	7708	4	2115	12	41
Костянтин- ноград	575	4639	6	1099	104	8
Кременчук	12130	18980	286	29577	438	1099
Градизьк	52	8302	14	1111	3	4
Лохвиця	333	6071	1	2465	5	23
Лубни	960	5975	15	3001	49	67
Миргород	427	8290	6	1248	4	4
Переяслав	468	8348	12	5737	7	28
Пирятин	286	4462	12	3193	23	27
Прилуки	821	11850	20	5719	39	46
Ромни	1933	13856	44	6341	76	218
Глинськ	35	3212	1	273	7	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 2–3.

Число іудеїв у містах Полтавської губернії (1889 р.)

Місто	Кількість іудеїв (чол.)
Полтава	7194
Гадяч	2540
Зіньків	835
Золотоноша	1843
Кобеляки	2491
Кременчук	27284
Костянтиноград	928
Лохвиця	3272
Лубни	2805
Миргород	851
Переяслав	4700
Пирятин	1965
Прилуки	3102
Ромни	4300
Глинськ	294
Хорол	1282

Складено за: Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – С. 15.

Додаток А 2.10

**Основні національні групи населення міст Чернігівської губернії
(1897 р.)**

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Іудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Чернігів	7985	10085	109	8780	111	374
Березне	144	8349	60	1354	2	6
Борзна	109	10846	13	1515	7	29
Глухів	2217	8621	29	3837	32	75
Городня	604	2349	24	1248	7	74
Козелець	468	2834	1	1632	17	77
Конотоп	3565	10290	263	4415	50	139
Кролевець	209	8328	5	1815	2	12
Короп	77	5309	2	865	-	2
Мглин	4840	23	75	2675	3	4
Новгород- Сіверський	1296	4884	3	2941	11	31
Новозибків	11055	70	303	3787	36	97
Нове Місто	1421	-	-	67	-	-
Ніжин	2366	21733	46	7578	72	238
Остер	399	3229	7	1596	18	43
Сосниця	158	5068	2	1840	1	15
Стародуб	7255	133	5	4897	10	56
Погар	3800	-	-	1159	6	-
Сураж	559	33	978	2400	5	25

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 2–3, 112.

Склад міського населення Харківської губернії за віросповіданням (1861 р.)

Міста	Православні та одновірці (чол.)	Розкольники (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)
Харків	48677	6	613	842	92
Золочів	5367	-	8	-	1
Валки	5924	-	7	-	11
Богодухів	9408	-	39	13	-
Краснокутськ	6427	-	-	-	-
Охтирка	17344	-	52	19	-
Лебедин	13689	-	27	10	20
Недригайлів	6167	-	-	-	-
Суми	11185	-	58	20	10
Білопідлля	11743	-	2	-	1
Ізюм	11117	-	45	17	-
Слов'янськ	10216	1	8	-	-
Зміїв	4083	-	11	-	11
Чугуїв	7981	72	90	10	16
Куп'янськ	5543	-	38	7	4
Вовчанськ	7862	-	34	5	-
Старобільськ	8135	-	24	5	-

Складено за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 г. – Х.: Университетская типография, 1863. – С. 94–95, 101.

Додаток А 2.12

Розподіл населення міст Харківської губернії
за віросповіданням (1888 р.)

Міста	Православні (чол.)	Розкольники (чол.)	Вірмено-григоріани (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)	Магометани (чол.)	Караїми (чол.)
Харків	167041	407	192	2646	1340	16318	118	195
Золочів	4636	-	-	1	-	2	-	-
Охтирка	24860	-	-	240	60	173	77	-
Богодухів	11093	-	-	13	4	40	-	-
Краснокутськ	6363	-	-	-	-	5	-	-
Валки	5900	4	4	52	3	18	1	-
Вовчанськ	7978	-	-	-	-	34	-	-
Зміїв	6194	1	-	3	-	15	-	-
Чугуїв	11445	113	-	53	13	67	-	-
Ізюм	20398	-	-	109	8	70	-	-
Слов'янськ	15349	-	10	11	10	242	-	-
Куп'янськ	3168	-	-	19	-	58	1	-
Лебедин	15479	-	-	37	-	79	-	-
Недригайлів	6348	-	-	2	-	-	-	-
Старобільськ	11797	9	-	10	7	51	-	-
Суми	16121	-	3	124	96	455	12	25
Білопілля	11010	-	-	41	-	112	-	-

Складено за: Харьковский календарь на 1899 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – С. 301–303.

**Розподіл міського населення Харківської губернії
за віросповіданням (1890 р.)**

Міста	Православні та одновірці (чол.)	Розкольники (чол.)	Вірмено-григоріани (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)	Караїми (чол.)	Магометани (чол.)
Харків	167241	407	183	2666	1340	16318	196	118
Золочів	4666	-	-	1	-	2	-	-
Охтирка	24860	-	-	240	69	173	-	77
Богодухів	11093	-	-	13	4	40	-	-
Краснокутськ	6363	-	-	-	-	5	-	-
Валки	5900	4	4	52	3	18	-	1
Вовчанськ	7978	-	-	-	-	34	-	-
Зміїв	6234	1	-	3	-	15	-	-
Чугуїв	11445	183	-	53	13	67	-	-
Ізюм	20398	-	-	109	8	70	-	-
Слов'янськ	15329	-	10	11	10	242	-	-
Куп'янськ	3168	-	-	19	-	58	-	1
Лебедин	15479	-	-	37	-	79	-	-
Недригайлів	6348	-	-	2	-	-	-	-
Старобільськ	11797	9	-	10	7	51	-	-
Суми	16121	-	3	115	96	455	25	12
Білоп'лля	11010	-	-	41	-	108	-	-

Складено за: Харьковский календарь на 1890 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – С. 188–189.

**Розподіл населення міст Харківської губернії
за віросповіданням (1897р.)**

Міста	Право-славні (чол.)	Старообрядці (чол.)	Католики (чол.)	Протес-танги (чол.)	Магоме-тани (чол.)	Іудеї (чол.)	Інші (чол.)
Харків	154118	391	4710	2683	641	11013	431
Золочів	6561	10	-	1	-	1	-
Охтирка	22992	5	101	30	67	168	6
Богодухів	11592	4	40	15	12	89	-
Краснокутськ	6796	60	-	-	3	1	-
Валки	7862	2	28	16	11	19	-
Вовчанськ	10949	1	22	3	5	40	-
Зміїв	4636	-	7	3	2	21	2
Чугуїв	11654	294	16	22	257	190	11
Ізюм	12958	3	37	21	-	89	-
Слов'янськ	15323	40	84	55	1	249	40
Куп'янськ	6778	-	24	16	3	71	1
Лебедин	14140	-	36	9	-	116	-
Недригайлів	3868	-	2	2	-	1	-
Старобільськ	9639	18	22	17	-	83	-
Суми	26140	8	264	280	96	739	17
Біло підля	1505	5	30	24	-	103	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 3.

**Розподіл населення міст Полтавської губернії
за віросповіданням (1897 р.)**

Міста	Православні (чол.)	Старообрядці (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Магометани (чол.)	Юдеї (чол.)	Інші (чол.)
Полтава	40680	147	1267	377	176	11046	10
Гадяч	5835	-	23	8	2	1833	-
Зіньків	9144	-	28	4	4	1263	-
Золотоноша	5897	8	59	5	1	2769	-
Кобеляки	8289	1	55	10	13	2119	-
Костянтиноград	5227	5	15	102	7	1099	-
Кременчук	30694	320	1204	424	292	29863	4
Градизьк	8359	7	7	1	-	1112	-
Лохвиця	6397	12	28	6	3	2465	-
Лубни	6912	30	88	49	11	3006	1
Миргород	8778	-	4	4	2	1248	1
Переяслав	8784	34	31	8	3	5754	-
Пирятин	4782	13	35	26	-	3166	-
Прилуки	12691	3	59	46	9	5722	2
Ромни	13757	18	258	86	9	6378	4
Глинськ	3240	9	1	20	-	273	-
Хорол	5700	13	211	8	9	2056	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 3.

**Склад населення повітових міст Чернігівської губернії
за віросповіданням (1879 р.)**

Міста	Правосл. та уніати (чол)	Католики та вірмено- григоріани (чол)	Іудеї та карайми (чол)
Борзна	97,1 %	-	2,9 %
Глухів	80,1 %	0,4 %	19,5 %
Городня	69,3 %	0,5 %	30,2 %
Козелець	44,6 %	2,3 %	53,1 %
Кролевець	91,2 %	0,3 %	8,5 %
Конотоп	81,3 %	0,6 %	18,1 %
Мглин	60,2 %	0,1 %	39,7 %
Новгород- Сіверський	63,5 %	0,1 %	36,3 %
Новозибків	87,2 %	1,2 %	11,6 %
Ніжин	72,7 %	0,4%	26,9 %
Остер	60,5 %	0,3 %	39,2 %
Сосниця	88,8%	0,2 %	11,0 %
Стародуб	84,8 %	0,1 %	15,1 %
Сураж	46,7%	0,4 %	52,9 %
Середні дані	72,6 %	0,9 %	26,5 %

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 41.

**Розподіл населення міст Чернігівської губернії
за віросповіданням (1897 р.)**

Міста	Православні (чол.)	Старообрядці (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Магометани (чол.)	Гудеї (чол.)	Інші (чол.)
Чернігів	18070	96	424	132	184	8805	5
Березне	8300	53	10	2	-	357	-
Борзна	10972	4	27	6	1	1316	-
Глухів	10845	6	89	29	3	3853	3
Городня	2966	8	78	7	2	1249	-
Козелець	3278	20	85	14	105	1634	5
Конотоп	14015	56	193	49	29	4426	2
Кролевець	8551	1	15	2	-	1815	-
Короп	5386	1	2	-	-	873	-
Мглин	4956	2	6	2	-	2674	-
Новгород-Сіверський	6176	-	38	11	1	2936	-
Новозибків	6008	5362	116	38	1	3836	1
Нове Місто	1420	1	-	-	-	67	-
Ніжин	24050	59	283	76	13	7631	1
Остер	3604	20	57	17	74	1596	2
Сосниця	5219	5	19	1	1	1842	-
Стародуб	7073	136	49	14	-	5109	-
Погар	3789	10	1	6	-	1159	-
Сураж	1540	28	31	6	3	2398	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 3.

Додаток А 3.1

Джерела прибутків українського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)

Заняття	чол.
Усього українців у містах	198774
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	2792
Громадська та станова служба	1248
Військова служба	4348
Поденна праця, приватна служба	23595
Доходи з капіталу та нерухомості	6121
Засоби від казни, приватних осіб	2536
Навчальна та виховна діяльність	1084
Землеробство	59021
Переробка волокнистих речовин	1745
Переробка тваринних продуктів	2397
Переробка деревини	8102
Переробка металів	7113
Переробка мінеральних речовин	2151
Переробка тваринних та рослинних харчових продуктів	3069
Винокуріння	153
Виготовлення одягу	28395
Торгівля взагалі без визначення	1491
Торгівля худобою	1290
Торгівля продуктами сільського господарства	7819
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	284
Торгівля тканинами та одягом	2018
Торгівля «питейна»	593
Інша торгівля	2033

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах серед них зайнято:	145504
Адміністрація, суд, поліція	4515
Громадська та станова служба	1009
Військова служба	7506
Поденна праця, приватна служба	24544
Доходи з капіталу та нерухомості	12039
Засоби від казни, приватних осіб	4098
Навчальна та виховна діяльність	3135
Землеробство	6025
Переробка волокнистих речовин	549
Переробка тваринних продуктів	942
Переробка деревини	5150
Переробка металів	6559
Переробка мінеральних речовин	1615
Переробка тваринних та рослинних харчових продуктів	6256
Винокуріння	270
Виготовлення одягу	11576
Торгівля взагалі без визначення	2515
Торгівля худобою	625
Торгівля продуктами сільського господарства	5220
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	589
Торгівля тканинами та одягом	3149
Торгівля «питсєйна»	726
Інша торгівля	3273

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах серед них зайнято:	746
Адміністрація, суд, поліція	129
Громадська та станова служба	1
Військова служба	30
Поденна праця, приватна служба	143
Доходи з капіталу та нерухомості	26
Засоби від казни, приватних осіб	8
Навчальна та виховна діяльність	3
Землеробство	10
Переробне виробництво	76
Торгівля	30
у тому числі: – торгівля продуктами сільського господарства	13

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах серед них зайнято:	11795
Адміністрація, суд, поліція	9
Військова служба	637
Навчальна та виховна діяльність	148
Лікарі і санітари	238
Поденна праця, приватна служба	403
Доходи з капіталу та нерухомості	367
Засоби від казни	82
Землеробство	7
Обробка волокнистих речовин	249
Обробка деревини	123
Обробка металів	507
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	407
Виготовлення одягу	2849
Будівельні роботи	197
Торгівля без чіткого визначення	484
Торгівля худобою	10
Торгівля продуктами сільського господарства	531
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	233
Торгівля тканинами, одягом	479
Торгівля «питейна»	18
Посередницька торгівля	142
Інша торгівля	389
Винокуріння	86

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 192–207.

**Джерела прибутків українського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього українців у містах серед них зайнято:	156752
Адміністрація, суд, поліція	4568
Громадська та станова служба	1870
Військова служба	3716
Поденна праця, приватна служба	30109
Доходи з капіталу та нерухомості	6363
Засоби від казни, приватних осіб	3302
Навчальна та виховна діяльність	1439
Землеробство	31554
Переробка волокнистих речовин	1382
Переробка тваринних продуктів	1320
Переробка деревини	4511
Переробка металів	3447
Переробка мінеральних речовин	823
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	3038
Винокуріння	205
Виготовлення одягу	21354
Торгівля без чіткого визначення	680
Торгівля худобою	1101
Торгівля продуктами сільського господарства	4958
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	266
Торгівля тканинами та одягом	852
Торгівля «питейна»	1182
Інша торгівля	1510

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 186–198.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах серед них зайнято:	31246
Адміністрація, суд, поліція	1964
Громадська та станова служба	457
Військова служба	4619
Поденна праця, приватна служба	3449
Доходи з капіталу та нерухомості	3723
Засоби від казни, приватних осіб	1161
Навчальна та виховна діяльність	1099
Землеробство	467
Переробка волокнистих речовин	52
Переробка тваринних продуктів	155
Переробка деревини	881
Переробка металів	1064
Переробка мінеральних речовин	43
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	626
Винокуріння	38
Виготовлення одягу	1069
Торгівля без чіткого визначення	180
Торгівля худобою	101
Торгівля продуктами сільського господарства	982
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	166
Торгівля тканинами та одягом	226
Торгівля «питейна»	455
Інша торгівля	517

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.186–198.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах серед них зайнято:	537
Адміністрація, суд, поліція	7
Громадська та станова служба	2
Військова служба	88
Поденна праця, приватна служба	68
Доходи з капіталу та нерухомості	37
Засоби від казни, приватних осіб	10
Навчальна та виховна діяльність	7
Землеробство	9
Переробне виробництво	100
Торгівля	54
у тому числі:	
– торгівля продуктами сільського господарства	19
– торгівля «питейна»	4
– торгівля без визначення	1

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.186–198.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах серед них зайнято:	80491
Адміністрація, суд, поліція	20
Громадська та станова служба	99
Військова служба	633
Навчальна та виховна діяльність	2432
Лікарі і санітари	459
Поденна праця, приватна служба	3611
Доходи з капіталу та нерухомості	2184
Засоби від казни	388
Землеробство	82
Обробка волокнистих речовин	378
Обробка деревини	1335
Обробка металів	2163
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	3129
Виготовлення одягу	11594
Будівельні роботи	1945
Торгівля без визначення	2306
Торгівля художю	743
Торгівля продуктами сільського господарства	17431
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	2109
Торгівля тканинами та одягом	5272
Торгівля «питейна»	464
Посередницька торгівля	1726
Інша торгівля	4548
Винокуріння	297

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.190–202.

**Джерела прибутків українського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього українців у містах серед них зайнято:	102184
Адміністрація, суд, поліція	3024
Громадська та станова служба	1031
Військова служба	1806
Поденна праця, приватна служба	13080
Доходи з капіталу та нерухомості	5014
Засоби від казни, приватних осіб	1841
Навчальна та виховна діяльність	654
Землеробство	13685
Переробка волокнистих речовин	4536
Переробка тваринних продуктів	1111
Переробка деревини	4136
Переробка металів	2599
Переробка мінеральних речовин	722
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1545
Винокуріння	108
Виготовлення одягу	15436
Торгівля без чіткого визначення	269
Торгівля худобою	157
Торгівля продуктами сільського господарства	2562
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	91
Торгівля тканинами та одягом	436
Торгівля «питейна»	522
Інша торгівля	630

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах серед них зайнято:	48527
Адміністрація, суд, поліція	2887
Громадська та станова служба	519
Військова служба	1577
Поденна праця, приватна служба	5179
Доходи з капіталу та нерухомості	4477
Засоби від казни, приватних осіб	1236
Навчальна та виховна діяльність	1122
Землеробство	5526
Переробка волокнистих речовин	1750
Переробка тваринних продуктів	843
Переробка деревини	1660
Переробка металів	1245
Переробка мінеральних речовин	229
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1240
Винокуріння	30
Виготовлення одягу	5350
Торгівля без чіткого визначення	308
Торгівля худобою	106
Торгівля продуктами сільського господарства	1435
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	115
Торгівля тканинами та одягом	169
Торгівля «питейна»	394
Інша торгівля	465

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах серед них зайнято:	1925
Адміністрація, суд, поліція	108
Громадська та станова служба	32
Військова служба	41
Поденна праця, приватна служба	298
Доходи з капіталу та нерухомості	92
Засоби від казни, приватних осіб	80
Навчальна та виховна діяльність	7
Землеробство	284
Переробне виробництво	186
Торгівля	16
у тому числі: – торгівля продуктами сільського господарства	7
– торгівля «питейна»	5
– торгівля без визначення	1

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах	54401
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	51
Громадська та станова служба	111
Військова служба	228
Навчальна та виховна діяльність	2155
Лікарі і санітари	208
Поденна праця, приватна служба	2190
Доходи з капіталу та нерухомості	1282
Засоби від казни	445
Землеробство	186
Обробка волокнистих речовин	447
Обробка деревини	748
Обробка металів	1688
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1469
Виготовлення одягу	9579
Будівельні роботи	1141
Торгівля без визначення	1939
Торгівля худобою	977
Торгівля продуктами сільського господарства	11562
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	1545
Торгівля тканинами та одягом	2892
Торгівля «питейна»	168
Посередницька торгівля	612
Інша торгівля	3886
Винокуріння	128

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 206–218.

Додаток Б 1.1

**Відсоток мешканців Харкова, які отримали виборче право
і брали участь у виборах**

Рік	% виборців до загального числа мешканців (у відсотках)	% виборців, які брали участь у виборах (у відсотках)
1871	5,2	7,2
1875	5,5	6,3
1879	5,1	5
1883	3,3	7
1891	1,7	19,2

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 18, спр. 115, арк. 10; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 10; РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1687, арк. 38; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 126–149; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 104, 105, 134–136, 177–181.

Кількість мешканців та виборців у містах Чернігівської губернії

Міста	Кількість мешканців	Загальна кількість виборців	% віднош. виборців до мешканців
Чернігів (1879–1883)	16,810	1,075	6,4%
Борзна (1878–1882)	14,349	1,507	10,5%
Глухів (1875–1883)	15,112	1,301	8,6%
Городня (1878–1882)	2,391	422	17,6%
Козелець (1879–1883)	5,758	537	9,3%
Конотоп (1877–1881)	10,769	1,796	16,7%
Кролевець (1877–1881)	10,762	933	8,7%
Мглин (1877–1881)	7,033	725	10,3%
Новгород-Сіверський (1877–1881)	9,982	878	8,8%
Новозибків (1878–1882)	9,531	1,181	12,4%
Ніжин (1876–1880)	31,787	1,222	3,8%
Остер (1878–1882)	2,935	611	20,8%
Стародуб (1877–1881)	24,298	1,271	5,2%
Сураж (1878–1882)	4,583	322	7%
Сосниця (1876–1880)	Дані не точні		

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1674, арк. 7.

Додаток Б 1.3

Розподіл виборців Чернігівської губернії за станами

Міста	Привілейовані % відношення до заг. кількості виборців	Непривілейовані % відношення до заг. кількості виборців	Купці % відношення до заг. кількості виборців	Міщани % відношення до заг. кількості виборців	Інші непривілей. % відношення до заг. кількості виборців
Чернігів (1879–1883)	58.1	51.9	7.6	39.7	4.7
Борзна (1878–1882)	8.8	91.2	1.6	34.1	55.7
Глухів (1875–1883)	14.8	85.2	5.7	58.3	21.2
Городня (1878–1882)	12.5	87.5	6.8	53.4	27.3
Козелець (1879–1883)	29.2	70.8	2.7	48.2	19.9
Конотоп (1877–1881)	13.9	86.1	3.5	45.1	37.5
Кролевець (1877–1881)	20.2	79.8	4.3	49.4	25.6
Мглин (1877–1881)	20.3	79.7	3.5	38.4	37.8
Н.Сіверський (1877–1881)	19.8	80.2	7.5	60.8	11.9
Новозибків (1878–1882)	5.6	94.4	6	87.4	1
Ніжин (1876–1880)	14.7	85.3	12.8	49.3	23.2
Остер (1876–1882)	9.3	90.7	4.9	48.1	37.8
Стародуб (1877–1881)	12.1	87.9	5.1	70.7	11.6
Сураж (1878–1882)	32	68	3.1	50.6	14.3
Сосниця (1876–1880)	Дані відсутні				
Середні дані по губернії	18.7	81.3	5.4	52.4	23.5

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1639, арк. 33.

Додаток Б 1.4

Співвідношення по розрядах осіб різних звань та станів серед виборців у містах Чернігівської губернії (1879 р.)

Міста	I розряд					II розряд				
	Привілейовані	Непривілейовані	Із них: Купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	Із них: Купці	Міщани	Інші
Чернігів	33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5
Борзна	40	60	60	-	-	29,4	70,6	5,6	39,1	25,9
Глухів	44,4	55,6	55,6	-	-	16,8	83,2	60	22,1	1,1
Городня	54,5	45,5	45,5	-	-	24,1	75,9	26,7	26,2	12,1
Козелець	33,3	66,7	55,6	11,1	-	38,3	61,7	5	45	11,7
Конотоп	39,5	60,5	44,2	12,9	2,4	24,4	75,6	20,5	44,1	11
Кроле-вець	4	96	92	4	-	34,9	65,1	17,4	42,9	4,8
Мглин	11,8	88,2	88,2	-	-	37,5	62,5	20,9	35,4	6,2
Новгород-Сіверський	14,3	85,7	85,7	-	-	26,3	73,7	52,6	21,1	-
Новозибків	13,1	86,9	69,5	13,1	4,3	11,1	88,9	38,9	49,1	0,9
Ніжин	16,2	83,8	78,4	5,4	-	15,4	84,6	75,6	6,4	2,6
Остер	10,5	89,5	42,1	31,6	15,8	16,7	83,3	23,3	50	10
Стародуб	14,7	85,7	85,7	-	-	21,6	78,4	32,2	40,2	4,9
Сураж	Дані відсутні									
Сосниця	Дані відсутні									
Середні дані	25,3	74,7	66,5	6,3	1,9	27,8	72,2	30,9	34,1	7,2

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1656, арк. 94–95.

Додаток Б 1.5

Розподіл гласних різних звань та станів по розрядах у містах Чернігівської губернії (1879р.)

Міста	% відношення кожного розряду до загальної кількості:											
	Привілейованих гласних			Непривілейованих гласних			Купців			Міщан		
	I	II	III	I	II	III	I	II	I	I	II	III
Чернігів	35,4	45,2	19,4	31,1	20,7	48,2	50	22,2	27,8	-	10	90
Борзна	40	30	30	30,8	34,6	34,6	76,4	11,8	11,8	12,5	41,7	45,8
Глухів	25	35	40	36,9	32,6	30,5	46,5	50	3,5	17,7	5,8	76,5
Городня	Дані відсутні											
Козелець	55,6	22,2	22,2	25,8	37,1	37,1	66,7	-	33,3	6,7	53,3	40
Конотоп	37,5	50	12,5	28	30	42	61,2	33,3	5,5	13,6	36,4	50
Кролевець	25	41,7	33,3	35,7	30,9	33,4	52,6	26,3	21,1	18,8	43,7	37,5
Мглин	50	20	30	29	35,5	35,5	56,1	37,6	6,3	-	45,5	54,5
Новгород-Сіверський	30,8	30,8	38,4	34,3	34,3	31,4	45,8	45,8	8,4	10	10	10
Новозибків	Дані відсутні											
Ніжин	30	50	20	34,7	26,1	39,2	50	33,4	16,6	8,4	16,6	75
Остер	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	50	38,8	11,2	10	30	60
Стародуб	20	26,6	53,4	37,8	35,6	26,6	56,6	30	13,4	-	46,2	53,8
Сураж	Дані відсутні											
Сосниця	36,4	45,4	18,2	27,8	27,8	44,4	50	30	20	-	66,7	33,3

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 226–231.

**Кількість виборців на кожному з розрядів
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)**

Міста	% відношення кожного розряду виборців до загальної кількості виборців		
	I	II	III
Чернігів	4,1	12,3	83,6
Борзна	1,6	9,5	88,9
Глухів	1,4	7,4	91,2
Городня	2,6	13,7	83,7
Козелець	3,3	11,2	85,5
Конотоп	2,4	11,7	85,9
Кролевець	2,7	6,7	90,6
Мглин	2,3	6,6	91,1
Новгород-Сіверський	1,6	6,5	91,9
Новозибків	1,9	10,6	87,5
Ніжин	3,1	6,3	90,6
Остер	3,1	9,8	87,1
Стародуб	2,2	8,1	89,7
Сураж	3,7	10,6	85,7
Сосниця	Дані не точні		
Середні дані	2,5	9,3	88,7

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1725, арк. 54 – 55.

Додаток Б 1.7

Співвідношення по розрядах осіб різних звань та станів серед виборців Чернігова (1879 р.)

I розряд					II розряд					III розряд				
Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Мішани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Мішани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Мішани	Інші
33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 94–95.

**Розподіл гласних різних звань та станів по розрядах у містах
Чернігівської губернії (1879р.)**

Міста	% відношення кожного розряду до загальної кількості:											
	Привілейованих гласних			Непривілейованих гласних			Купців			Міщан		
	I	II	III	I	II	III	I	II	I	I	II	III
Чернігів	35,4	45,2	19,4	31,1	20,7	48,2	50	22,2	27,8	-	10	90
Борзна	40	30	30	30,8	34,6	34,6	76,4	11,8	11,8	12,5	41,7	45,8
Глухів	25	35	40	36,9	32,6	30,5	46,5	50	3,5	17,7	5,8	76,5
Городня	Дані відсутні											
Козелець	55,6	22,2	22,2	25,8	37,1	37,1	66,7	-	33,3	6,7	53,3	40
Конотоп	37,5	50	12,5	28	30	42	61,2	33,3	5,5	13,6	36,4	50
Кролевець	25	41,7	33,3	35,7	30,9	33,4	52,6	26,3	21,1	18,8	43,7	37,5
Мглин	50	20	30	29	35,5	35,5	56,1	37,6	6,3	-	45,5	54,5
Новгород-Сіверський	30,8	30,8	38,4	34,3	34,3	31,4	45,8	45,8	8,4	10	10	10
Новозибків	Дані відсутні											
Ніжин	30	50	20	34,7	26,1	39,2	50	33,4	16,6	8,4	16,6	75
Остер	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	50	38,8	11,2	10	30	60
Стародуб	20	26,6	53,4	37,8	35,6	26,6	56,6	30	13,4	-	46,2	53,8
Сураж	Дані відсутні											
Сосниця	36,4	45,4	18,2	27,8	27,8	44,4	50	30	20	-	66,7	33,3

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 226–231.

Додаток Б 1.9

Рівень освіти виборців у містах Чернігівської губернії (1880 р.)

Міста	Вища та середня освіта. % відношення до загальної чисельності виборців	Писемні. % відношення до загальної чисельності виборців	Неписемні. % відношення до загальної чисельності виборців
Чернігів	3,6	48,8	47,6
Борзна	0,6	41,6	57,8
Глухів	0,4	34,3	65,3
Городня	2,1	65,4	32,5
Козелець	1,2	52,7	46,1
Конотоп	1,2	28,9	69,9
Кролевець	1,6	44,6	53,8
Мглин	1,2	36,6	62,2
Новгород-Сіверський	1,8	60,8	37,4
Новозибків	0,9	84,7	14,4
Ніжин	8,8	51,5	39,7
Остер	2,7	25,5	71,8
Стародуб	1,3	72,5	26,2
Сураж	11,2	44,1	44,7
Сосниця	Дані не точні	Дані не точні	Дані не точні

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 29.

**Відсоток виборців іудеїв по розрядах
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)**

Місто	% іудеїв до загальної кількості виборців розряду		
	I	II	III
Чернігів	40	18,8	20,4
Борзна	16	12,6	1,8
Глухів	16,7	37,9	5,4
Городня	-	17,3	6,2
Козелець	22,2	15	15,9
Конотоп	27,9	31,6	9,1
Кролевець	40	28,6	2,1
Мглин	52,9	31,3	10,5
Новгород-Сіверський	57,1	33,3	12,1
Новозибків	13,1	22,3	4,2
Ніжин	27,1	20,5	5,9
Остер	42,1	41,7	8,8
Стародуб	Дані відсутні		
Сураж	75	55,9	40,6
Сосниця	Дані відсутні		
Середні дані	33,1	28,2	11

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 90–91.

Виборці різних віросповідань у містах Чернігівської губернії

Міста	Православні. % відношення до загальної кількості виборців	Католики. % відношення до загальної кількості виборців	Іудеї. % відношення до загальної кількості виборців
Чернігів 1879/83	78,8	-	21,2
Борзна 1878/82	96,8	0,1	3,1
Глухів 1879/83	92,2	-	7,8
Городня 1878/82	92,4	-	7,6
Козелець 1879/83	84,1	-	15,7
Конотоп 1877/81	87,8	0,1	12,1
Кролевець 1877/81	95,2	-	4,8
Мглин 1877/81	87,2	-	12,8
Новгород- Сіверський 1877/81	85,6	0,2	14,2
Новозибків 1878/82	93,4	0,3	6,3
Ніжин 1876/80	92,2	0,4	7,4
Остер 1878/82	86,9	-	13,1
Стародуб 1877/81	77,2	0,3	22,5
Сураж 1878/82	54,9	1,6	43,5
Сосниця 1876/80	Дані не точні		

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1637, арк. 31.

Розподіл виборців Харкова по розрядах

Рік	Виборці, які взяли участь у виборах (чол.)			Всього (чол.)
	I розряд	II розряд	III розряд	
1871	25	54	230	309
1875	30	148	123	301
1879	42	74	146	262
1883	44	138	213	395
1887	77	161	215	453
1891	53	152	433	638

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1316, арк. 1–2; Ф. 45, оп. 1, спр. 1650, арк. 1–10.

Розподіл виборців м. Харкова по розрядах

Роки	Усього виборців (чол.)	Число виборців, які обирали одного гласного		
		I розряд	II розряд	III розряд
1871	4 295	2,7	14,8	161,4
1875	4 745	3,2	18	176,4
1879	5 200	4	19,4	193,2
1883	5 612	4,4	22	207,5
1891	3 316	2,8	12,3	123,1

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 105–124; спр. 668, арк. 14–56.

Розміри платежів виборців Харкова

Рік	Загальна сума платежів (руб.)	Число виборців (чол.)			Середня сума платежів на одного виборця (руб.)		
		I розряд	II розряд	III розряд	I розряд	II розряд	III розряд
1871	109308	64	356	875	569р.5к.	102р.30к.	9р. 40к.
1875	109500	77	433	4235	474р.	84р. 20к.	8р. 60к.
1879	122623	97	466	4637	421р.40к.	87р. 70к.	8р. 80к.
1883	158561	106	525	4981	498р.60к.	100р.70к.	10р.60к.
1891	104266	67	294	2955	518р.70к.	118р.20к.	11р. 8к.

Складено за: Багалеї Д. История города Харькова за 250 лет его существования / Багалеї Д., Миллер Д. Х., 1912. – С. 403–405; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 1; Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 1650, арк. 1–5.

Активність виборців Харкова по розрядах

Роки	Усього виборців (чол.)			Виборці, які взяли участь у виборах (чол.)		
	I розряд	II розряд	III розряд	I розряд	II розряд	III розряд
1871	64	356	3875	25	54	230
1875	77	433	4235	30	148	123
1879	97	466	4637	42	74	146
1883	106	525	4981	44	138	213

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 105–124; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 14–56.

Додаток Б 1.16

Кількість виборців, які не з'явилися на збори по категоріях
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)

Міста	Привілейовані % співвіднош. до загального числа привіл. вибор.	Непривіл. % співвідн. до загального числа непривіл. вибор.	Домовласники % співвіднош. до загального числа домовл.- виборців	Торгівці % співвідн. до загальн. числа торгів.- виборців
Чернігів	80,3 %	65,6	76,5	62,5
Борзна	72,2	86,9	Дані не точні	
Глухів	83,9	87,7	89,7	51,2
Городня	66,1	83,7	86,8	7,1
Козелець	90,5	75,6	86,6	42,7
Конотоп	90,4	93,6	95,8	82,1
Кролевець	88,8	80,0	85,1	39,7
Мглин	84,4	64,9	70,4	49,2
Ніжин	79,5	84,5	90,1	34,8
Новгород- Сіверський	87,4	84,9	87,9	55,9
Новозибків	54,5	84,9	90,9	43,2
Остер	62,5	68,8	75,7	35,9
Сосниця	Дані не точні			
Стародуб	84,4	89,6	88,9	89,2
Сураж	Дані не точні			
Середні дані	78,8	80,9	84,2	48,1

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1646, арк. 37.

Додаток Б 1.17

Склад міських управ у Чернігівській губернії

Міста	% відношення до загальної кількості членів управ													
	За віросповіданням			За освітою				За станами				За ценом		
	Православні	Католики	Юдеї	Вища	Середня	Нижча	Які не навчалися	Привілейов.	Купці та почесні громадяни	Міщани та ремісники	Селяни та козаки	Домовласники	Торгівці	Представники інших станів
Чернігів 1879/82	71,4	-	28,6	42,8	28,6	-	28,6	57,1	28,6	14,2	-	-	14,2	85,7
Борзна 1878/82	66,6	-	33,3	-	-	100	-	100	-	-	-	100	-	-
Глухів 1879/83	50	25	25	25	-	50	25	75	-	25	-	100	-	-
Городня 1878/82	100	-	-	-	-	100	-	40	40	20	-	40	40	20
Козелець 1879/83	85,7	-	14,2	-	-	42,8	57,1	28,6	14,2	57,1	-	85,7	14,2	-
Конотоп 1876/80	75	-	25	-	50	25	25	100	-	-	-	50	-	50
Кролевець 1879/83	66,6	-	33,3	-	-	-	100	33,3	-	66,6	-	66,6	33,3	-
Мглин 1877/81	100	-	-	-	-	66,6	33	33,3	-	66,6	-	66,6	-	33,3
Новгород-Сіверський 1877/81	50	25	25	25	-	50	25	50	25	25	-	50	25	25
Новозибків 1877/81	100	-	-	16,5	-	-	83,5	16,6	33,3	50	-	33,3	66,6	-
Ніжин 1876/80	85,7	-	14,2	71,4	-	-	28,6	14,2	57,1	28,6	-	14,2	57,1	28,6
Остер 1878/82	85,7	-	14,2	-	-	71,4	28,6	-	100	-	-	28,6	57,1	14,2
Середні дані	77,5	3,3	19,2	12	5,3	40,4	42,3	38,2	28,2	31,9	1,7	49	31,1	18,9

* Сума не дає 100% тому, що частина членів управ відносилася до інших конфесій. Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1685, арк. 1–7.

**Передбачувана кількість виборців і гласних
у містах Чернігівської губернії за новим Положенням у 1890 р.**

Міста	Виборці за цензом		Усього	Гласні
	1000 руб.	300 руб.		
Чернігів	300	-	300	32
Борзна	-	147	147	23
Глухів	102	280	382	29
Городня	-	128	128	20
Козелець	-	125	125	20
Конотоп	87	355	442	35
Кролевець	-	119	119	20
Мглин	-	67	67	20
Ніжин	426	-	426	38
Новгород-Сіверський	47	152	199	23
Новозибків	68	166	234	23
Остер	-	71	71	20
Сосниця	-	168	168	23
Стародуб	59	203	262	26
Сураж	-	66	66	15
Березне	-	107	107	20
Короп	-	89	89	15
Нове Місто	-	50	50	12
Погар	-	101	101	20
Усього	1089	2394	3483	434

Складено за: ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 776, арк. 1–5; оп. 6, спр. 158, арк. 7–9.

**Фактична кількість виборців у містах Чернігівської губернії
(1894-1898 рр.)**

Міста	Кількість населення	Виборці	
		1894 р.	1898 р.
Чернігів	27871	301	460
Борзна	12302	210	194
Глухів	16775	235	238
Городня	4074	125	117
Козелець	4415	131	138
Конотоп	23841	350	458
Кролевець	12878	144	127
Мглин	7362	69	73
Ніжин	45560	396	419
Новгород-Сіверський	8671	142	165
Новозибків	14860	189	218
Остер	5806	86	109
Сосниця	6523	111	147
Стародуб	25294	206	196
Сураж	5217	46	41
Березне	13383	119	155
Усього	234832	2860	3255

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1–2.; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов, 1893. – С. 25–27.

Додаток Б 2.3

**Чисельність виборців та уповноважених у
заштатних містах і посадах Чернігівської губернії у 1894 р.**

Населені пункти	Кількість мешканців (чол.)	Кількість виборців (чол.)	Кількість уповноважених (чол.)
Короп	5631	201	15
Нове Місто	1705	22	12
Погар	7292	101	15
Ардонь	1640	16	12
Воронеж	1552	30	12
Воронок	6284	70	12
Добрянка	9506	283	15
Єлінка	4131	71	12
Злінка	5283	106	15
Климів	6792	216	15
Клинці	13912	145	20
Лужки	5982	63	12
Митьківка	3832	53	12
Млінка	1124	16	12
Нові Млини	3160	146	15
Радуль	596	38	12
Свяцьке	3551	45	12
Середина-Буда	4492	99	15
Чуровичі	4532	101	15
Шеломи	3211	49	12
Усього	94208	1871	272

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 213, арк. 2–7.; оп. 2, спр. 1318, арк. 94–100; оп. 6, спр. 138, арк. 1–20.

**Активність виборців у містах Чернігівської губернії
(1894–1898 рр.)**

Міста	Голосувало (%)	
	1894 р.	1898 р.
Чернігів	38	49
Борзна	46	42
Глухів	24	28
Городня	34	35
Козелець	50	39
Конотоп	19	28
Кролевець	48	37
Мглин	45	45
Ніжин	22	33
Новгород-Сіверський	37	44
Новозибків	37	25
Остер	56	60
Сосниця	45	44
Стародуб	33	30
Сураж	57	56
Березне	35	35
Усього	35	37

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 99–100.

**Станова приналежність гласних у містах Чернігівської губернії
(1894–1898 рр.)**

Міста	Гласних		Дворяни		Торгово-промислова буржуазія		Непривілейовані	
	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.
Чернігів	32	41	26	32	1	-	5	9
Борзна	26	23	24	21	-	-	2	2
Глухів	26	26	25	26	1	-	-	-
Городня	20	20	18	19	-	-	2	1
Козелець	20	20	17	19	-	-	3	1
Конотоп	35	40	35	40	-	-	-	-
Кролевець	20	20	20	20	-	-	-	-
Мглин	20	20	17	14	-	1	3	5
Ніжин	40	40	34	35	6	5	-	-
Новгород-Сіверський	20	23	16	19	-	1	4	3
Новозибків	23	26	16	18	-	-	7	8
Остер	20	20	15	17	-	-	5	3
Сосниця	20	20	20	19	-	1	-	-
Стародуб	26	23	24	21	-	-	2	2
Сураж	15	15	15	15	-	-	-	-
Березне	20	20	18	18	1	2	1	-
Усього	383	397	340	353	9	10	34	34

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 94–100.

Соціальний розподіл гласних Харківської думи (1893-1897рр.)

Рік	Дворяни, військові, чиновники, інтелігенція (чол.)	Почесні громадяни, купці (чол.)	Селяни, козаки (чол.)	Міщани (чол.)	Цехові (чол.)	Усього гласних (чол.)
1893	12	62	-	5	1	80
1897	27	35	-	1	1	64

Складено за: Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х.: Б.и., 1897. – С. 11.

Прибутки Харківського громадського управління

Рік	З нерухомого майна, торгівлі та промислів (руб.)	З міського майна (руб.)	З міських підприємств (руб.)	Від міста (руб.)	Держ. субсидії та непередбачувані прибутки (руб.)
1893	299956	162129	78548	21422	145290
1897	376337	229065	197878	19142	286302

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 588, арк. 151–152; Там само. – Ф. 45, оп. 14, спр. 43, арк. 11–20; Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1897. – С. 91–95.

**Прибутки з нерухомого майна та оброчних статей
у містах Харківської губернії (1876 р.)**

Міста	Сума отриманих коштів
Харків	87779руб. 85 1/4коп.
Старобільськ	11536руб. 61 1/2коп.
Ізюм	7751руб. 27 1/2коп.
Чугуїв	6817руб. 56 3/4коп.
Суми	5693руб. 51коп.
Слов'янськ	4942руб. 62коп.
Куп'янськ	3871руб. 84 3/4коп.
Вовчанськ	2698руб. 31коп.
Валки	2583руб. 1/2коп.
Охтирка	2571руб. 48коп.
Лебедин	2374руб. 24 1/2коп.
Білопілля	2058руб. 6коп.
Краснокутськ	1850руб. 5 3/4коп.
Зміїв	765руб. 55коп.
Богодухів	700руб. 82 3/4коп.
Недригайлів	554руб. 61 3/4коп.
Золочів	442руб. 92коп.

Складено за: Харківський календарь на 1877 г. – X.: Тип. Харьковского губернского правления, 1876. – С. 114.

Бюджети міст Чернігівської губернії

Міста	Сума (в руб.)						
	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900
Чернігів	24282	57935	98922	115341	112723	126030	249323
Борзна	3706	6252	10714	9818	8710	10874	9939
Глухів	2855	29697	44471	56366	78435	59754	69917
Городня	2634	2942	4248	10032	9494	8803	8282
Козелець	4313	7464	7285	9456	7225	12754	10863
Конотоп	9258	15485	17748	21105	22734	29403	29962
Кролевець	12544	27858	20325	12412	164439	16287	22943
Мглин	5348	6269	6073	8283	10384	12022	11112
Ніжин	10352	11113	23196	33586	29262	19933	23455
Новгород-Сіверський	11277	29363	29850	60540	72379	49283	101516
Новозибків	2797	10494	13678	16865	25405	21351	27405
Остер	3039	4537	5644	6396	8556	14061	15753
Сосниця	3867	5525	6139	7673	6539	8047	9917
Стародуб	9899	12583	23005	30819	42533	43742	53671
Сураж	1581	2813	3506	4455	7577	8811	8697
Березне	1031	2573	4784	6370	7224	6769	6721
Короп	803	2135	3974	5823	4292	6388	6503
Нове Місто	163	365	583	785	899	918	858
Погар	1423	2457	3137	3734	4527	5548	4076
Усього	111172	237860	327282	419859	623337	460781	670913

Складено за: ЦДІА України, ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 81; Черниговские губернские ведомости. – 1885. – янв.; Там само. – 1895. – янв.; Там само. – 1900. – янв.; Обзор Черниговской губернии за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 25.; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 54; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 54; за 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 15.

Структура доходів м. Чернігова (1871-1900 рр.)

	1871	1875	1879	1883	1887	1891	1897	1900
Міські збори та податки (%)	23	26	16	12	13	17	13	11
Прибутки від комунальної власності (%)	39	18	17	20	44	52	56	51
Державні дотації (%)	1	10	2	22	16	14	5	6
Інші джерела (%)	26	14	33	24	15	6	13	15
Позики (%)	11	32	32	22	12	11	13	17

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 517–537; Черниговские губернские ведомости. – 1883. – дек.; Там само. – 1887. – дек.; Там само. – 1897. – дек.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. 572–591.

Сума міських зборів у Чернігівській губернії

Міста	Сума (в руб.)		
	1875 р.	1880 р.	1895 - 1897 рр.
Чернігів	12370	12741	11792
Борзна	5297	6517	3185
Глухів	6912	5487	5031
Городня	1912	3567	1816
Козелець	2041	2488	2130
Конотоп	10657	9665	7497
Кролевець	2977	7095	3441
Мглин	3128	2545	2775
Ніжин	9654	14152	10633
Новгород- Сіверський	4810	9129	4462
Новозибків	6649	5589	7680
Остер	1680	2874	1707
Сосниця	4584	2977	2767
Стародуб	7775	7789	6014
Сураж	1852	2627	3226
Усього	82298	95242	74156

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17; Русов А. Описание Черниговской губернии за 1895 г.: В 2-х т. – Чернигов, 1898. – Т. 2. – С. 316–319.

Додаток В 1.6

**Міські збори з реалізації торгових та промислових свідоцтв
у Чернігівській губернії**

Міста	Сума (в руб.)	
	1875 р.	1880 р.
Чернігів	1815	1538
Борзна	995	1015
Глухів	1030	801
Городня	553	632
Козелець	926	1111
Конотоп	2292	2760
Кролевець	802	1332
Мглин	1787	1543
Ніжин	4137	4697
Новгород-Сіверський	1220	1222
Новозибків	949	1663
Остер	1227	1566
Сосниця	875	793
Стародуб	1811	1764
Сураж	607	610
Усього	21026	23047

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17; Календарь Черниговской губернии на 1894 гг. – Чернигов, 1893. – С. 89.

Обов'язкові витрати міст Чернігівської губернії

Міста	Сума (руб.)				
	1870 р.	1875 р.	1880 р.	1885 р.	1897 р.
Чернігів	11249	11012	8201	18991	21766
Борзна	1452	2863	3094	4735	5098
Глухів	5783	4392	5286	10836	14509
Городня	670	1411	1859	6504	3664
Козелець	1589	3617	3483	4583	3742
Конотоп	2203	3018	2774	9763	10162
Кролевець	4288	3445	3113	7584	6161
Мглин	1635	1992	2231	3989	5129
Ніжин	3464	6045	8061	13456	20570
Новгород-Сіверський	4415	5135	5399	6676	7026
Новозибків	667	4291	4165	6321	8750
Остер	1184	1588	1819	3763	2579
Сосниця	1372	1595	2216	3435	4971
Стародуб	1939	1734	1756	9455	11166
Сураж	1003	1115	3540	2121	2405
Усього	42913	53253	56997	112212	127698

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп.1, спр. 14460, арк. 175–178; Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т. 2. – С. 271–273.

Додаток В 2.2

**Витрати міст Чернігівської губернії на утримання
місцевої державної адміністрації та поліції**

Міста	Сума (руб.)		
	1871 р.	1874 р.	1895 р.
Чернігів	2800	2870	8253
Борзна	110	136	1731
Глухів	480	855	5983
Городня	109	109	1432
Козелець	250	276	1260
Конотоп	330	368	3268
Кролевець	330	812	2346
Мглин	109	154	3696
Ніжин	1000	1000	6833
Новгород-Сіверський	110	175	2284
Новозибків	370	453	6010
Остер	230	256	1180
Сосниця	120	136	1411
Стародуб	130	400	9340
Сураж	110	110	1785
Усього	6588	8110	56812

Складено за: ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 253; спр.1986, арк. 302; оп. 187а, спр. 211, арк. 4–5.

**Видатки міст Чернігівської губернії
на утримання поліції**

Міста	Сума (руб.)	
	1871 р.	1872 р.
Чернігів	2099	2800
Борзна	69	110
Глухів	218	480
Городня	69	109
Козелець	68	250
Конотоп	103	330
Кролевець	114	330
Мглин	69	109
Ніжин	946	1000
Новгород- Сіверський	69	110
Новозибків	280	370
Остер	69	230
Сосниця	69	120
Стародуб	235	300
Сураж	69	100
Усього	4546	6748

Складено за: ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1986, арк. 3–5.; оп. 23, спр. 955, арк. 6; спр. 1986, арк. 188.

Додаток В 2.4

Видатки Харківського громадського управління

Рік	Утримання урядових установ (руб.)	Військова, квартирна повинність	На поліцію та пожежнік оманди (руб.)	На міське самоврядування та сирітський суд (руб.)	На утрим. муніципального нерухомого майна (руб.)	На утрим. муніц. підприємств (руб.)	Благо-устрій міста (руб.)	На санітарну справу (руб.)	На освіту	На сплату податків (руб.)	На борги (руб.)	Різні витрати (руб.)	Разом (руб.)
1893	1315	143276	93385	75832	79791	-	117281	70284	5204	4600	77984	131856	847649
1897	413	208282	155255	82790	219565	29958	323703	98817	88656	5800	107863	60122	1382224

Складено за: Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 308–309.

**Обов'язкові витрати Харківського самоврядування
на протипожежну безпеку**

Рік	Руб.	Коп.	% від загальних обов'язкових витрат
1871	17401	40	7,5
1875	36139	04	12
1880	40950	61	8,6
1885	47982	32	8
1891	58220	61	8,6

Складено за: Петров Н. В. Матеріали для історії Харківської городської думи і городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х., 1896. – Табл. 9. – С. 2–3; Отчёт о занятиях Харьковской городской управы за время 1875–1876 год. – Х., 1877. – С. 13

**Обов'язкові витрати на протипожежну охорону
в містах Чернігівської губернії**

Міста	Сума (руб)		
	1870 р.	1880 р.	1893 р.
Чернігів	2835	7806	6462
Борзна	421	1410	1805
Глухів	1805	4012	4027
Городня	433	459	664
Козелець	761	827	1181
Конотоп	613	1987	2236
Кролевець	1480	1932	1996
Мглин	537	992	1191
Ніжин	2500	5613	6446
Новгород-Сіверський	945	1386	1733
Новозибків	1076	1839	2700
Остер	380	619	1267
Сосниця	468	600	1216
Стародуб	1738	2200	3140
Сураж	80	306	482
Усього	16072	31988	36546

Разом із заштатними містами витрати відповідно становили: 1870 р. – 17578 руб., 1880р. – 33849 руб, 1893р. – 38726 руб.

Складено за: ЦДА України – Ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 208; Ф. 422, оп. 533, спр. 242, арк. 51; ДАЧО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 36, арк. 26; спр. 10, арк. 2–5; Ф. 127, оп. 189а, спр. 369, арк. 1; ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 112, арк. 1–5; Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов, 1881. – С. 30; за 1883 г. – Чернигов, 1884. – С. 31; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 30; за 1893 г. – Чернигов, 1894. – С. 42.

Взаємне страхування будівель від пожеж

Міста	Кількість застрахованих будівель	Сума (руб.)
Полтава	1889 р. – 4787	1889 р. – 6775657
	1892 р. – 5334	1892 р. – 7419665
Кременчук	1889 р. – 318	1889 р. – 668536
	1892 р. – 2691	1892 р. – 2720480
Харків	1889 р. – 6502	1889 р. – 25929436
	1892 р. – 23453	1892 р. – 28351463
Чернігів	1889 р. – 1468	1889 р. – 1357459
	1892 р. – 1390	1892 р. – 1501290

Складено за: Статистика пожаров в Российской империи и общие сведения за 50 лет (Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел). – СПб., 1912. – С. 160–259.

Динаміка страхування споруд від пожеж

Міста	Кількість застрахованих будівель	Сума (руб.)	Капітал (руб.)	
			Запасний	Основний
1889 р.				
Кременчук	318	668.536	-	30.000
Полтава	4787	6.775.657	300.049	-
Харків	6502	25.929.436	1.369.704	-
Чернігів	1468	1.357.459	46.078	10.000
1892 р.				
Кременчук	2691	2.720.480	17.518	30.000
Полтава	5334	7.419.665	324.353	-
Харків	23453	28.351.463	1.571.449	-
Чернігів	1390	1.501.290	79.643	10.000

Складено за: Исследование пожаров в 15 летний период с 1860 по 1874 год. – СПб., 1882. – Серия II. – Вып. 19. – С. 159–160.

Недоїмки по зборах у містах Чернігівської губернії

Міста	Сума (руб.)						
	1870 р.	1875 р.	1880 р.	1885 р.	1890 р.	1895 р.	1900 р.
Чернігів	11195	11151	30121	34025	32453	44529	65294
Борзна	3953	5623	3001	6990	3519	8641	11168
Глухів	7520	3386	3914	3714	5286	9894	15468
Городня	2023	2363	5842	5779	8218	8181	13317
Козелець	281	240	9769	1513	1788	3782	10964
Конотоп	7029	5654	5568	3946	9299	13154	21665
Кролевець	2573	3483	4388	3831	4487	7207	7972
Мглин	1691	2139	4466	2651	5093	3165	6967
Ніжин	7039	9033	32593	22114	26237	31996	34076
Новгород-Сіверський	2011	5632	8955	11093	4034	3216	5356
Новозибків	4876	6563	7550	22316	15652	19450	26444
Остер	250	408	3681	4202	1837	2349	13689
Сосниця	1576	2798	3114	2860	7831	9871	10603
Стародуб	4778	5972	6292	18230	13188	10178	19869
Сураж	10545	11992	13228	23941	14498	12227	16170
Усього	67340	76437	142482	167205	153420	187840	279022

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 135–138; Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов, 1881. – С. 32; за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 43; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 52; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 54; за 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 36.

Лікарні Харкова (1880 р.)

Лікувальні заклади	Чисельність хворих	Вартість утримання	Кількість ліжок
Олександрівська міська	2903	37882 руб.	160
Губернська земська	3319	111400 руб.	435
Повивальне училище з пологовим будинком	250	7567 руб.	6
Дитяча міська лікарня (з 1878 р.)	445	5630 руб.	20
Дифтеритна лікарня (з 1879 р.)	610	8644 руб.	25
Лікарня при в'язниці	дані не точні	дані не точні	80
Військовий шпиталь	дані не точні	дані не точні	дані не точні
Університетська клініка	дані не точні	дані не точні	дані не точні

Складено за: Географическо-статистический словарь Российской империи/ Сост. П. Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5. – С. 471.

**Видатки міст Чернігівської губернії
на початкову освіту (1870–1895 рр.)**

Міста	Витрати (руб.)					
	1870 р.	1875 р.	1880р.	1885р.	1890 р.	1895 р.
Чернігів	1935	879	2152	3385	4179	8855
Борзна	1941	400	417	900	609	350
Глухів	1399	1937	1930	2861	4880	4504
Городня	1941	380	410	419	562	621
Козелець	1941	352	539	796	1180	945
Конотоп	1941	568	1282	1681	1380	2530
Кролевець	639	425	425	452	548	3553
Мглин	1941	320	250	278	500	1097
Ніжин	1941	1930	2314	2638	4348	5048
Новгород-Сіверський	1941	830	1353	195	1475	1785
Новозибків	1941	405	703	-	-	200
Остер	1941	405	716	776	960	1100
Сосниця	1941	518	508	530	750	484
Стародуб	1941	518	826	900	900	995
Сураж	1941	514	-	-	-	180
Усього	27265	10381	13825	15811	22271	32247

Складено за: ДАЧО, ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 549; Обзор Черниговской губернии за 1875 г. – Чернигов, 1876. – С. 42; за 1880 г. – Чернигов, 1881 – С. 30; за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 40; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 58; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 66.

**Витрати міст Чернігівської губернії у 1890–1900 рр.
на початкові школи та приходські училища**

Міста	Заклади освіти	Витрати (руб.)	
		1890 р.	1900 р.
Чернігів	Чоловіче приходське	1969	2112
	Жіноче приходське	1400	1359
	Початкове (з 1892 р.)	-	1305
Березне	Початкове	607	675
Борзна	Чоловіче початкове	180	267
	Жіноче початкове	429	320
Глухів	Перше приходське	1330	1330
	Веригінське приходське	1008	1200
	Усівське приходське	999	1200
	Жіноче початкове	1552	1500
Городня	Жіноче початкове	562	519
Козелець	Володимирське приходське	600	828
Конотоп	Приходське	600	600
Кролевець	Приходське	548	548
	Початкове (з 1898 р.)	-	200
Мглин	Жіноче приходське	180	340
	Чоловіче приходське (з 1882 р.)	370	453
Ніжин	I-ше чоловіче приходське	1744	1161
	II-ше чоловіче приходське (з 1895 р.)	-	1000
	Жіноче приходське	1744	1041
Новгород-Сіверський	I-ше приходське	650	835
	II-ге приходське	625	625
Остер	Жіноче початкове	100	780
Сосниця	Чоловіче приходське	500	800
	Жіноче приходське	-	50
Стародуб	Чоловіче приходське	400	600
	Жіноче приходське	120	400
	Початкове (з 1899 р.)	-	600
Погар	Приходське	750	470
Усього		18967	23118

Складено за: ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 486, арк. 1–4.; Там само, ф. 229, оп. 2, спр. 4, арк. 10–11; Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1890. – С. 15–160; за 1900 г. – К., 1901. – С. 3–249.

Видатки Харківського громадського управління на освіту

Рік	Кількість училищ	Вчителів (чол.)*	Учнів (чол.)	Видатки на початкову освіту (руб.)
1893	8	22	1148	21426
1897	14	35	1648	34999

*Без вчителів Закону Божого.

Складено за: Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х., 1897. – С. 4–5; Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. – Х.: Тип. Губернского правления, 1903. – С.124–128.

Чоловічі гімназії Харкова

Гімназія	Чисельність учнів					
	1867р.	1873р.	1881р.	1887р.	1888р.	1890р.
Перша	315	246	345	375	332	341
Друга	361	320	329	366	388	424
Третя	346	356	517	-	-	-
Чоловіча прогімназія	-	144	174	172	172	160

Складено за: Багалеї Д., Міллер Д. Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655–1905). – Х.: Репринт. вид., – 1993. – Т. 2. – С. 661–682; Харківський календар на 1869. – Х., 1870. – С. 5–8, 23–34; Харківський календар на 1872 рік. – Х., 1873. – С. 141, 176–195; Харківський календар на 1875 рік. – Х., 1876. – С. 326–329; Харківський календар на 1879 рік. – Х., 1880. – С. 195, 333–344; Харківський календар на 1880 рік. – Х., 1881. – С. 276, 305, 309, 323; Харківський календар на 1882 рік. – Х., 1883. – С. 165–168; Харківський календар на 1887 рік. – Х., 1888. – С. 199–201.

Список міських голів Полтави, Харкова, Чернігова

Полтавські міські голови (1868–1906 рр.)

1. Семен Миколайович Ковалько (1868–1871 рр.)
2. Олександр Михайлович Абаза (1872–1888 рр.)
3. Віктор Павлович Трегубов (1889–1906 рр.)

Складено за: Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття). – Полтава, Оріяна, 2003. – С. 155.

Харківські міські голови (1871–1892 рр.)

1. Е. С. Гордеєнко (1871–1873 рр.)
2. А. Д. Чепелкін (1874 р.)
3. О. Є. Ковальов (1875–1884 рр.)
4. І. О. Фесенко (1885–1891 рр.)
5. В. П. Щелков (1892 р.)

Складено за: Г. Харьков. – Х.: Изд. Статистического отдела Харьковской городской управы, 1913. – С. 96–97.

Чернігівські міські голови (1870–1901 рр.)

1. Яків Олександрович Селюк (1870–1875 рр.)
2. Василь Михайлович Хижняков (1875–1887 рр.)
3. Маврикій Романович Фрідман (1887–1893 рр.)
4. Олександр Олександрович Ханенко (1893–1895 рр.)
5. Г.О. Ходот (1896–1897 рр.)
6. Микола Дмитрович Рудін (1897–1901 рр.)

Складено за: Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX століття). – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – С. 208.

Нікітін Юрій Олександрович

**ПОРЕФОРМЕНІ МІСТА ПОЛТАВСЬКОЇ,
ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:**

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ САМОВРЯДУВАННЯ

Підписано до друку 07.12.16.
Формат 84х60/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 18,9. Обл.-вид. арк. 17,5.
Наклад 100 прим. Зам. № 35.

Підготовлено до друку
і виготовлено тираж СВС Панасенко І.М.
*(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції №2914,
серія ДК, видане 26.07.2007 р.)*

т.(095)-158-84-37
Адреса видавництва: м.Суми,
вул. Соборна,19/54, оф.3
sumchanka@ukr.net